

ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНИХ ТА КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ім. СВЯТОЇ
КНЯГИНИ ОЛЬГИ

Щербина Віктор Миколайович

**ОБРАЗИ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА: СОЦІОЛОГІЧНИЙ
ВИМІР**

КИЇВ – 2005

УДК 316.2

ББК 60.5

Щ 643.

Затверджено до друку Вченою радою Київського інституту соціальних та культурних зв'язків ім.Святої княгині Ольги (Протокол № 3 від 05 жовтня 2005)

Наукове видання

Рецензенти:

доктор філософських наук, професор Ручка А.О.

доктор соціологічних наук Бурлачук В.Ф.

У книзі розглядається проблема концептуалізації образів інформаційного суспільства з точки зору соціологічної теорії. Автором на основі оригінального підходу розглянуто та узагальнено концепції інформаційного суспільства, які сформувалися в сучасному суспільствонавстві. Зроблено висновок, що соціологічний розгляд соціальних аспектів інформатизації передбачає використання категорії “комунікативне суспільство”. Видання буде корисним соціологам, філософам, політологам та усім, хто цікавиться процесами інформатизації та їх впливом на суспільство.

Текст подається в авторській редакції.

ISBN:966-8136-54-3

© Щербина В.М.

Дозвольте висловити подяку людям, без діяльної участі яких ця книга була б неможливою - С.П.Веретеннікову, В. І. Тарасенко, Б. А. Головка, В.В. Танчеру, а також багатьом колегам і друзям з Інституту соціології НАН України, з факультету соціології та психології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, змістовне спілкування з якими спонукало до написання цієї роботи. Особлива подяка моєму брату - Олегу Рибальченко, який значно сприяв виходу цієї книги, а також моїм близьким, терпіння та розуміння яких створили умови для творчої роботи. Сподіваюсь, що мій невеликий доробок стане в пригоді тим, в кого метаморфози сучасності визивають не тільки подив, але й щире наукову зацікавленість.

Віктор Щербина.

Епіграфія*

Мир перевернулся, словно мельничный жернов.

Древнеегипетская надпись

Будущее отбрасывает тень, еще не войдя.

А.Ахматова

Вам сюда нельзя! Содержимое данного сайта заблокировано для просмотра в сети. Скорее всего этот сайт содержит материалы, которые Вам не нужны для выполнения Ваших должностных обязанностей, но которые сильно загружают канал в интернет и мешают работе других сотрудников.

Зміст однієї WWW сторінки

Вся тьма вещей – словно раскинутая сеть, и нигде не найти начала.

Чжуан-цзы

Соціологи мають розвивати не постмодерністську соціологію, відповідну до клімату постмодернізму, а соціологію, здатну розуміти постмодерністський світ.

З.Бауман

Маленька рыбка сказала морській царівні: “Я постійно чую про море, однак що таке море, де воно – не знаю...” Морська царівна відповіла: “Ти живеш, рухаєшся, дихаєш у морі. Море і поза тобою і у тобі самій. Ти народжена морем і воно поглине тебе після смерті. Море і є твоє буття”.

Східна притча

Люди с разными принципами не могут найти общего языка.

Конфуций

«Мир информации» ... Боже правый!

И - кругом сразу голова...

Вот - Интернет - стаёт Державой,

Даруя новые права!

Слились вместе Лед и Пламень

На тонкой ниточке Инета!

И дышит радостно планета

Вся в информацию одета.

Сей мир, он - нов!

Как присно, ныне,

Избавлены от всех оков,

Мы, вопиющие в пустыне.

Автор

* епіграфія - складене з епіграфів зображення.

ВСТУП

XXI століття - наша невпинна та незворотня сучасність, вже почало отримувати власну історію, яка позначилася усвідомленням людством нових обривів трансформацій соціального світу. Перспективи, які нам відкриваються, наприкінці XX ст. значно стимулювали розвиток суспільних наук, активізували проведення численних теоретичних пошуків та прикладних досліджень – це і не дивно, оскільки поява різноманітних наукових, художніх, релігійних, філософських феноменів завжди супроводжувала історичні переломи в житті людства. “Глобалізація”, “кінець історії”, “соціальний Постмодерн”, “постіндустріалізм”, “інформаційне суспільство”, “новий світовий порядок”, “зіткнення цивілізацій” і так далі і тому подібне... – здається, що неможливо не тільки систематизувати, але й навіть перерахувати усі яскраві та барвисті концепти наших днів, якими, немов іграшками, бавиться людство новонародженого третього християнського тисячоліття. Розмаїтість прочитань трансформації світу є сама по собі знаменною – можливо, вона свідчить про безпосередню близькість «нового неба і нової землі», можливо, вона – та тінь, яку відкидає прийдешнє?

Стрімкі та драматичні зміни, що їх переживає сучасне суспільство, позначаються на розвитку усього корпусу соціального пізнання, ставлячи перед ним нові завдання, створюючи проблемні поля там, де, як ще донедавна здавалося (а комусь і досі здається), усе було вирішено мало не остаточно. Уважно придивившись до багатьох дискусій сьогодення, можна помітити - питання про те, “що” відбувається в наш час досить часто підмінено питанням “як” відбувається невідомо (або навіть неважливо) що, іноді складається враження, згідно якого в наш час виникає якесь нове знання – знання “ні про що”. Українські дослідники розвитку сучасної соціологічної теорії з цього приводу пишуть: “Нові тенденції, теоретико-методологічні підходи і інтелектуальні рухи визначають сучасний стан соціологічної науки. Ці тенденції й риси обговорюють провідні теоретики, які дають різні оцінки й доходять неоднозначних висновків. Проте є у дискусіях сьогодення теми, яких торкаються майже всі свідомі соціологи. Це адекватність сучасної соціологічної теорії процесам, які переживає трансформаційне суспільство, теоретико-методологічні підвалини, універсальність результатів досліджень і межі їх використання, наукова обґрунтованість нових концептуальних парадигм тощо.” [1.] За умов “моди на теорію”, що існує у соціології з давнього часу, коли, за виразом М. Вебера, рідко з’являється “щось більше, ніж продукт притаманного нашому часу ... прагнення створювати нові теорії” [2.], усе складніше стає відрізнити продуктивні доробки у цій галузі від компіляцій або тавтологій. В такій ситуації варто звернутися до образу класичного мислення, яке вже в XIX ст. було здатне ставити собі межі й у такий спосіб уберігати себе від “марного цвітіння”, від використання теорії як способу трансформації багатой живої соціальної реальності в незбагненну і тому безжиттєву симуляцію. Розвиток соціологічної теорії, на який впливають сучасні технологічні дива, що підкреслюють та посилюють зростання складності соціальних процесів, проблематизує людиномірність суспільства, примушує задуматися щодо майбутнього гуманістичної парадигми у суспільствознавстві загалом.

Описи сучасних соціальних реалій зустрічаються часом настільки екзотичні, що мимоволі доводиться згадувати слова Еміля Дюркгейма, який свого часу писав: “Залишається розглянути, чи має людина відкидати саму себе; питання це правомірне, але воно не буде розглядатися. Ми будемо виходити з постулату, згідно з яким в нас є підстави хотіти жити.” [3.] Гуманістичну настанову класика соціологічної теорії підтримує сучасний британський соціолог К.Мей, який пише, що “В інформаційному суспільстві немає нічого природного, нічого неминучого: попри те, що ми створюємо власну історію лише в рамках обставин повсякденного життя, ми повинні розуміти, що ці умови не є такими вже непорушними чи вузькими, якими їх змальовують більшість дослідників інформаційного суспільства.” [4.] На нашу думку, соціологічна теорія має в собі свідомо відтворювати погляд на світ зі специфічно людської позиції, зберігати гуманістичний потенціал того знання, яке виробляється з її використанням.

Розвиток соціологічної теорії можна розглядати як зміну стадій парадигмальних настанов теоретичної роботи - як рух від “героїчної стадії” прозоринь у виявленні закономірностей, що регулюють відтворення порядку; до обґрунтування їхньої відповідності реальності, на основі чого виникає стадія “прагматична”, коли відбувається їх розвиток і уточнення, яка змінюється новою стадією “уточнення—переборювання”, яка призводить до їх подолання, що призводить до виникнення нової стадії – “іронічної рефлексії”, само-зняття; яка зрештою змінюється знову стадією “героїзму”. У цих “великих гносеологічних хвилях” немає ні, зрозуміло, жорсткого поділу між стадіями, ні повної синхронності в просуванні хвилею “глобальної соціології” між національними соціологіями і навіть усередині них. І разом з тим, на її основі можна говорити про певний загальний хід інтелектуальної історії нашої науки. Приміром, у цьому русі позитивізм, що “доводить”, не уступає героїзму, який “провидить”, у неприйнятті агностицизму. Так, Дюркгейм відзначає: “Я розумію, що можна показати помилковість запропонованого пояснення. Але мені важко зрозуміти, як можна а ргіогі ставити мету не одержувати пояснення, якого не дано, повідомляти, що воно неможливе в якій би то не було формі.” [5.]

На стадіях уточнюючій і рефлексивній саме й займаються критикою розуміння, що плавно переходить на доказ його неможливості, в апологію нерозуміння, яке заміщає собою тлумачення, яке нормально прагне до очевидності, веде соціологію в соціологію соціології. Так П. Бурд’є ставить питання і надає можливість “зрозуміти, наскільки важке, по суті справи, майже безнадійне, положення соціолога.” [6.] Адже окрім зовнішніх - бюрократичних, обивательських і інших перешкод зовнішньої відсталогі свідомості, постійно даються взнаки внутрішні перешкоди: “Попередньо-сконструйоване є всюди. Соціолог буквально оточений цим, як, утім, і всі інші.” [7.]

Можна погодитися з думкою, що соціологічне знання знаходиться в наш час у досить непевному становищі. Таке сприйняття його положення - результат одночасного впливу зовнішніх соціокультурних і внутрішньонаукових процесів, що, переплітаючись, утворюють феномен “небезпечної науки”. Соціологія з цієї точки зору спричиняє деформуючий вплив на реальність, маніпулює суспільством шляхом створення і впровадження в суспільну свідомість, словами І.Гофмана, “існуючих версій реальності”, поряд з

відчуттям катастрофічного розмноження небезпек усередині науки, що виникають на шляху всякого, що наївно розраховує добути знання про об'єкт без усвідомлення своєї суб'єктної природи.

Бачення небезпеки зарозумілості, наївної самовпевненості соціолога не є досягненням сучасності. Воно було такою ж мірою притаманне соціології і в її минулому. Вже тоді було зрозуміло логіку відходу соціологічної теорії від позитивістської "спеціалізації." М.Вебер присав з цього приводу, що "настане момент, коли фарби стануть іншими: виникне непевність у значенні несвідомо застосовуваних точок зору, у сутінках буде загублений шлях. Світло, що опромінювало важливі проблеми культури, розсіється вдалині. Тоді і наука змінить свою позицію і свій понятійний апарат, для того щоб дивитися на потік подій з вершин людської думки." [8.] На нашу думку, такий момент наступив у наш час. У цій своєрідній фазі "кінця історії" (не за Фукуямою) - у тому числі й інтелектуальної, вичерпаності парадигмальних її засад - наука добралася до меж раніше заданих траєкторій розвитку і потребує змін багатьох глибших, ніж ті, що Т.Кун називав зміною парадигм. Зрештою наукові парадигми змінюються, залишаючи незмінним сам тип наукового мислення – а в наш час саме наукове пізнання постало перед проблемою нового рівня складності виробленої людством реальності, що заставляє видатних науковців нашого часу усвідомлюючи це, говорити: "і я теж є раціональним, однак я – не відношусь до раціоналістів; я – містичний, однак я – не серед містиків; в мене є віра, однак я не серед віруючих в релігію ... З моєї точки зору, раціональність – це діалог з тим, що не є таким, що можна раціоналізувати." [9.]

Соціологічне теоретизування відбувається на основі застосування наявних стандартів наукового пізнання до тих образів суспільства, які наявні в корпусі соціального пізнання в певних історичних умовах. Зміни цих стандартів та образів викликають питання, на які наявні теорії відповісти не здатні, що породжує прагнення до парадигмальних змін у соціології. Наявні образи суспільства, які лежать в основі соціологічного теоретизування, мають різну природу, оскільки вони вироблялися в різних соціально-історичних умовах з позицій різних соціальних суб'єктів на основі використання різних типів соціального мислення. Тому для усвідомлення природи і сутності цих образів суспільства слід з'ясувати насамперед на якій основі вони виникли, на основі чого можна віднайти можливі засади концептуалізації образів сучасного суспільства.

В нашому дослідженні ми зупинимося на розгляді тих образів суспільства, які виникли та розвиваються в умовах глобалізації та інформатизації останньої чверті ХХ ст і на початку ХХІ ст. Ці образи не є даними безпосередньо, їх слід реконструювати з масиву різноманітних концепцій і концептів інформаційного суспільства – до того ж питання про їх новизну залишається відкритим.

За останні три десятиліття в західній теоретичній соціології створено низку оригінальних, добре розвинутих концепцій суспільства однак, незважаючи на це, водночас важко знайти в історії соціології такий період, в який категорію суспільства піддавали б такій нищівній критиці, як у наш час. Активізація теоретичного пошуку в соціології завжди була складовою частиною нового

сплеску “великої теорії”, що призвів до глибоких трансформацій соціально-гуманітарного знання. Стимулом теоретичної роботи виступили саме кардинальні зміни життєвого світу, у яких західні суспільства були значною мірою першопрохідниками.

Однією з таких змін, однією з найбільш виразних та яскравих рис нашого часу, є формування всесвітньої інформаційно-комунікативної мережі, за допомогою якої люди, що живуть на різних континентах та належать до різних соціально-політичних утворень та культур, мають змогу безпосереднього спілкування. Навколо формування цієї нової реальності точиться дуже багато дискусій, її розвиток спричиняє вплив буквально на усі сторони нашого життя.

Починаючи із середини 60-х років соціологами і соціальними філософами активно почало обговорюватися питання про вступ найбільш розвинутих країн у якісно іншу стадію соціального розвитку, охарактеризовану як постіндустріальне або інформаційне суспільство, головним критерієм якого є визначальна роль інформаційних технологій у всіх сферах життєдіяльності людей. Але якщо в 60-і роки ідеї про інформаційне суспільство мали скоріше характер футурологічних прогнозів, то в процесі удосконалювання електронної техніки і цифрових технологій значна кількість із передбачених теоретиками подій знайшли своє реальне втілення. Бурхливо розвивалася галузь засобів масової комунікації, особливо телебачення, були створені і широко поширилися персональні комп'ютери, набули розвитку глобальні інформаційні мережі, виникли технології комп'ютерної віртуальної реальності та багато інших технологічних інновацій. Нові комунікаційні технології змінюють форми соціальної взаємодії між людьми, способи виробництва, трансформації й передачі знань, ставлять перед необхідністю вироблення адекватних форм духовно-практичного засвоєння цієї реальності, форм саморефлексії індивідів у нових комунікативних умовах. У своїй сукупності, ці досягнення значно змінюють життя суспільства - не тільки висуваючи на передній план інформаційну діяльність, (тобто діяльність, пов'язану з виробництвом, споживанням, трансляцією і збереженням інформації), але й ускладнивши, трансформували соціальний світ так, що осмислити його в рамках традиційних гуманітарних підходів стає дедалі важче. Інформаційні технології не можна більш розглядати як щось приналежне винятково світу техніки, вони настільки глибоко проникли в життя людей, вплелися в саму тканину його повсякденності, що вичленувати їх із загального світоглядного й культурологічного контексту вже не здається можливим. Якісний стрибок в інформаційній індустрії настійно вказує на необхідність аналізу новітніх соціальних реальностей крізь призму світоглядних змін та їх впливу на процеси соціальної взаємодії.

Особливий інтерес гуманітарний і, зокрема, соціологічний розгляд інформаційних технологій становить стосовно реальності сучасної України, яка, незважаючи на економічні й політичні проблеми, активно включається в глобальний інформаційний простір, розвиваючи й освоюючи новітні телекомунікаційні технології, вирішуючи проблеми у сфері поширення інформації, формуючи законодавчу базу, що регулює інформаційну діяльність і т.п.

У сьогоднішньому світі таким темам як “інформаційні технології” і “сталий розвиток” приділяється усе більше й більше уваги. Проте, з огляду на той факт, що “стале інформаційне суспільство” - це скоріше поняття, ніж реальність, ми повинні задуматися над тим, чи маємо ми тут адекватні пізнавальні стратегії та чи правильно ми розуміємо основні проблеми, характерні для його розвитку. У багатьох роботах обговорюються й розвиваються уявлення про те, що таке “стале інформаційне суспільство”, аналізуються його проблеми, а також позначаються необхідні галузі майбутніх досліджень.

Визначення, надане Всесвітнім Комітетом із Навколишнього Середовища й Розвитку (Комітет Брундтланд) у 1987 році, говорить: “Сталий розвиток має на увазі пошук шляхів задоволення потреб сучасного покоління людей, не ущемляючи при цьому потреб майбутнього покоління на задоволення своїх потреб.” [10.] У наш час термін “Сталий розвиток” став дуже поширеним – так, пошукова система Google дозволяє знайти в мережі “Інтернет” більше мільйона посилань по цьому терміну. При детальному вивченні матеріалів можна виявити суперечні трактування шляхів досягнення стійкого розвитку. Класифікацію трактувань поняття «сталий розвиток» можна провести за мірою концентрації їхньої уваги на екологічних чи на суспільних аспектах.

“Екологічно чисте” трактування, прихильники якого виступають за збереження природних ресурсів і зведення до мінімуму впливу людини на природу. Природа розглядається як окремий об’єкт, що має право на своє існування. Це трактування можна порівняти з ритуалом індійських племен, що просять прощення в богів, перед тим як зрубати чи дерево убити тварину.

“Екологічно помірне” трактування базується на охороні природи, але в той же час, природа розглядається як «ресурс для потреб людини», а діяльність людини повинна відповідати законам природи.

Трактування “балансу”: у якому екології приділяється мало уваги. В основному, це трактування розглядає суспільні й екологічні проблеми як взаємозалежні.

Ідеологія бачення сутності інформаційного суспільства втілюється в реалізації досить потужних програм його розвитку. Так, План дій адміністрації США в галузі Національної інформаційної інфраструктури [11.] став свого часу найбільш важливою ініціативою адміністрації Клінтона - Гора. У липні 1994 року Комісією Європейського співтовариства був прийнятий план дій “Європейський шлях в інформаційне суспільство” (Europe’s Way to the Information Society. An action plan). У 1995 році Фінляндія розробила свою програму “Фінський шлях в інформаційне суспільство” (Finland’s Way to the Information Society. The national strategy), у лютому 1996 року в уряд ФРН була представлена програма дій “Шлях Німеччини в інформаційне суспільство” (Germany’s Way to the Information Society).

На протязі 90-х років аналогічні програми були прийняті в більшості найбільш розвинутих держав і цілому ряді країн, що розвиваються. Було створено низку міжнародних організацій, покликаних сприяти побудові інформаційного суспільства – Information Society Forum, European survey of the Information Society (ESIS) і багатьох інших.

Нарешті, у червні 2000 р. на зустрічі “великої вісімки” була прийнята Окінавська Хартія Глобального Інформаційного Суспільства, яка починається словами: “ Інформаційно-комунікаційні технології є одним з найбільш важливих факторів, який впливає на формування суспільства двадцять першого століття. Їх революційний вплив є дотичним образу життя людей, їх освіти та роботи, а також взаємодії уряду та громадянського суспільства. ... Інформаційне суспільство, як ми його уявляємо, дозволяє людям ширше використовувати свій потенціал і реалізовувати свої устремління. Для цього ми повинні зробити так, щоб інформаційні технології служили досягненню взаємодоповнюючих цілей забезпечення стійкого економічного росту, підвищення суспільного добробуту, стимулювання соціальної згоди і повної реалізації їхнього потенціалу в галузі зміцнення демократії, транспарентного і відповідального керування міжнародного світу і стабільності.”[12.]

Україна в особі громадянського суспільства, держави і бізнесових структур зробила досить багато в реалізації цієї програми. “До розряду достатніх умов створення і початку функціонування електронного інформаційного суспільства, на думку авторів, варто віднести ініціацію інтересу суспільства до електронних засобів одержання й обміну інформацією і знаннями. Розуміючи це, в Україні із самого початку здобуття незалежності основний акцент був зроблений на створення базису або умов побудови інформаційного суспільства. Передбачалась інформатизація основних, життєво важливих аспектів діяльності суспільства – системи державного керування, матеріального виробництва і національного сегменту Інтернет-простору, з одночасним розвитком електронних мас-медіа і засобів обміну інформацією. ... 4 лютого 1998 року Верховною Радою України одночасно були прийняті три закони України: «Про національну програму інформатизації», «Про концепцію Національної програми інформатизації», «Про затвердження задач Національної програми інформатизації на 1008-2000 роки.». Це – перші на пострадянському просторі законодавчі акти, що регулювали й упорядковували взаємини суб’єктів, незалежно від форм власності, у сфері інформатизації на державному рівні.» [13.] У цілому можна стверджувати, що розвиток інформаційного суспільства був і залишається одним з стратегічних завдань, якому приділяється в Україні традиційно великого значення. Оскільки розгляд втілення суто технологічних програм, створення технологічного середовища не складає специфічного предмету нашого дослідження – можна лише констатувати, що поняття “інформаційне суспільство” в нас стійко асоціюється або з доволі невизначеним образом майбутнього цивілізаційного етапу, або з програмами розвитку нового технотронного середовища.

Незважаючи на те, що різні тлумачення акцентують увагу на різних аспектах побудови суспільства “сталого розвитку”, усі вони єдині у тому, що визначальним ресурсом переходу до такого стану є формування відповідного інформаційно-комунікативного середовища. Тому для України, яка є невід’ємною складовою світового співтовариства, нагальним є завдання визначення характеру та засобів необхідних трансформаційних дій, що будуть скерованими у напрямку побудови відповідного характеру структур та засобів формування інформаційного середовища. Це потребує усвідомлення співвідношення розвитку процесів інформатизації з усією гамою соціальних

проблем, а для цього необхідно виробити відповідні інструменти теоретичної рефлексії – зокрема, соціологічної.

Вже зараз виникає дуже багато питань щодо локальних та глобальних соціальних ефектів інформатизації, спроб усвідомлення негативної сторони інформатизації. Так, один з відомих дослідників гуманітарного виміру інформаційного суспільства, американський соціолог і філософ Джон Нейсбіт пише з цього приводу наступне: «Технологічні інновації і суспільна потреба в них наростали, як сніжний ком, однак процес цей не обійшовся без наслідків. Згодом Америка перетворилася в Зону, Отруєну Технологією. ... Ми дарували технології особливий статус, уявивши, що, відповідно до якогось природного закону, за правом, якого неможливо відчужувати, наше повсякденне життя, наш творчий досвід і навіть природний світ навколо нас – усе це віддано під контроль усе більш складних програмних продуктів. Технологія у швидкому темпі опановує вершини нашої економіки, а нам залишається тільки вставляти вилки в розетки, виходити у всесвітню мережу, запускати автомобільні двигуни, літати і зрештою збирати осколки. Ми чуємо, що щось йде не так, але не можемо нічого з цим поробити. Отруєна Зона духовно порожня, небезпечна, вона не може задовольнити наші потреби, але ми ніколи не зможемо вибратися з неї, якщо не зрозуміємо, що знаходимося усередині її. ... Ясно усвідомивши, що таке технологія, ми зможемо ... оцінити значення існуючих технологій і вибудувати з ними взаємини, що влаштовують нас. Нам цілком під силу навчитися передбачати шляхи розвитку нової техніки й обговорювати можливі достоїнства і негативні наслідки її впровадження. Зробивши це, ми станемо менше турбуватися за своє майбутнє, і вже зараз з'явилися ознаки того, що ми дійсно почали це робити.» [14.] Інакше кажучи, вплив процесів інформатизації на суспільство не є настільки однозначним та беззаперечно позитивним, як це стверджують деякі адепти втілення сучасних інформаційно-технократичних утопій. Тим більше, що в Україні багато хто ще пам'ятає, як свого часу тутешні поети писали іділії та пасторалі про лелек на трубах АЕС... Історія не спиняє свій шаг – незважаючи на бажання багатьох залишатися у стані, що його досить вдало визначив у середині 90-х р.р. ХХ ст. С.Веретенніков у назві своєї книги «Сучасне, яке триває безкінечно».

Вивчення специфічних рис соціальної взаємодії в умовах виникаючого глобального соціуму, співвідношення національного та транснаціонального в умовах новітньої доби, виникнення новітніх технологічних середовищ спілкування, їх вплив на життя особистості – усе це потребує адекватного понятійного соціологічного апарату, вироблення якого, в свою чергу, на думку багатьох дослідників, потребує перегляду найбільш загальних уявлень про природу і сутність суспільства та соціальної взаємодії. Дискусія про соціальні наслідки реалізації програм інформатизації різних сторін суспільного життя розгортається поступово, залучаючи представників усього корпусу гуманітарного знання.

Риси того суспільства, що розвивається в наш час, проявляються насамперед на рівні формування певних його теоретичних образів. Так спочатку сформувалися декілька образів нового суспільства концептуалізованих у теоретичних побудовах постіндустріалістського спрямування, згодом виникли образи, концептуалізовані на засадах уявлень про мережаний характер

виникаючого суспільства, а також концепти нового суспільства з використанням його образів, навіяних постмодерністськими підходами. Без узагальнення досвіду концептуалізації образів інформаційного суспільства неможливо перейти до вироблення його загальної теорії.

Образи інформаційного суспільства виникають на основі рефлексії процесів інформатизації, що відбуваються в межах природничих, економічних, політичних, інформаційних наук та соціальної філософії. Загалом можна констатувати, що образ суспільства, поняття та категорії, адекватні потребам соціологічного дослідження того суспільного стану, який позначається терміном “інформаційне суспільство”, лише виробляються в наш час. Концептуалізація того суспільного стану, який виникає протягом останніх десятиліть, має певну послідовність, внутрішню логіку, вона розгортається одночасно з тим, як виникають та розгортаються нові суспільні реалії, є одним із внутрішніх моментів останніх і тому не може бути розглянутою поза ними

На нашу думку, слід виходити з того, що за такої ситуації соціологія в процесі вивчення нових суспільних процесів фіксує від початку лише загальні їх риси, спираючись на нові різноманітні образи суспільства. На наступному етапі, усвідомивши соціальний зміст цих образів, соціологічна думка буде здатною виробляти концептуальні схеми та категоріальний апарат для фіксації конкретних соціальних процесів та рис, які притаманні новому суспільству. Можна сказати, що соціологічне теоретизування знаходиться зараз на початку засвоєння нових образів суспільства та з'ясування перспектив його концептуалізації, відповідно до того, як саме суспільство знаходиться у перехідному стані.

Образи суспільства, які використовуються в соціології для концептуалізації сучасних соціальних змін, не відповідають їх масштабу та характеру – це, зокрема, проявляється у тому, що, з одного боку, деякі соціологи намагаються інтерпретувати поняття “суспільство” суто номіналістично, а, з іншого, у той же час виникають спроби наповнити це поняття кібернетичним, біологічним, та виключно політичним або економічним змістом. В сучасній соціологічній літературі існує значна кількість праць, що виявляють кореляції між соціологічним знанням, теорією та технологічними новаціями в інформаційній діяльності, автори яких розглядають проблему їх соціальних наслідків. Концепції інформаційного суспільства сьогодні виникають у межах міждисциплінарних досліджень – економіки, кібернетики, біології тощо. Соціологічне осмислення цієї проблематики, виникнення соціологічних концепцій почалося відносно недавно і відбувалося воно у вигляді футуристичної концептуалізації. Зокрема, вивчення проблем глобальних змін у суспільстві, обумовлених інформатизацією з залученням інформації і фактичного матеріалу по періодизацію технологічних укладів, має багаті традиції у рамках концепцій постіндустріалізму. Водночас власне наукова концептуалізація процесів інформатизації стала відбуватися відносно недавно – з початку 80-х рр. XX ст., що обумовлено виникненням мереж кіберкомунікації, формування на їх основі глобального простору економічної та культурної взаємодії. Серед авторів, що займаються цими питаннями варто назвати Д. Белла, З. Бжезинського, П. Дракера, Д. Рісмена, Г. Кана, Р. Катца,

М. Кастельса, М. Маклюєна, Й. Масуду, М. Пората, Т. Стоуньєра, Д. Тапскотта, Е. Тоффлера, Х. Шрадера та інших. Дослідження проблем формування інформаційного суспільства на теренах України та СНД репрезентовані роботами Р.Ф. Абдєєва, Н.А. Васильєвої, В.В. Вітковського, В.А. Гуторова, А.Голобубцького, Б.А.Головка, С.А. Дятлова, В.Л. Іноземцева, А.Н.Райкова, Б.В. Маркова, М.Моїсєєва, О.С., О.Оксамитної, А.І. Ракітова, А. Сухарєва, С.Швеця, автора цієї книги та багатьох інших науковців. Перші спроби теоретичної концептуалізації соціальних змін з використанням поняття “віртуальність” були здійснені в Германії А.Бюлем та М. Паєтау, у Канаді А.Крекером та М.Вейнстейном, в Росії Д. В. Івановим, останнім часом виникає віртуалістика як нова галузь наукових досліджень. Соціології інформатизації присвячено багато соціологічних сайтів у мережі “Інтернет”.

Критично розглядаючи основні футуристичні ідеї постіндустріалізму та інформаціоналізму, слід зауважити, що протягом останнього десятиліття багато з того, що здавалося засновникам концепцій інформаційного суспільства вірогідним, не збулося, однак природньо, що виникли нові ефекти розвитку інформатизаційних процесів, змінилися загальні соціальні умови їх розгортання. Так, підводячи через тридцять років своєрідні підсумки футурологічних концепцій 60-х рр. один із засновників цієї інтелектуальної традиції, С.Лем, досить слушно зауважує, що “Історія футурології як діяльності, що претендує на звання точної науки і присвяченої передбаченню майбутнього, поки що ... не написана. Вона буде повчальною і водночас печальною та забавною, тому що виявиться, що самозвані прогнози (інших не було) майже завжди помилялися, за винятком небагатьох спеціалістів, об’єднаних навколо Римського клубу, що бачили майбутнє у чорному кольорі. ... Розквіт футурології ... швидко перейшов у фазу зів’яння. ... Однак футурологія вийшла з моди. Продовжуючи діяти, вона функціонує ніби напівсили і тихіше, причому залізним, або, вірніше, золотим правилом її прибічників і діячів, є правило тотальної амнезії. Ніхто з них до своїх прогнозів, коли вони не збуваються, не повертається, а просто пишуть ворох нових і представляють їх зі спокійним сумлінням, бо саме так заробляють на хліб із маслом.” [15.]

На нашу думку, це зовсім не означає, що футуристичні концепції є беззмістовними та мають бути просто забутими – історія соціального пізнання свідчить, що майже завжди соціальні зміни, що відбувалися, поставали у свідомості їх учасників у вигляді досить неадекватних та, наголосимо, фрагментарних ідей та концепцій. За цих обставин, на нашу думку, слід аналізувати не тільки теоретичні розвідки перспектив розвитку соціальних аспектів інформатизації суспільства, але й певний її історичний досвід, історичні умови та логіку їх поставання. Це потребує дослідження проблеми концептуалізації інформаційного суспільства на більш фундаментальному рівні пізнання – дослідження тих образів, які сформувалися в результаті спроб теоретизування, що відбувалося у вигляді створення його футуристичних концепцій. Інакше кажучи, для створення соціологічних концепцій інформаційного суспільства є необхідним узагальнення попередніх спроб його концептуалізації шляхом їх соціологічної реконструкції (з’ясування гносеологічних засобів їх розробки, особливостей соціальної структури та

взаємодії, соціальних суб'єктів, що вони передбачають) та усвідомлення сутності тих образів суспільства, на яких вони побудовані. Ці образи мають до певної міри об'єктивний характер, обумовлюючи смисли та логіку описування в поняттях соціальних взаємодій, що виникають на основі інформатизації, вони є ресурсом теоретизування, який соціологія має усвідомити та засвоїти.

У 80-х роках минулого століття дослідження проблем інформаційного суспільства значно розширилися, виникли нові спроби його концептуалізації, зокрема виникла теорія комункативної дії. Можна констатувати, що становлення Інтернету ініціювало появу нової хвилі концептів «інформаційного суспільства», орієнтованих не стільки на майбутнє, скільки на потреби врядування сьогоденням. Останні теоретичні розвідки З.Баумана, С.Леша, В.Іноземцева, Т.Стоун'ера, А.Ракітова, пристають на те, що інформаційне суспільство слід концептуалізувати, базуючись на нових методологічних підходах, а для того слід дослідити розвиток самих теорій інформаційного суспільства.

Так, британський дослідник Франк Вебстер розглядає теорію інформаційного суспільства як таку, що включає в себе як мінімум дві групи теорій. До першої групи він відносить теорії, автори яких вважають сучасне інформаційне суспільство історично унікальним явищем, тобто таким, що якісно відрізняється від усіх попередніх форм існування суспільства. Це: теорії постіндустріального суспільства (Д.Белл і ін.); постмодерністські теорії про суспільство й культуру (Ліотар, Бодрійяр, Джеймсон, Постер, Бауман); теорії гнучкої спеціалізації (*flexible specialisation*) (Хершхорн); теорії, що підкреслюють інформаціональний тип розвитку (М.Кастельс). Друга група теорій хоча і визнає, що інформація має ключове значення для сучасного світу, але виходить із того, що твердження про революційну відмінність нинішнього етапу розвитку людства від усіх попередніх, не має під собою основи. Цей погляд на сучасне суспільство поєднує п'ять напрямків: неомарксизм; теорія регулювання; гнучке нагромадження; теорії, що аналізують національну державу.

При всій логічності приведені вище теоретичної системи вона не позбавлена певних значних недоліків. Не викликає сумнівів вплив основних теоретичних соціологічних концепцій на теорію інформаційного суспільства, але в той же час залишається питання: чи слід включати всі ці теорії у концепцію інформаційного суспільства?

На нашу думку, слід реконструювати їх соціологічний зміст, з'ясувати, чи скеровані вони на вирішення специфічних завдань соціологічного дослідження та який евристичний потенціал вони мають.

Розглянутий вище прийом приводить до “розмивання” методологічних принципів створеного підходу і тим самим знижує його евристичну цінність. Виникає можливість того, що протиріччя, які існують між різними підходами, (що, на думку Вебстера, входять у єдине ціле за назвою “концепція інформаційного суспільства”), неминуче будуть руйнувати зсередини і гальмувати розвиток даної концепції.

Разом із тим слід визнати, що історико-соціологічний підхід передбачає

розгляд процесу концептуалізації на теоретичному рівні тих соціальних змін, що викликані інформатизацією суспільних процесів і не є принципово важливим, чи зараховують себе автори цих концептуальних побудов до прибічників напрямку, що одержав так би мовити титульну назву “теорії інформаційного суспільства”. Лише розглянувши усю палітру поглядів на соціальні зміни, викликані інформатизацією, можна виявити їх соціологічний зміст. Теоретичні розвідки є специфічним виразом горизонтів сприйняття соціальної реальності тими суб’єктами, котрі її формують. Тому, враховуючи рефлексивний характер сучасної соціальності, лише таким чином ми зможемо розкрити дійсний соціальний зміст діяльності з вироблення інформаційних засад сучасного суспільства. Саме тому ми будемо спиратися у своїй роботі на таку методологічну позицію і розглянемо ситуацію більш широко, проаналізуємо також і вказані вище концепції, незважаючи на те, що їх автори не погоджуються з тим, що сучасні процеси інформатизації слід розглядати як розвиток принципово нового суспільства.

Відомий італійський соціолог Ф.Ферраротті у своїй праці “П’ять сценаріїв для 2000 року” [16.] говорить про п’ять варіантів розвитку інформаційного суспільства, які є, на його думку, однаково можливими. Можна сказати, що ці проєктивні образи суспільства відбивають реальні тенденції, які складаються у процесі розвитку інформатизації на всіх її рівнях, однак не зовсім ясно, що ж саме поєднує ці сценарії, бо вони виглядають як майбутнє, що може статися в залежності від суб’єктивної налаштованості людей, від їх вибору – свідомого чи не свідомого. На нашу думку, такий підхід до аналізу образу суспільства є дещо поверхневим, оскільки базується більшою мірою на критиці існуючого стану речей, ніж на розгляді якісних перетворень соціальності в процесі розвитку інформатизації.

Британський дослідник Крістофер Мей, займаючи скептичну позицію щодо розуміння розвитку інформаційного суспільства як настання нової ери в розвитку суспільства, виділяє три періоди розвитку відповідних ідей:

- “1. з 1962 року до середини 70-х дослідження стосувалися лише Америки;
2. з кінця 70-х до початку 90-х, коли ІКТ (інформаційно-комунікативні технології – В.Щ.) активно впроваджувалися в багатих та розвинутих країнах, дослідження поширилася й на наих;
3. і сьогодні, коли дослідження зосереджені на потенціалі та перспективах Інтернету, це веде до масової зацікавленості ідеями глобальної інформаційного суспільства.” [17.]

Цей дослідник підходить до розгляду проблематики інформаційного суспільства, розглядаючи “чотири найобговорюваніші положення” [18.], називаючи наступні: соціальна революція, нова економіка, інформаційна політика і занепад держави.

Російські дослідники процесів розвитку концепцій інформаційного суспільства В.Іноземцев, А.Чугунов, Н.Полякова відзначають, що в соціології сформувалося два гіпотетичних підходи, згідно з якими інформаційне суспільство слід розглядати або як сегмент нового соціального стану, сутність якого ще не є зовсім певною, або як новий тип соціальності взагалі.

В.Л. Іноземцев [19.], акцентуючи свою увагу на економічному вимірі процесів інформатизації, характеризує ці два основних підходи як такі, що склалися в руслі концепції постіндустріалізму.

Перший об'єднав авторів, що підкреслюють розходження між сформованим до кінця 60-х років західним суспільством і новою технологічною цивілізацією. Деякі дослідники створюють свої концепції, говорячи про постіндустріальний капіталізм і соціалізм, екологічний і конвенційний постіндустріалізм і тому подібне. В основі даного підходу до створення концепції інформаційного суспільства лежить оцінка нового (виникаючого) соціуму як такого, що різко відрізняється від того типу суспільства, що існує протягом останніх сторіч. При цьому відзначається, насамперед, зниження ролі матеріального виробництва і випереджальний розвиток сектора послуг та інформації. Зазначені фактори змінюють характер людської діяльності і типи ресурсів, які залучаються до суспільного виробництва, що повинне привести до істотної модифікації традиційної соціальної структури. Цьому підходу, як і усьому концептуальному напрямку постіндустріалізму, притаманні відтінки технологічного детермінізму, що стало причиною її критики з боку дослідників - прихильників концепції постмодернізму, що широко поширилася у футурологічних дослідженнях 1980/90-х років.

Цей підхід розвивається у руслі розгорнутого визначення постіндустріалізму, сформульованого Д. Беллом: "Постіндустріальне суспільство визначається як суспільство, в економіці якого пріоритет перейшов від переважного виробництва товарів до виробництва послуг, проведення досліджень, організації системи освіти й підвищення якості життя; у якому клас технічних фахівців став основною професійною групою і, що найважливіше, у якому впровадження нововведень... в усе більшему ступені стало залежати від досягнень теоретичного знання... Постіндустріальне суспільство... потребує виникнення нового класу, представники якого на політичному рівні виступають як консультанти, чи експерти технократів." [20.]

Однак, можна зауважити, що продовжуючи цю логіку, слід дійти висновку, що в процесі формування нового суспільства технократи як провідна соціальна верства мають зникнути – оскільки виробництво послуг потребуватиме теоретичних знань про людину, а тут технократичні підходи не є адекватними.

Другий підхід зв'язаний визначенням нового стану цивілізації через аналіз його окремих ознак - зокрема інформаційних процесів. На початку 1960-х років фактично одночасно в Японії і США був введений у науковий обіг термін "інформаційне суспільство", що поклав початок однойменній теорії.

Темпи розвитку інформаційних технологій, на думку прихильників такого підходу, переводять постіндустріальне суспільство в новий якісний стан або стадію інформаційного суспільства.

Однак, на нашу думку, абсолютизувати цей різновид підходів не слід, виходячи з того факту, що концепції інформаційного суспільства корелюють одна з одною, вступаючи у діалог та, вказуючи на ті проблеми, які не бачать або не хочуть бачити опоненти. Саме тому, на нашу думку, досліджуючи

образи інформаційного суспільства, слід розглядати у тому числі концепти “критичного напрямку”, а також інші, які не постулюють виникнення власне інформаційного суспільства, але фіксують різні інформатизаційні впливи на сучасне суспільство.

Концепція “інформаційного суспільства” від початку виступила своєрідною ідеологією, у рамках якої осмислювалися соціальні трансформації ряду західних держав 70-х 80-х років минулого сторіччя. Так, Даніел Белл зазначав, що “інформаційне суспільство” є чимось у реальності нездійсненим, його слід розуміти як своєрідну утопію. Основні риси нового суспільства цей соціальний теоретик (а також його певною мірою послідовники – П.Дракер, Р.Райх) розглядали у площині змін сфер зайнятості. Зміни у структурі зайнятості, а саме формування та домінування в ній “інформаційної сфери”, зниження зайнятості населення у сфері фізичного труда, розглядається цими теоретиками як підстава говорити про “інформаційне суспільство”. Інакше кажучи, суспільство є інформаційним, якщо у сфері праці домінуючою є група тих, хто працює у сфері інформації. Згодом у таких концепціях акцент змінився з власне інформаційних та комунікативних технологій на появу людей, що здатні вести новий образ життя – інформаційний. Саме вони - дизайнери, ділери, ніш-файндери та інші “креативщики”, згідно такого підходу, створюють діючу силу сучасного суспільства і, насамперед, його економіки. За такою логікою ці “символічні аналітики”, “експерти”, “інформаційні робітники” предметом своєї праці мають інформацію, а тому суспільство є інформаційним.

Таким чином один із перших образів виникаючого суспільства був побудований на фіксації змін у сфері трудових ресурсів і зайнятості – звідси основним соціальним суб'єктом убачались спочатку ті, хто працював у сфері інформації, а згодом – ті, чия праця потребує створення та використання інформації. Представники індустріальної сфери та аграрного сектору з такої точки зору відтісняються на другий план.

У період 70-80 рр., за умов енергетичної кризи, яка охопила провідні західні країни, інформатизація виступала засобом створення нового техногенного середовища, заснованого на використанні наукомістких ресурсозберігаючих технологій. Це середовище передбачало більш високий рівень координації всіх складових соціуму за рахунок автоматизації певних ланок соціальної організації та більш ефективний механізм використання наукового знання, його наближення до процесів виробництва. Обидві ці задачі вирішувалися за рахунок створення нової, заснованої на використанні комп'ютерної техніки, технології оперування інформаційними процесами. Така специфіка призводить до того, що головні соціальні перетворення вбачалися творцями концептуального образу “інформаційного суспільства” як пов'язані з технологічними інноваціями – розповсюдженням телебачення, супутникових технологій, впровадженням кіберкомунікаційних мереж та комп'ютеризацією. Такий підхід до створення нового образу суспільства можна назвати “технологічним”. Згідно нього соціальну структуру, групування та особливості соціальної взаємодії визначають технології, типи яких змінюють один одного революційним шляхом. Футурологічна концепція А. Гофлера передбачає, що ми живемо в епоху інформаційної революції (“третьої хвилі” технологічних

інновацій, яку неможливо зупинити), в результаті засвоєння результатів якої сформується новий образ життя. Нове суспільство, згідно з таким підходом, формується внаслідок розповсюдження електронної пошти, систем онлайнної комунікації, інших комп'ютерних технологій, що створюють нові соціальні простори – “інформаційні супермагістралі”, взаємодію в яких людство ще буде засвоювати.

Поширення технологій внутрішньодержавного, міжнародного та глобального обміну інформацією між банками, корпораціями, державними та недержавними організаціями та окремими особами призводить загалом до того, що “прогрес у телекомунікаціях ... нав'язує світу, який нічого не підозрює, новий порядок ... і той, кого ці магістралі обійдуть стороною, потерпить повний крах.”[20.]

Таким чином наступний образ нового суспільства формується як орієнтований на те, що трансформовано саме соціальне середовище і домінуючі соціальні групи виникають на основі “інформаційних магістралей”, які виникають в наш час. Загалом така логіка передбачає, що не включена до цієї магістралі частина людства перетворюється на єдину, позбавлену актуальності масу, однак самі популяризатори розглянутого вище підходу не роблять такого висновку, залишаючи власний образ суспільства досить невиразним та туманним. Розглядаючи цей підхід важко позбавитися спокуси провести паралель із логікою, згідно якої вдосконалення знаряддя праці автоматично веде до вдосконалення суспільства, а тому слід більше думати про різці та перемикачі, ніж про людину.

Ф.Махлуп у 1962 році запропонував ще один варіант концепції “інформаційного суспільства”, котрий базувався на тому, що інформаційна сфера змінює свою економічну цінність. [21.] Дещо пізніше М.Порат доповнив цей популярний нині серед економістів підхід, запропонувавши розрізнити первинний та вторинний інформаційні сектори економіки. Проаналізувавши національну статистику США, він доходить висновку, що ця країна є інформаційним суспільством, позаяк у ній “головне місце займає діяльність із виробництва інформаційного продукту та інформаційних послуг, а також суспільне й приватне (вторинний інформаційний сектор) діловодство”[22.]

Критики такого підходу слушно зауважують, що досить важко встановити, що саме слід відносити до сфери інформаційних послуг. Наприклад, риття траншеї для прокладки силової електричної мережі на заводі не слід відносити до них, а таке ж риття для прокладки телефонної – слід. Неясно також, як соціологічно дослідити частку інформаційних послуг, що надаються у вторинному секторі -, наприклад, під час виконання виробничих операцій на фабриці. Таким чином образ “інформаційного суспільства”, розроблений з використанням економічних критеріїв є теж досить неоднозначним.

Інформатизація суспільства дуже яскраво проявила себе також у галузі культурного життя – останні десятиліття минулого сторіччя характеризувалися так званім “інформаційним вибухом”. Ще ніколи людство не жило за наявності такої кількості музики, візуальних та знакових зображень. Усе це формує ціле середовище, за межі якого сучасній людині вийти доволі важко, свідомість нашого сучасника передбачає наявність цього середовища як передумови,

тому воно сприймається як нове онтологічне начало людського життя. Доступ до різноманітних культур значно розширився, з'явилися нові засоби трансляції культурних артефактів – мультимедійні, що поєднують у собі окремо існуючі раніше елементи (створюючи ефект мультикультурності), надають можливість людині існувати в культурних потоках в інтерактивних режимах. Процеси культурного життя пришвидшуються, активізуються, охоплюють значно більші соціальні групи, ніж це було раніше. Відбуваються якісні зміни культурного життя, рівні культури змішуються і ми є свідками того, як посилюються значення одних її елементів (наприклад, зачіски, макіяжу або одезі) та зменшуються – інших (наприклад, особистих вірувань або постійної належності до певної групи). Загалом життя значно символізується, а сам світ символів отримує статус незалежного. Інформації стає усе більше, а смислу все менше – говорить про це Ж.Бодрійар. Сенси стають не тим, що є відповідностями “чогось” у культурному житті, а “чимось”, що існує саме по собі, стають “гіперреальністю”, що позначає сама себе. За допомогою виробництва цієї гіперреальності – образів та ідентичностей відбувається врядування суспільством.

Все це призводить до все більшої незахищеності та залежності свідомості від маніпулятивних технологій, роблячи людину, за виразом Маркузе, “веселим роботом”. Як специфічне відображення цих культурних змін, розвивається образ “інформаційного суспільства” у рамках філософії постмодерну, який починає використовуватися прибічниками відповідної теоретичної платформи у соціології. Специфіка цього образу полягає у тому, що він постулюється у формі критичних суджень, створюється через віддзеркалення того, про що говорять його автори. Суспільство вбачається таким, де знаки втратили своє значення і тому процеси визначення соціальної поведінки спираються на “набір знаків, що передані, однак не мають значень” [23.] тобто взаємодія у такому інформаційному суспільстві виглядає досить ірраціонально, а сам його образ окреслюється досить невизначено – як саме можна виміряти зростання кількості символічних взаємодій та значень у суспільстві? З цієї точки зору суспільство виглядає завжди за визначенням Лютара “скотним двором”, а особистість є лише, за визначенням М.Фуко, “слідом на піску”. Постмодерністський образ “інформаційного суспільства”, таким чином акцентує увагу на змінах характеру, інтенсивності та ритмів культурного життя, що призводять до ускладнення суспільства, появи нового рівня суспільної взаємодії, нових механізмів і засобів, що йому притаманні, але в рамках предмета соціології досить складно користуватися таким образом для чітких дефініцій нових суспільних реалій.

Виникнення концепцій інформаційного суспільства в офіційній гуманітарній думці колишнього СРСР було сприйнято значною мірою як прояв кризи капіталістичної системи, тобто у площині ідеологічного протистояння і завдяки цьому розглядалися досить ґрунтовно. У той же час технологічний розвиток радянського суспільства теж потребував формування нових інформаційних технологій та їх упровадження, що призвело до необхідності осмислювати перспективи відповідних соціальних наслідків. Останні процеси рефлексувалися в соціології на основі таких понять, як “інформатизація суспільства”, “інформаційні системи”, “соціальна інформація” та відносилися

до концепту “науково-технічної революції”, що мала супроводжувати процес побудови комунізму. Ця проблематика розглядалася в річці інтелектуалізації різних сфер суспільного життя – зокрема, виробництва та культури тощо. Після розпаду СРСР у суспільствознавстві відбулася переорієнтація, яка передбачала, зокрема у соціології, засвоєння досвіду теоретизування, який до того тлумачили крізь призму ідеологічного протистояння. Це призвело до того, що сформувалася тенденція до часом некритичного наслідування як теоретичних конструктів, що їх було вироблено в західній соціології, так і до розуміння горизонту проблем соціології, який був сформований на досвіді розвитку країн класичної демократії.

Саме у цих умовах на теренах СНД суспільствознавці виробляли власні концептуальні підходи до розуміння того, чим є інформаційне суспільство. Так, А.І.Ракітов у працях кінця 80-х рр. писав, що перехід до інформаційного суспільства означає, що найважливішим продуктом суспільного виробництва стає виробництво, експлуатація та використання послуг і знань, при тому, що відсоток знань у їх співвідношенні постійно зростає. Інформаційне суспільство – це суспільство, де усі засоби інформаційної технології націлено на те, щоби зробити інформацію загальнодоступною та такою, що активно впроваджується у виробництво та життя. [24.] На думку А.І.Ракітова основним критерієм інформаційного суспільства є кількість та якість інформації, що є у використанні, швидкість та ефективність її передачі та переробки, а також її доступність на основах дешевизни. Відповідно відбуваються зміни у структурі зайнятості в бік інформаційного сектору, виникає інформаційна економіка, яка розділяється на дві сфери: виробництва інформаційного продукту для безпосереднього використання та виробництва для виробництва інших продуктів.

І.Н.Курносов [25.] вважає, що у інформаційному суспільстві домінують віддалені комунікації, дистанційна праця та відпочинок; формуються нові відносини між людьми у процесі виробництва та суспільної діяльності; значна частина ВВП виробляється у інформаційному секторі, труд більшої частини людей стає за характером інформаційним; відбувається розвиток інтерактивних інформаційно-комунікативних технологій, глобальних мереж та комплексної переробки інформації; виникають нові можливості для взаємодії та вираження політичної волі суспільства та соціальних груп; у світі зростає роль держав зі значним інформаційним потенціалом.

Згідно точки зору інших дослідників, О.А.Фінько та Ю.М.Нестерова [26.] інформаційним слід назвати суспільство, у якому персональний комп’ютер, що підключений до трансграничних інформаційних мереж є у кожному домі; кожна людина має можливість мати повну та достовірну інформацію будь-якого різновиду та призначення з будь-якої держави у будь-якому географічному пункті; надано можливостей оперативного спілкування з будь-якими суспільним організаціями, державними установами поза залежністю від місця знаходження; трансформовані ЗМІ таким чином, що вони технологічно сполучені з інформаційними електронними мережами; “зникають” національні та геополітичні кордони у електронних мережах; виникають нові форми діяльності з використанням електронних мереж, змінюються робота творчість, медицина, виховання і освіта.

Г.Л.Смолян та Д.С.Черешкін [27.] вважають за інформаційне суспільство таке, у якому формується єдиний світовий інформаційний простір та поглиблюється інформаційна та економічна інтеграція держав та народів; розвиток та домінування у світі держав, що значно просунулися на шляху використання інформаційних технологій, економіка яких базується на масовому використанні мережаних інформаційних технологій, перспективних засобів телекомунікацій та обчислювальної техніки; створений ринок інформації та знань у доповнення до ринків природних ресурсів праці та капіталу, здійснено перехід інформаційних ресурсів суспільства до стану ресурсів соціально-економічного розвитку за рахунок розширення доступу до них; фактично задоволено попит суспільства у інформаційних послугах та продуктах; зросла роль інфраструктури у системі суспільного виробництва та посилилася тенденція до спільного функціонування в економіці грошових та інформаційних потоків; значно вирости можливості освіти за рахунок можливостей систем інформаційного обміну на локальному та міжнародному рівнях, що привело до підвищення ролі кваліфікації, професіоналізму та творчих здатностей як найважливіших характеристик праці; вирости значущість проблем забезпечення інформаційної безпеки особистості, суспільства і держави та створення ефективної системи забезпечення громадян та інститутів доступу до інформаційних ресурсів, розповсюдження та використання інформації.

І.С.Мелюхін вважає, що інформаційне суспільство можна визначити трьома шляхами. По-перше, вказати характеристики, що є притаманними такому суспільству в різних галузях: економічній, технологічній, політичній, соціальній. При цьому “список цих характеристик можна продовжувати в залежності від глибини осягнення сутності інформаційного суспільства. Повного та вичерпного переліку досягнути неможливо, позаяк життя буде постійно вносити свої корективи.” [28.] По-друге, можна визначити інформаційне суспільство як черговий етап розвитку суспільства взагалі – розглянувши його як черговий етап розвитку Ноосфери, історичного процесу або пов’язавши його з концепцією “сталого розвитку”. По-третє, можна піти шляхом, який І.С.Мелюхін визначає як “компромісний”: визначивши інформаційне суспільство, як наступну ступінь або стадію розвитку людства, на якій домінуючим чинником виробництва та споживання стають інформаційні продукти та послуги.

Таким чином значна кількість соціологів останнім часом орієнтується на вироблення нових теоретичних концептів інформаційного суспільства, однак сам простір концептуалізації залишається досить невизначеним. На нашу думку це є наслідком того, що образи суспільства, які використовуються у соціологічному теоретизуванні є неадекватними новітнім змінам, що відбуваються в суспільстві. Саме тому концепції, що розроблялися на протязі останніх десятиріч ХХ ст. в умовах реального розвитку інформаційних структур, не дозволяють повною мірою здійснювати адекватну рефлексію соціальних реалій. Концептуалізації процесів інформатизації призводять скоріше до створення певних часткових образів того суспільного стану, який виникає в процесі соціально-історичних трансформацій нашого часу. Образи ці не завжди орієнтовані на комплексне відображення суспільства, тяжіють

до технологічного, економічного або політичного редукціонізму. Тому ці теоретичні концепції не надають змоги повною мірою адекватно вивчати соціальні зміни, що виникають під впливом інформатизації суспільства новітнього часу та ефективно впливати на них. Вони являють собою сукупність теоретичних образів, породжуваних процесами інформатизації суспільства, відображаючи окремі сторони (економічні, політичні, культурні) соціальних змін, що відбуваються на основі різних типів соціального мислення. Ці образи ще мають бути узагальнені та розглянуті у своїх спільних та відмінних рисах.

У соціологічній літературі (особливо вітчизняній) проблемам інформаційного суспільства стали приділяти увагу відносно недавно, залишаючи розгляд цієї проблематики прерогативою економістів, кібернетиків, футурологів, наукознавців.

Залишається невизначеним перш за все питання про те, що собою являє інформаційне суспільство взагалі – окремий фрагмент сучасних суспільств, або якісно новий історичний тип суспільства, що виникає в наші часи.

Не вирішеним залишається також питання про те, що є фундаментальним соціальним відношенням нового суспільства, яким чином відбуватиметься розвиток його соціальної структури, та чи можливо взагалі виділити таке відношення.

Неадекватність теоретичних соціологічних підходів проявляється, зокрема, при намаганні вивчати кіберкомунікативні або мережані спільноти (network community). Не зовсім зрозуміло, що собою уявляють спільноти, які створюються у віртуальному просторі поза межами традиційних форм соціальної взаємодії. Загалом в так званій “кіберсоціології” існують дві основних теоретичних позиції: згідно з однієї кібервзаємодія є продовженням, більш повною реалізацією та новим виміром традиційно сформованих соціальних структур та інститутів, згідно другої – вони є своєрідним пороговим простором переходу до нових способів та форм соціального життя загалом. Перша позиція вимагає “дорощування” старих соціологічних теорій, друга – вироблення принципово нових. Певне, обидва підходи обмежені, оскільки протиставляються один одному, що в першому випадку загрожує зведенням нового до старого і неможливістю побачити реальні зміни соціального життя, а в другому загрожує відкиданням надбань досвіду теоретизування. Тому теоретична ситуація має бути розглянутою з точки зору не тільки формування кіберкомунікативного середовища, але й з точки зору усього масиву соціальних наслідків появи віртуальної сфери суспільних відносин, включаючи світоглядні. Це, у свою чергу, передбачає теоретизування на межі соціологічного теоретизування та соціальної філософії, тобто передбачає міжпредметний підхід.

Таким чином можна констатувати, що процеси інформатизації суспільства призвели до появи оригінальних спроб соціологічної концептуалізації, але останні носять або частковий характер, або некритично спираються на попередні соціологічні концепти. Це обумовлено тим, що відсутня теоретична рефлексія логіки появи та розвитку самих концепцій інформаційного суспільства, не з’ясовані більш фундаментальні питання – які образи суспільства обумовлюють саме такий характер цих концепцій, які соціальні

суб'єкти є носіями тих інтересів, що призводять до цих концептуалізацій. Таке становище призводить до того, що, виходячи з різних концептуальних засад, різні соціальні суб'єкти по-різному, часом протилежно, сприймають соціальні явища, обумовлені інформатизацією суспільства.

Таким чином наявні в сучасній теоретичній соціології потрактування того, чим є інформаційне суспільство не відповідають потребам його соціологічних досліджень, оскільки образи суспільства які виникають під впливом соціальних змін, спричинених інформатизацією суспільства, не узагальнені на теоретичному рівні, відбуваються запозичення категорій і понять з інших дисциплінарних галузей без теоретичної реінтерпретації їх у предметному полі соціології.

Перед соціологією постає досить багато суто теоретичних питань. Зокрема: який новий образ суспільства виникає в процесі рефлексії процесів інформатизації? Чи здатна соціологія концептуалізувати образи інформаційного суспільства і якщо так, то на якій теоретичній основі? Як соціологія може підключитися до дискурсу про інформаційне суспільство, що вона може внести до нього? Що саме має сказати соціологія як інтегративна наука відносно концептів “інформаційного суспільства”, які розвиваються в сучасному суспільствознавстві? Щоб відповісти на ці та інші подібні питання, слід насамперед виявити теоретичні можливості соціології у концептуалізації образів інформаційного суспільства, а по тому проаналізувати ті концепції інформаційного суспільства, які сформулювалися в процесі розвитку відповідного дискурсивного простору.

Пропонована Вашій увазі книга складається відповідно з двох розділів, у першому з яких розглянуто проблему створення образів суспільства, специфіку історичних типів мислення, на засадах яких вони виникають, зроблено спробу побачити, якими вони можуть бути в умовах розвитку стандартів постнекласичної науки, здійснено спробу виявлення теоретичних можливостей соціології відносно тематичної галузі образів інформаційного суспільства, та сформульовано авторську концепцію синтезу образів інформаційного суспільства. У другому розділі на цій основі розглянуто, систематизовано та синтезовано концепції інформаційного суспільства, що набули розвитку на різноманітних парадигмальних засадах.

РОЗДІЛ 1

ОБРАЗИ СУСПІЛЬСТВА ЯК ПРОДУКТ СОЦІАЛЬНОГО МИСЛЕННЯ

1.1. Типи соціального мислення і образи суспільства

Основними концептуальними галузями соціології, які сформувалися в процесі розвитку соціологічного мислення, виступають наступні: діяльність-структура, культура-ідеологія, влада-диференціація. Відповідно до цього виникають система її понять та категорій, які набувають розвитку під впливом з одного боку, соціального контексту, в якому формується соціологічне знання (тому, розглядаючи зміни в корпусі соціологічних понять та категорій, слід аналізувати ті соціальні зміни, які їх викликали) та, з іншого, під впливом змін стандартів наукового пізнання (які, в свою чергу, обумовлені як історичними змінами предмету людської діяльності та зміною системи потреб, так і тим, що це поглиблення відкриває потребу в якісно нових методах пізнання). Специфічну роль у окресленні предметної галузі соціології відіграє також суб'єктивний компонент, який формується в процесі засвоєння теоретиком як особистісного досвіду, так і досвіду тієї історичної генерації, до якої він належить - з усіма її забобонами, від яких вимагав абстрагуватися М.Вебер, формулюючи свій принцип "свободи від оціночних суджень" з тим, щоб соціолог мав змогу теоретизувати, орієнтуючись "інтерес епохи" як своєрідну об'єктивну утопію.

Тому, розглядаючи процес формування корпусу соціологічних образів, категорій та понять, слід розглянути:

специфіку історично сформованих типів соціального мислення, на засадах якого виникає соціологія та формуються образи суспільства, що лежать в основі соціологічних концепцій

специфіку соціологічного мислення взагалі, тобто саме соціологічного погляду на суспільства, якою вона формується під впливом різних типів соціального мислення і стандартів наукового пізнання;

Спираючись на це знання, ми зможемо реконструювати саме соціологічний зміст тих образів інформаційного суспільства, які формуються та водночас знаходяться в сучасному науковому використанні, зможемо відволіктися від їх інструментальних рис, обумовлених їх генетичним походженням від тієї або іншої галузі гуманітарного знання. Йдучи цим шляхом ми зможемо виконати власне завдання соціологічної теорії, віднайти засади, на яких можливо створювати концепції, здатні до фіксації специфічних соціальних процесів у сучасній, історично змінній, соціальній реальності.

Говорячи про образи, ми будемо виходити з того, що вони є сполучною ланкою між об'єктом і суб'єктом пізнання, «завдяки якій суб'єкт і об'єкт пізнання, хоча й залишаються реально різними, але набувають єдності.

Заміняючи предмет, річ, О. поєднується з суб'єктом пізнання завдяки тому, що має той чи інший ступінь подібності до предмета пізнання. Ці О. поділяються на чуттєві ... та умоосяжні. Повна дематеріалізація чуттєвих образів досягається в процесі їхнього опрацювання інтелектом. Процес абстрагування, що позбавляє чуттєві образи індивідуальних ознак і виявляє родові й видові форми речей, трансформує ці чуттєві образи в умоосяжні О.” [29.]

Теоретичний образ формується на межі науки і міфу, будучи формою узагальнення, він водночас транслює на рівень “здорового глузду” результати високоабстрагованого та спеціалізованого наукового мислення. Образ, виступаючи представником тотальної реальності, містить в собі потенціал більш високого рівня абстрагування, ніж той, який досягається в межах тих концепцій, які описують окремі його фрагменти.

Образи суспільства створюються на основі розвитку різних типів соціального мислення, які розвиваються та актуалізуються в залежності від специфіки конкретних історичних умов. Можна бачити, що різноманітні типи соціального мислення існували задовго до Нового часу, однак ця обставина не заперечує того, що існує певна послідовність змін домінування міфологічного, філософсько-спекулятивного та науково-раціоналістичного типів соціального мислення в історії сучасного соціального простору.

Виникнення суспільства взагалі пов'язане з появою синкретичного соціального мислення, яке згодом диференціюється за типами відповідно до розвитку та актуалізації різних сторін суспільного життя. Виділяючи способи соціального мислення, ми можемо говорити про те, яким чином здійснюється соціальне пізнання певного типу - як саме будується міфологічна картина, система художніх образів або наукова концепція суспільних відносин.

Ця диференціація обумовлює виникнення різних образів суспільства, які можуть мати усвідомлюваний характер, або не мати його, бути або не бути цілісними та послідовними, вироблятися на різноманітних гносеологічних засадах, але завжди є присутніми в суспільній свідомості, окреслюючи горизонти практик суспільної взаємодії в свідомості окремих людей. Інакше кажучи, ми будемо виходити з того, що образи суспільства завжди є однією з його онтологічних засад, що змінюється в процесі змін самого суспільного життя.

Найбільш давній з відомих типів соціального мислення – анімістичний або тотемічний, в якому соціальні реалії родового життя виступають у вигляді синкретичних тотемних образів та специфічних, найменш абстрактних норм поведінки – табу. Суспільство тут постає у вигляді тотемних тварин або рослин, які уособлюють собою в свідомості людини єдність всіх сторін суспільної взаємодії, роблять суспільство видимим та зрозумілим.

Наступний історично сформований тип соціального мислення – міфологічний, який передбачає концептуалізацію суспільних явищ шляхом створення та використання чуттєвих фантастичних образів, позбавлених звичних часово-просторових визначень, орієнтованих на відображення суспільства з пасивно-рефлексивної, споглядальної позиції. Міфологічне мислення орієнтоване на жорсткий контроль за особистістю, домінування

суспільства як первинної непорушної цілісності над індивідами, що входять до його складу. В межах такого типу мислення виникає фігура основного діяча – ним виступає мудрець-носіє практичного досвіду, що орієнтований на інтуїтивне відображення соціальних явищ.

Філософсько-спекулятивний тип соціального мислення передбачає концептуалізацію суспільства шляхом створення та використання ідей, абстрактних понять та категорій; він орієнтований на створення раціональної картини, що пояснює найбільш загальну побудову суспільства, вказує місце людини в суспільстві та, обґрунтовуючи систему цінностей, впливає на її діяльність. Цей тип орієнтований на домінування в суспільстві корпоративних цілісностей, передбачає розгляд конфліктів між такими соціальними корпораціями та розглядає окрему людину як реалізатора їх інтересів, що постійно постає перед їх вибором. Фігура основного діяча тут виступає у вигляді пророка, який на рівні особистісних рис втілює корпоративні інтереси та реалізує їх на рівні життєвих установок, а картина світу передбачає подвоєність, розбіжність того, що є з тим, що має бути.

Етико-естетичний (художній) тип мислення передбачає концептуалізацію суспільства шляхом створення його чуттєво-предметних образів та абстрактних понять і орієнтований на пошук співмірностей між явищами, на знаходження гармонічних та дисгармонійних співвідношень між ними та створення на їх основі людиномірних художніх образів. Цей тип мислення передбачає орієнтацію на унікальність кожного прояву реальності та їх багатоманітність.

Наступний, утопічно-футуристичний, тип мислення формується на стику філософсько-спекулятивного та етико-естетичного типів та орієнтований на пошук альтернативних до пануючих ідеологічних парадигм, трансцендентних стосовно дійсності знань, які, переходячи в дію, частково або цілком підривають наявні в певний час засади соціального буття. [30.] В залежності від побудови пануючої ідеології (вона може за формою бути релігійною або науковою), виникає відповідний характер утопічного мислення – воно може бути релігійним, філософським. Утопія, як і ідеологія, є неадекватною наявним формам соціальної взаємодії, оскільки друга відстає від динаміки соціальних змін, за образним виразом К.Мангейма “затуляючи” нову дійсність старими категоріями, а друга випереджає їх. Разом із тим ці способи мислення не існують в “чистому вигляді”, їх елементи взаємопереплітаються і буває досить важко їх відокремити один від одного. М.Вебер, Р.Рюйс, Д.Рісмен використовували особливий “утопічний метод”, що дає змогу за допомогою уяви конструювати “ідеальні типи” явищ, виокремлюючи такі їх риси, які окремо ніколи не виступають, але для розуміння цього явища виконують таку суттєву роль, особливо якщо неможливо вирізнити окремі його елементи з метою з’ясування їх відносного значення. Слід зазначити, що відношення до утопії історично змінюється і в умовах високодинамічного інноваційно орієнтованого суспільства утопічне мислення інкорпорується і виступає органічною складовою процесів суспільної рефлексії загалом, виступає значною мірою евристичним ресурсом соціології зокрема, дозволяючи досліджувати процеси соціальних змін на макрорівні. Результатом такої інкорпорації елементів наукового типу мислення, є поява футурології, яка

продовжує багатотисячолетню традицію утопічного мислення, орієнтуючись однак, на ідеали наукового пізнання (хоча б формально).

Науковий тип соціального мислення, почав формуватися відносно недавно. Він передбачає концептуалізацію суспільства шляхом створення (теоретизування) та використання системи абстрактних понять, орієнтованої на рівень емпіричних фактів з метою перетворення (на основі пізнання) суспільства як предмету дослідження згідно раціонально витлумачених людських потреб. Суспільство на основі такого типу мислиться як сукупність раціональних процесів, які можна перетворювати шляхом організації системи раціональних дій. В основі системи наукових понять лежать образи реальності в цілому та її окремих якісно відмінних рівнів, які обумовлюють категоріально-понятійну систему окремих наук. Цей тип передбачає необхідність поєднання у пізнавальній діяльності двох компонентів – пізнавального та інженерного, що передбачає відповідні вимоги до понятійно-категоріального інструментарію.

Наукове мислення, зокрема, орієнтоване на фіксування та розкриття сталих у просторі і часі процесів і взаємодій, та їх пояснення, виходячи з єдиних принципів, одноманітно та передбачаючи можливість верифікації. Відповідно сама реальність наділяється саме такими рисами. Цей тип соціального мислення орієнтований на виділення особистості зі спільноти, пріоритет в суспільному житті економічних (“загальних”) інтересів та постійного прогресу шляхом раціоналізації всіх сфер суспільного та індивідуального життя. На основі такого типу мислення виникає проєктивність та конструктивістський підхід до суспільного життя, які реалізуються в соціології. При цьому соціальність розглядається як така, що її слід вивчати на фактологічному рівні, з використанням емпіричних процедур. Основною фігурою в рамках цього типу мислення постає вчений-технолог, який, орієнтуючись на систему людських потреб, створює (або утримує) нове, штучне, найбільш оптимізоване середовище людського існування, слідуючи проголошеній Ф.Беконем тезі, що природу можна підкорити, лише підкорившись їй.

В рамках наукового типу мислення згодом виокремилися його різновиди - гуманітарний (орієнтований на практику соціального управління) та природничий (орієнтований на техносферу). Разом з тим виникла ілюзія якісної відмінності та непов'язаності між собою цих різновидів, виникли уявлення про існування самотійних реальностей, що є їх предметами.

В корпусі гуманітарних наук соціальне мислення реалізується різними способами, виділяючи різні предмети, які передбачають відмінні способи наукового мислення в даній сфері, які реалізуються у вигляді специфічного теоретизування, передбачають використання різних категоріальних та понятійних рядів. Всі розглянуті вище типи соціального мислення впливають на розвиток способів наукового мислення. Взагалі, науковому мисленню притаманна наявність трансдисциплінарних взаємовпливів та взаємозв'язків.

В корпусі гуманітарних наук можна виділити такі способи наукового мислення, як філософське, утопічно-футуристичне, економічне, юридичне, соціологічне. Філософське мислення можна розглядати як базисним, поряд з яким соціологічне виступає відносно інших синтетичною формою

соціального мислення наукового типу. Певною мірою можна сказати, що соціальне пізнання наукового типу починається з науково-філософського (яке дає можливість визначити найбільш загальні риси історичної епохи) і завершується соціологічним, тобто створенням наукового знання про конкретні зв'язки між соціальними явищами цієї епохи.

Тому ми розглянемо образи інформаційного суспільства з точки зору того, на основі якого способу наукового мислення вони сформовані, але беручи їх під специфічним кутом зору – соціологічного теоретизування, яке має їх синтезувати, пояснити (зокрема, на рівні “здорового глузду” – що є специфічною умовою соціологічного пізнання), надати змогу зробити певні передбачення розвитку концепцій, віднайти методологію подальшого пізнання цих образів.

Образи як такі є досить цікавим предметом пізнання – оскільки вони є водночас і результатом і передумовою будь-якого пізнання. Соціологи різною мірою усвідомлено користуються образами суспільства, які сформувалися на засадах засвоєних ними способів теоретизування при тому, що саме теоретизування є специфічною складовою наукового способу мислення взагалі. Теоретизування за змістом є завжди з одного боку розгортанням певних образів (оскільки переводить їх з умоспоглядальної площини в площину практичної взаємодії, робить їх видимими на рівні емпіричних практик), і, в той же час їх створенням (оскільки через ті або інші стандартизовані процедури пізнання наповнює їх змістом, легітимуючи їх таким чином як саму реальність). Уся ця діяльність, в свою чергу, відбувається на основі певної системи міфем, які постійно “оживляють” або відтворюють знову і знову пізнання як таке – однак розгляд цих питань виходить за межі нашого дослідження.

Розглядаючи сучасні образи інформаційного суспільства, ми будемо виходити з того, на основі яких способів соціального мислення вони формуються та як це впливає на власне соціологічне теоретизування за умов сучасної інформатизації. Слід зауважити, що в соціології ці способи мислення набувають нової специфіки, оскільки передбачають виявлення різних суб'єктів, рівнів, структур та компонентів соціальної взаємодії. Тому ми намагатимемося проводити соціологічну реконструкцію в кожній концепції образів тих соціальних суб'єктів, наявність яких вона передбачає в суспільстві та відповідні цьому образу структурно-функціональні особливості суспільства.

Як ми вже зазначали, в основі (логічній та історичній) наукового пізнання лежать певні образи суспільства, що являють собою узагальнення чуттєвого світу переживання соціальних подій на основі різних способів соціального мислення з різних соціальних позицій, які, в свою чергу, формуючись історично, виступають об'єктивними засадами соціальної самосвідомості кожної людської генерації. Образи суспільства формуються за допомогою “великих метафор”, які надають можливості поєднати рівень безпосереднього достовірності “здорового глузду” та витончений світ абстрактних узагальнень.

Ці образи також поєднують суб'єкту та об'єкту форми рефлексії (містять в собі як зовнішні до людського сприйняття соціальності її компоненти, так і характеристики побудови самих суб'єктів сприйняття), поділяються на чуттєві

та абстрактно-логічні. В процесі абстрагування чуттєві образи безпосередніх соціальних відносин, позбавляючись індивідуальних ознак, трансформуються в умоосяжні, абстрактно-логічні. В соціології це абстрагування відбувається під впливом і на засадах певного соціального інтересу, носієм якого є як окремий теоретик, так і представники певної школи.

Протиріччя між просторово-часовою абстракцією суспільного буття (яким воно дане окремій людині) та чуттєвою безпосередністю суспільного спілкування (з наявними статусною диференціацією, емоційною та раціональною складовою усвідомлення власного існування в соціумі) породжує певний історично актуальний образ суспільства, що дозволяє мислити суспільство як ціле, за допомогою метафор редукувати складність суспільної взаємодії його на рівень здорового глузду індивідів, що в ній задіяні, надаючи їм можливість утримувати в своїй діяльності цілісність та дискретність суспільної взаємодії, орієнтуватися в цій складній системі.

Образ суспільства, в свою чергу, на основі прийнятих стандартів концептуалізації та за допомогою прийнятих її засобів, розгортається в концепти та концепції, в систему стверджень, які можуть бути впорядковані та систематизовані відповідним чином (в процесі чого виникає філософське уявлення про метод як “внутрішню форму розвитку змісту” – ніби вторинні поняття-ідеї). Образи суспільства лежать в основі різних концепцій, оскільки останні виникають внаслідок різноманітних практичних потреб і відображають різноманітні, відмінні, а часом протилежні інтереси суб'єктів, які утворюють соціальний континуум. Концепція як впорядкована форма наукового знання (орієнтованого на здобуття іншого знання) в процесі систематизації набуває здібності відображати закономірні та сутнісні зв'язки соціальних явищ, тобто постає як теорія.

Таким чином кожен образ суспільства, відображаючи цілісність суспільного життя, походючи з системи суспільних протиріч, проходить низку перетворень, які мають завершитися, згідно стандартів наукового пізнання, виникненням теорії, що набуває значення в площині практичного дослідження соціальних взаємодій.

Специфікою соціального взагалі та соціологічного пізнання зокрема є те, що воно формується як розгортання в теоретичній площині інтересів певних соціальних суб'єктностей – воно породжується на стику епох, будуючись на засадах певної системи практичних інтересів та водночас формуючи нову систему інтересів, створюючи нові суб'єктності. Тому слід розглядати соціологічні образи і теорії як такі, що перетворюють одні уявлення про соціальність в інші, як такі, що набувають розвитку одночасно в двох площинах: площині реалізації певних інтенцій в сферу соціального (наприклад, намагання створити соціальні передумови відтворення промислового або фінансового капіталу) та площині створення нових форм самоусвідомлення цих інтенцій (наприклад, усвідомлення необхідності розвивати людський або культурний капітал).

Соціологічне теоретизування організоване навколо певних загальних образів суспільства та відбувається завжди з позицій різних соціальних суб'єктів, що створюють саму соціальну реальність (як би її не сприймали в

рефлексивних практиках). Зміни цих практик в часі породжують проблему актуальності теорій та образів суспільства, що лежать в їх основі.

Таким чином в процесах історичних змін виникають нові образи суспільства, які формуються під впливом, по-перше, об'єктивних перетворень суспільного життя, по-друге, під впливом тих суб'єктів, які взаємодіють у суспільстві, та, нарешті, під впливом того знання, яке існує в галузі соціального пізнання (його зміст, гносеологічні засоби і стандарти, диференційованість).

Соціологічне мислення також орієнтоване на специфічну соціальну практику – соціального управління, раціональну організацію форм соціальної взаємодії. Практика управління соціальними процесами історично змінюється (як інструментально, так і змістовно), що призводить до змін як соціального мислення взагалі, так і соціологічного мислення зокрема, призводить до змін його основних парадигм. У наш час зміни соціологічного мислення обумовлені переходом від індустріальної системи як основи соціального життя до постіндустріальної, які призводять до комплексних змін у соціальних взаємодіях на всіх рівнях організації суспільства. Цей перехід у соціології позначається теоретичною кризою, оскільки найбільш загальні знання про порядок соціальної взаємодії стають усе більшою мірою невідповідними своєму предмету, який, змінюючись, набуває нових якостей – як окремих, так і загальних.

В нашій роботі розглянемо цей процес на рівні зміни образів суспільства, які лежать в основі соціологічного пізнання.

Соціально-історичні зміни кінця ХХ ст. призводять до необхідності переосмислення цих основних орієнтирів соціологічного мислення. В “ситуації постмодерну” та виникнення стандартів “постнекласичної науки” формується новий тип мислення, для якого характерний “алгоритм диверсивності” – поєднання традиційних форм (циклічності, провіденціалізму, прогресизму) з нетрадиційними формами осмислення суспільного та соціального життя. Цьому типу притаманна орієнтованість на психоаналітичні, інтерпретативістські, структуралістські, антропологічні, глобалістські підходи, в центрі уваги опиняються такі принципи як нелінійність, мережаність, темпоральність, синергичність, саморефрентність, інтердисциплінарність, віртуальність. Формується уявлення про новий тип соціального діяча – безособистісний мережаний, з автоматизованими функціями рутинної інтелектуальної діяльності (зв'язку, пошуку, накопичення, ідентифікації та систематизації інформації).

Розглянемо різні підходи до визначення суспільства з тим, щоби з'ясувати формальні специфіку образів суспільство, що використовуються в соціології.

Соціологія, за визначенням К. Ясперса є фундаментальним знанням, статус якого він охарактеризував у такий спосіб: “Фундаментальне знання полягає не стільки в поняттях, скільки в уявленнях і образах; це усвідомлення того, що є дійсним, – на противагу тому, що просто є ... Рефлексуючи над своїм фундаментальним знанням, людина усвідомлено переводить його на мову понять.” [31.]

Безпосередньо образи суспільства як фундамент соціологічного знання у процесі розвитку цієї науки переводяться на мову категорій та понять – лише

за цієї умови вона здатна бути загальнозрозумілою та загальнозначущою. Образи суспільства виконують в ній дві важливі функції – з однієї сторони вони організують масив соціологічного пізнання, виступаючи фундаментальним ядром, яке, ніби магніт, орієнтує пізнавальні практики на здобування знання щодо певних сегментів соціального життя, організовуючи відповідні категоріальні та понятійні ряди. Незважаючи на мультипарадигматичний характер соціології, дослідження соціального на метарівні організоване навколо основних питань, що їх задають в процесі пізнання, в них усвідомлюється те, що М.Вебер називав “інтересом епохи”.

Окрім того образи суспільства дозволяють соціології “конструювати реальність”, створювати на рівні “здорового глузду” простір смислопродукування, “розуміти” (спираючись на уявлення), чим є суспільство “загалом”, приймати однозначні рішення у неоднозначних, надскладних ситуація соціальної взаємодії. Ця функція реалізується як на рівні наукового пізнання (роблячи зрозумілим його смисл), так і на рівні суспільної ідеології (роблячи зрозумілим смисл існування суспільства та його зміни). На рівні на рівні взаємодії індивіда з суспільством соціологічні образи суспільства роблять зрозумілими суб’єктивний вимір відносин особистість-спільнота.

Образи, що сформувалися в соціології, визначають систему її понять і категорій, розкривають динаміку її розвитку як дисциплінарної області. Категорії соціології – це границі установок теоретичного мислення і дослідницьких термінів, проведені з метою одержання зрозумілої моделі досліджуваних соціальних явищ, що допускає також застосування причинних пояснень і презентацію загальнонауково релевантних результатів досліджень. У цьому розумінні в наш час можна говорити про кризу понятійного апарата соціологічної науки, оскільки він є майже завжди новітнім винаходом часу й авторів, оскільки спрямований на виникаючий новий світ емпірично фіксованої реальності. Говорити ж про кризу образів і категорій, що відносяться до культурних зразків, на основі яких цей світ організований, майже безглуздо, тому що вони формуються історично, є частиною самої соціальної реальності і не залежать від випадковостей мислення тих або інших авторів. Саме тому специфікою теоретичної кризи у соціології складається ситуація, за якої різні соціології, говорячи на різних “мовах”, постають перед усвідомленням того, що дослідженням є щось єдине для них усіх, але чим є це “щось” сказати досить важко, а звідти має смисл визнати мультипарадигматичність самої соціології. У нашому дослідженні ми розглядатимемо це “щось” на рівні його наукових образів.

Формування нового образу суспільства, є проявом (і водночас передумовою) історичної зміни культурного зразка у всій його повноті. Інакше кажучи, характер виникаючого образу суспільства в ідеалі відбиває характер історичних змін у цілому і дозволяє побачити нові механізми, суб’єкти, структуру і спрямованість соціальної взаємодії. В той же час цей образ має рефлексивний характер, виступаючи частиною самого себе, оскільки суспільна взаємодія без власного саморозуміння не відбувається.

Образи суспільства визначають категоріальний ряд соціології, звідки можна зробити висновок, що категоріальна неоднозначність сучасної соціологічної

теорії може розглядатися як історичний прояв змін образів суспільства, що лежать в її фундаменті. Образи суспільства змінюються в результаті змін загальнозначущих практик соціальної взаємодії, тобто мають об'єктивний характер. Образ суспільства, який не дозволяє орієнтуватися в світі соціальної взаємодії, раніше або пізніше опиняється під питанням і починає трансформуватися. Причини цих змін слід шукати в змінах самої соціальної взаємодії, яка, в свою чергу, корелюється зі змінами технологічного, економічного, культурного, політичного характеру.

Як вже зазначалося вище, останнім часом великий інтерес у соціології викликають проблеми визначення її категорій, у тому числі таких як суспільство і соціальне. [32.] Багато суспільствознавців погодяться, імовірно, з думкою Н.Лумана про те, що “зі словом “суспільство” не зв'язані ніякі однозначні уявлення”, а “те, що звичайно називають “соціальним”, зовсім не позначає якийсь один об'єкт” [33.]

Навряд чи викликає заперечення і твердження американського соціолога Н.Смелзера відносно того, що “вчені з зусиллям визначають сутність поняття “суспільство” [34.] Виявляється, досить складно сказати однозначно, що таке суспільство і що таке соціальне з точки зору сучасної соціології. Більш того, якщо прийняти думку Смелзера, то ми навіть не знаємо, як визначити поняття “суспільство”.

Розглянемо спочатку образи суспільства, на рівні формальних або логічних визначень.

Суспільство (соціум, соціальність, соціальне) визначають у широкому значенні як сукупність усіх способів взаємодії і форм об'єднання людей, у якій виражається їхня всебічна залежність; у вузькому - як генетично і/або структурно визначений тип (рід, вид, підвид і т.п.) спілкування, що постає як історично визначена цілісність, або як відносно самостійний елемент (фрагмент, момент) подібної цілісності.

У статті зі словника радянського періоду [35.], словом “суспільство” позначено, принаймні, три феномени: у широкому змісті суспільство розумілося як відокремлена частина матеріального світу, що представляє собою форму життєдіяльності людей, яка історично розвивається; у вузькому змісті цим терміном позначався певний етап людської історії (суспільно-економічні формації чи ступіні усередині формацій - наприклад, докапіталістичне суспільство чи ранньофеодальне суспільство); а також окреме, конкретне суспільство (певний соціальний організм - наприклад, “українське суспільство”). Неважко помітити, що подібні тлумачення суспільства не є логічно коректними визначеннями. Це образні вираження (метафори), що лише пояснюють зміст даного слова, та для пояснення супроводжуються прикладами інших понять. З іншого боку термін “суспільство” в них подається як поняття, а не як категорія, тобто без позначення його функціональної ролі в системі суспільного пізнання.

Імовірно, першим та найбільш розповсюдженим образом суспільства є такий, де воно уподібнюється біологічному цілому – організму чи мурашнику, у якому відбувається обмін діяльністю між окремими істотами. Такий обмін результатами діяльності можна назвати діяльністю взаємодією. Цей обмін

лежить в основі поділу праці (можливість обміну товарами чи послугами є необхідною умовою поділу праці). Отже, діяльнісна взаємодія зв'язує окремі особистості в суспільство, а тому виходить, вона виявляється специфічно соціальною і тому може слугувати для створення образу суспільства.

Говорячи про діяльну взаємодію, Платон використовує слово “держава”. Але грецький поліс сполучав у собі риси держави і суспільства, тому нас не повинна бентежити різниця в слововживанні. На думку Платона, “держава ... виникає, ... коли кожний з нас не може задовольнити себе сам, але має потребу ще багато в чому. ... Кожна людина залучає то одну, то іншу для задоволення тієї чи іншої потреби. Випробуючи нестаток багато в чому, ... люди збираються воедино, щоб жити спільно і робити один одному допомогу: таке спільне поселення й одержує в нас назву держави. ... Його створюють наші потреби.” [36.] Цієї ж точки зору неявно дотримуються ті, хто закладає в основу існування суспільства принцип поділу праці.

В історії суспільствознавчої думки існували й існують принципово інші уявлення про специфіку суспільної взаємодії, уявлення про те, що зв'язує людей у суспільство. Крім діяльної взаємодії (серед прихильників цієї точки зору Платон, Дюркгейм, Маркс і ін.) існують, принаймні, ще три принципово відмінних типи взаємодії: мовно-комунікаційне, почуттєве і правове. На них теоретично теж може будуватися образ суспільства.

Мовно-комунікаційна взаємодія як основа образу суспільства розглядається у випадку, коли його учасники мисляться як такі, що обмінюються повідомленнями (комунікаціями) і на основі цього утворюють суспільні зв'язки. Тією або іншою мірою це закладають в основу образу суспільства такі, наприклад, віддалені в часі мислителі як Аристотель і Н. Луман. В Аристотеля знаходимо наступне міркування: “людина є істотою суспільною в більшому ступені, ніж бджоли і всякого роду стадні тварини”, оскільки “одна тільки людина з усіх живих істот обдарована мовою. ... Голос виражає сум і радість, тому він притаманний і іншій живій істоті. ... Але мова здатна виражати і те, що корисно і що шкідливо, ... що справедливо і що несправедливо. Ця властивість людей відрізняє їх від інших живих істот: тільки людина здатна до сприйняття таких понять, як добро і зло, справедливість і несправедливість і т.п. А сукупність усього цього і створює основу родини і держави.” [37.]

За Н. Луманом строга побудова соціальної теорії вимагає застосування понять “система” і “комунікація”; логічно коректно визначати суспільство як “оперативно закриту систему, що складається з власних операцій, що робить комунікації з комунікацій”; а “поняття комунікації стає вирішальним фактором для визначення поняття суспільство”. Комунікація у такому разі розуміється як синтез інформації, повідомлення і розуміння, як така, що відбувається лише тоді, коли здійснюється цей синтез. Розрізнення інформації, повідомлення і розуміння необхідно для підтримки діяльності суспільства як комунікативної системи. Виходячи з таких уявлень, представлень, конкретні люди виявляються не частиною суспільства, а частиною навколишнього середовища [38.] Неявно вважають мовно-комунікаційну взаємодію основною для суспільства і деякі сучасні авторів, що пишуть про “інформаційне

суспільство”, “інформаційно-інтелектуальної цивілізації”, але на цьому ми зупинятимосся нижче.

Образ суспільства, заснований на уявленнях про істотність почуттєвої взаємодії, виникає тоді, коли суб'єкти взаємодії мисляться як такі, що мають по відношенню один до одного певні почуття, є поєднаними на духовному рівні. Зустрічаються такі точки зору, згідно яких різні почуття можуть стати основою соціальних зв'язків. Прихильники такого образу суспільства стверджують, наприклад, що в основі суспільства лежить почуття довіри. Зокрема, наявністю віри людей друг у друга обумовлював існування суспільства А.Блаженний, “тому що без цієї віри не могло б існувати і саме людське суспільство” [39.]

Саме ця віра робить суспільство єдиним духовним організмом, соціальність виникає завдяки духовній єдності. Значно пізніше про те, що на довірі “тримається будь-яка асоціація людей” [40.], що “...усяке співтовариство, навіть у тваринному світі, базується на взаємній довірі окремих істот” і що “співтовариство ... людей чи держав... без взаємної довіри неможливе” [41.], писали Дж.Дж.Фрезер і Й.Хейзінга. В основу образу суспільства могли бути покладені, окрім віри, й інші почуття. Так, В.Соловійов висловлював думку, що в основі суспільства лежить любов, оскільки “соціальні організми виробляються ... життєвою творчою силою любові... Ця сила безпосередньо створює родину, а родина є утворюючим елементом усякого суспільства” [42.]

Т.Карлейль вважає, що “суспільство засноване на шануванні героїв”, тому що герой обдарований “вільною силою, що виходить прямо з рук Божих”, а його мудре рятівне слово запалює усіх навколо, оскільки цьому слову вірять усі [43.]. З почуттями зв'язував існування суспільства також Г.Лебон.

Образ суспільства як результату вольової взаємодії є, мабуть, однією з необхідних основ правових відносин взаємодіючих суб'єктів, якщо розуміти слово воля не в його психологічному змісті, а в розумінні юридичному, тобто як здатність приймати рішення, на які зважають інші учасники взаємодії. Уявлення про вольову взаємодію лежить в основі концепції Гоббса чи Руссо про суспільний договір як вихідний пункт утворення суспільства.

З огляду на сказане, можна дати два логічних визначення образу суспільства. Виходячи з уявлень про найближчий рід суспільство є об'єднанням людей, заснованим на діяльній взаємодії; у той же час суспільство є системою суб'єктного типу, заснованою на діяльній взаємодії людей. В обох випадках видова відмінність залишається тією самою. Що стосується змістовної сторони подібного визначення, то навряд чи можна запропонувати як видову відмінність іншу ознаку, ніж “діяльнісна взаємодія людей”.

1.2. Продуктування образів суспільства уперіод протосоціології

Як ми вже розглядали вище, образи суспільства продукуються на засадах різних типів соціального мислення, що історично формуються, актуалізуються та змінюють один одного. Поняття суспільства - найважливіше і, як правило, основне поняття соціальної філософії і теоретичної соціології; у міру того,

як воно відокремлювалося від інших, історично сполучених з ним категорій, соціологія виділялася як специфічна область знання. Спочатку це був процес специфікації в лоні філософії особливої галузі соціальної філософії (за визначенням - повчання про закони, політику і т.д.), на ґрунті якої виростали зачатки майбутньої теоретичної соціології, що одержала цю свою назву лише після узаконення самого терміна соціологія з наступним виділенням у рамках цієї дисципліни двох рівнів знання про суспільство загальнотеоретичного й емпірично-конкретного.

На нашу думку, можна говорити про суспільство як онтологічне начало, яке в історичному процесі знаходить свій вираз у різних гносеологічних формах, відповідно до типів та способів мислення.

Образи суспільства продукуються в результаті специфічної діяльності, скерованої на їх вироблення, яка є необхідним компонентом існування самого суспільства. Синкретична єдність світобудови у свідомості первісної людини не виділяє суспільний зв'язок в якості особливої реальності в сучасному сенсі, оскільки саме соціальне буття органічно вплетене в ланцюги природної взаємодії і не є чимось залежним від людини взагалі і від людського індивіду зокрема. Однак, на нашу думку, це зовсім не означає, що тотемна свідомість об'єктивно не виділяє суспільні зв'язки від інших. Наявність загальної картини суспільної взаємодії є умовою та інструментом забезпечення будь-якої соціальної взаємодії, оскільки без цього не відбувалися б процеси усупільнення та соціалізації. Історично перші відомі нам образи суспільства ґрунтуються на тотемних формах свідомості, родова група ідентифікується шляхом виникнення системи тотемних уявлень, згідно яких суспільний зв'язок рефлектується через нерозривний зв'язок людина-річ-людина, тому тотемні клани на найвищому рівні абстрагування мисляться за допомогою предметної ідентифікації – суспільство уособлене в образі тварини, рослини або речі. Як слушно зауважує В.Тарасенко “Спочатку колективний та індивідуальний тотеми зливалися й не розрізнялися між собою. Лише згодом це розрізнення відбулося, і колективний тотем став успадковуватися, набувши значення закону для кожного індивіда. Очевидно, колективний тотемізм слід вважати однією з перших форм соціальної ідентифікації, що ґрунтувалася на усвідомленні людьми своєї належності до родової соціально солідарної групи.” [44.]

Наступний тип образів суспільства створюється в рамках міфологічної свідомості. Міфологічна свідомість говорить мовою чуттєвих образів, які позбавлені ознак простору і часу (соціальна взаємодія тут мислиться як така, що розгортається в сакральному просторі-часі), однак на її основі вже мислиться послідовність соціальних взаємодій. Суспільство у міфі виступає у формі оповіді, незмінного відносно живого покоління нарратива-реальності, в який має “вбудовуватися” кожне покоління людей. Ці образи суспільства ототожнюють природне і суспільне, однак, на відміну від тотемних уявлень (які складно назвати образами, оскільки неможливо виділити свідомість від діяльності) міфологічні образи суспільства передбачають по-перше, його зовнішнє відносно окремої людини існування та, по-друге, його зміну, хоча й не залежну від людини. Так, приміром, в біблейській міфології мова йде про перше “людство”, яке було знищено за часів потопа, у давньоєгипетській міфології також є сюжети, де перше людство знищується, а згодом виникає

відмінне від нього нове, більш лояльне до богів. Не заглиблюючись в цю досить цікаву тему, зауважимо, що міфологічні образи суспільства входять у “підсвідомість” людської культури, виступаючи одним з латентних факторів розвитку сучасного знання про суспільство, в тому числі й соціологічного, стаючи джерелом внутрішньої напруги, яка причиняє, поряд з іншими причинами, постійний потяг до ідеального суспільного стану. В міфологічних образах суспільство ототожнене з природою, при тому, що природа ототожнена з суспільством, тому виникає ситуація своєрідного задзеркала – де неможливо відділити образи природи від образів суспільства. Ця синкретичність втрачається лише з виникненням раціональних практик усвідомлення соціальної взаємодії, суб’єктивного виокремлення людського світу від природного.

Згодом образи суспільства в процесі розвитку суспільного розподілу праці роздвоюються, суспільні протиріччя обумовлюють протиріччя різних образів суспільства. Можна зафіксувати, що виникають два плани (простори) суспільної взаємодії – “ідеальний” та “реальний”, на кожному з яких означається уся гама протиріч. Ці протиріччя усвідомлюються найближчим шляхом як протиріччя міфологічно-релігійних картин світу, притаманних або підкореним племенам (що перетворюються на рабів) або чужинцям, з якими доводиться мати справу представникам автотонних цивілізацій. В європейській традиції лише згодом, у філософії Л.Фейєрбаха, ці протиріччя усвідомлюються як притаманні не тільки ідеальному, але й “реальному” плану життя. За часів виникнення філософії постає проблема співмірності міфологічних картин суспільства, яка призводить лише до усвідомлення того факту, що суспільство як певна реальність – одне, а як його образи – щось інше. Як інструмент пошуку виходу з цих протиріч виникає практика їх раціонального розгляду.

Логографи, історіографи, філософи в процесі своєї діяльності створюють систему уявлень про те, що існує суспільство “само по собі” і наше знання про нього як щось окреме й таке, яке слід розглядати окремо на предмет його відношення до суспільства. Ця верифікація мислиться у вигляді раціонально-логістичних, спекулятивних процедур. Інакше кажучи, виникає раціонально-критичний дискурс, який призводить врешті до того, що суспільство починають розглядати виходячи вже не з факту його єдності з природою, а виходячи з його власної “сутності”. На цьому етапі виникає дихотомія “правильного” (відповідно до його сутності) та “неправильного” суспільства, усвідомлюється критично важлива роль людини в тому, що суспільний зв’язок відбувається.

Протягом тривалого періоду еволюції соціально-філософської думки знання про суспільство, що мало скоріше теоретичний, ніж емпіричний характер (хоча і не виключало проникливих емпіричних спостережень і узагальнень), практично ототожнювалося зі знанням про державу, її закони, а також звичаї і норми поведінки її громадян, моральний аспект яких був переважним об’єктом окремої дисциплінарної галузі - етики.

Однак вже соціально-філософські побудови Платона відкривали можливість зв’язати необхідність існування держави не тільки з власне політичними

потребами людей, що складають суспільство, але також і з їх неполітичними потребами: у їжі, житлі, одязі й ін. У його діалогах державою (вона ж суспільство) іменується спільне поселення людей з метою взаємодопомоги задля задоволення названих потреб, так само як і потреби в самозбереженні, що передбачається при цьому. Однак активними моментами, які створюють суспільство при цьому мисляться все-таки чисто політичні (у сучасному змісті) функції держави: захист населення і насамперед території, якою воно фактично володіло, від зовнішніх ворогів, а також забезпечення порядку усередині країни. Звідси відбувається ототожнення суспільства і держави, характерне для класичної соціально-філософської думки стародавніх греків. Сила, що практично забезпечувала структурний зв'язок людей, що потребували спільного існування, мислилася як власне політична у вузькому змісті цього терміну: не випадково її носієм у платонівському проєкті ідеальної держави вважалася каста воїнів-стражів.

Платонівська ідея державно-політичним чином структурованого суспільства набула подальшого розвитку в Аристотеля, який осмислював під кутом зору влади (політичного панування) не тільки його макро-, але і мікроструктуру.

Основний тип суспільного зв'язку в аристотелівській політиці панування/підпорядкування, що характеризує не тільки публічне, але і внутрішньосімейне життя в давньогрецькому полісі: відносини чоловіка і дружини, батька і дітей, голови родини і включених у родину рабів.

Від родини як первинного осередку власне людського спілкування (койноії) Аристотель виводить більш розвинуті його форми - селище, де в спілкування привноситься надродовий принцип сусідства, і, нарешті, до поліса: міста-держави, де політична природа спілкування постає у своїй повноті й істинності. При цьому поставання політичних відносин є споконвічною метою, сутністю усіх попередніх форм людського спілкування, їх ентелехією. Саме тому поліс, що представляє останню за часом фазу розвитку суспільства, має в Аристотеля онтологічний пріоритет (оскільки форма суспільства-держави є первинною до інших форм соціального спілкування), визначаючи весь еволюційний процес, що веде до його виникнення.

У цій схемі знаходить свій завершений вираз соціологічний реалізм соціальної філософії епохи давньогрецької класики з її ідеєю безумовного пріоритету конкретно-загального перед одиничним (єдиним, унікальним і т.д.). Релятивізація і скептичне розкладання цього універсалістського принципу, перші симптоми яких прослідковуються вже в давньогрецькій софістиці, у своєму послідовному розвитку вели до його заміни соціологічним номіналізмом, що означав радикальну зміну парадигми соціально-філософського мислення, що відбулося вже в елліністичних теоріях суспільства.

Основне зрушення в розумінні суспільства в елліністичну епоху було пов'язане з переходом від локальної моделі порівняно невеликого і більш-менш чітко окресленого грецького міста-держави (поліса) до глобальної моделі "світового міста" (космополіса) з колосальною, за тодішніми масштабами, периферією, контури якої постійно мінялися в залежності від військових успіхів чи невдач метрополії.

На відміну від класичного поліса з його цілком прозорими соціальними механізмами, із задалегідь обмеженими контурами і нормами, порушення яких призводило до тяжких соціальних наслідків, що надовго запам'ятовувалися досить розвиненими та самостійними громадянами, елліністичний космополіс значною мірою залишався неозорим і закритим для сформованого у попередню епоху реалістично орієнтованого осмислення. Звідси походить абстрагованість елліністичного розуміння суспільства і людини, що і в першому, і в другому випадку зводилося до формально-логічної дедукції з догматично затвердженого постулату єдності (а частіше тотожності) божественного розуму і природного закону, безстрастності і товарищескості (а значить соціальності). Розширена за рамки безпосереднього людського сприйняття людська спільнота потребувала нового способу організації, нових соціальних технологій керування нею, а це призводило до появи нових теоретичних концептів, на які спирався новий образ соціальності. Суспільство звідси потребувало “зовнішнього” відображення, “непрозорі”, заглиблені у складності елліністичного космополісу соціальні реалії знайшли свого виразу у вигляді образу, що поєднував те, що можна зрозуміти і те, про що людина може тільки знати.

Згідно точки зору Цицерона, який намагався модернізувати платонівсько-аристотелівське розуміння суспільства за допомогою ідей стоїцизму, весь світ слід розглядати як єдину громаду богів і людей [45.]. Згідно такого образу він представляє цивільну громаду Рима, як найбільш близького до цього, зрозумілого лише на засадах розумової діяльності (не безпосередньо чуттєво) зразка. Усі інші суспільні утворення розглядаються ним як відступання від цього зразка, зв'язане з дурними схильностями, які настільки значні, що від них ніби гаснуть вогники розумності, дані людям природою і виникають та зміцнюються ворожі їм пороки.

Одним з нововведень, внесених Цицероном у теоретичний образ суспільства, було його визначення держави як надбання народу, причому останній визначався не як будь-яке об'єднання людей, зібраних разом будь-яким чином, а як об'єднання багатьох людей, зв'язаних між собою свідомою згодою в питаннях права і спільністю інтересів [46.]. Народ, об'єднаний в такий спосіб у державу, це і є суспільство, як у платонівському, так і в аристотелівському розумінні. Однак Цицерон не обходиться без стоїцистської модернізації цього поняття, стверджуючи, що першою причиною такого з'єднання людей є своєрідна умоспоглядальна вроджена потреба жити разом, а не необхідність поділу праці як перша умова забезпечення зростаючого різноманіття потреб людей, як це стверджував Платон. У цій апеляції до споконвічної товарищескості людей, закладеної в них самою природою, слухняної до божественного розуму і такої, що складає засади їхнього “природного права” (зокрема, і права на свою частку того надбання, яким, за Цицероном, є суспільство як держава), виразно позначився певний теоретичний регрес елліністичного розуміння суспільства в порівнянні з класичним.

На це нововведення спирався Аврелій Августин, використовуючи його як один з найважливіших власне теоретичних доказів неістинності “земного граду”, на відміну від “граду небесного” тобто для створення концепції

суспільства, побудованого на засадах духовної єдності. Виходячи з цicerонівського визначення громадянського суспільства як народного надбання, він доводить, що його в точному змісті цього слова взагалі не існувало задовго до того, як воно було розгромлено варварами, і провиною тому аж ніяк не християнська етика, як стверджували гонителі християнства, а розпадання древнього укладу опори римської держави [47.]. Результатом цього було відчуження держави від її “природного власника” - народу, що, втративши реальний зв’язок з ним, втратив і риси соціальності, перестав бути суспільством.

Цей мотив цicerонівського, а згодом і августиніанського потрактування соціальної сутності суспільства одержав подальший і найвищою мірою оригінальний розвиток в Новий час у Т.Гоббса [48.], що одночасно змінило і концепцію “природного права”, яка лежала в його основі (ідею права власності народу на державу, завдяки виникненню якої “з’єднання багатьох людей” здобувало значення суспільства).

Поряд з поняттям “природного права” Гоббс уводить поняття “природного стану”, що привело до зміни змісту першого з них, оскільки головне полягало тут у його протилежності “суспільному”, у порівнянні з яким “природний стан”, при якому людина залишається цілком під владою законів природи, виявляється набагато більш небезпечним для неї, ніж стан її підпорядкованості державі, чії громадяни вперше стають народом і, відповідно, членами “цивільного суспільства” або “цивільної громади”, як говорили древні.

Суспільство мислиться тепер у зовсім іншій системі координат, ніж та, під знаком якої розвивалася класична давньогрецька і некласична елліністична думка. “Природна” первісність людського співіснування вже не розглядається як відзначена печаткою більшої близькості до “природи”, тобто космічного божественного начала, яке безпосередньо було присутнім у природі втіленого у людях закону, з якого елліністичні мислителі виводили споконвічну “товариськість” людей, їхню потребу поєднуватися в суспільство - постулат, у силу якого закони спільного життя людей оцінювалися тим вище, чим давнішими вони були. Навпаки, сам древній (і в цьому сенсі сам “природний”) стан людства розглядався не тільки як не-, а, скоріше, навіть як антисоціальний, дуже і дуже небезпечний для життя людей. У цьому полягала новизна, внесена Гоббсом у розуміння природи суспільства.

Відтоді суспільство, соціальність починає розумітися як щось створене й утримуване за допомогою законів, які включають волю покоління людей, що живе, а шлях традиції починає розглядатися як такий, що веде з неволі, обмеженості досуспільного стану. Це дозволяє увести в образ суспільства новий елемент – соціального суб’єкта, який є його творцем, необхідним елементом підтримки цього порядку. Як саме буде мислитися цей суб’єкт – як клас, еліта, раса, геній, - не суттєво з точки зору того, що виникає новий образ суспільства – штучно створеної людиною (точніше, всіма людьми) особливої реальності. Ця зміна в образі суспільства була також обумовленою змін світоглядної моделі, виникнення уявлення про людину-творця, що сформувалося дещо раніше, в епоху Відродження.

Закон самозбереження, що його стоїки розглядали як фундаментальний

закон усього кінечного, у тому числі і людського роду (у чому Гоббс не розходився з ними), виявлявся в гоббсівському тлумаченні, насамперед законом роз'єднання людей, нейтралізувати руйнівний вплив якого люди могли, відповідно до концепції автора “Левіафана”, лише створивши таке, наскрізь штучне спорудження, як держава, у рамках якого тільки і мислиме існування “цивільного суспільства” і “народу”. Суспільство звідси можливе лише як співтовариство “громадян”, які волевиявленням довірили верховній владі установлення миру між ними. Але хоча поряд з новим, у всякому разі за своїм концептуальним змістом, поняттям “природного стану”, Гоббс зберігає і традиційне поняття “природного закону” як сакрального закону (заповіді), що його дає людям сам Бог, і який є чимось нескінченно більш високим, ніж “природне право” на необхідну самооборону. Божественні заповіді звідси постають практично здійсненними лише в “суспільному”, а аж ніяк не “природному” стані, лише під егідою могутньої державної влади.

В цілому суспільство постає тут як результат певного основного соціально-правового акту, у результаті якого громадяни взагалі відмовляються (за найрідшими виключеннями) від згаданого “природного права”, передоручаючи його здійснення “суверену”, що гарантує новий, штучний суспільний порядок, припиняє “природний стан” воєн усіх з усіма. Слід пам'ятати, що ідеалом наукового пізнання того часу була механіка і тому суспільство постає в Гоббса як “організм” але не в біологічному, а в механічному сенсі (оскільки механіка на той час задавала стандарти наукового пізнання взагалі). Суспільство постає, у кінцевому рахунку, абсолютно штучним механізмом, завдяки якому в житті людей затверджується божественний закон.

Зрощення суспільства і держави (яке йде від Античності) зберігається, хоча при цьому допускається як неусуспільне, так і недержавне існування атомізованого людства. Соціологічний номіналізм, що поглиблюється в розумінні суспільства на початку Нового часу, примиряється із соціологічним реалізмом суто зовнішнім образом: перший стосовно до досуспільного стану, другий у застосуванні до суспільного.

Суттєвим є також і те, що Гоббс виробляє новий образ суспільства будучи свідомим того, що він має бути насамперед корисним для суспільства, а його метафізична сутність є зовсім несуттєвою.

Як ми бачимо, образ суспільства-природи (космічного логосу який усе й усюди) змінюється образом суспільства-втілення сакрального порядку (божественного логосу, котрий існує в умоспоглядальному світі), який змінюється образом, де суспільство не є втіленням чогось окремого від людини, а створюваною свідомо та у власних інтересах людьми новою, окремою штучною реальністю, яка протиставлена природі, але не сакральному світу божественних заповідей. З точки зору предмету нашого розгляду суттєвим є те, що виникає образ суспільства-механізму, який приводиться в дію людиною, яка, в свою чергу діє на засадах власних потреб виходячи з ситуації, що склалася на даний момент (тобто відкидаючи «традицію»).

Подальше розмежування теоретичного змісту понять “суспільство” і “держава” підготовлялося розвитком англійської політичної економії й

особливо класичним дослідженням А.Сміта “Про природу і причини багатства народів”, що на рівні соціально-філософському розвивався в руслі юмівського розуміння “природного стану”, який істотно відрізнявся від гоббсівського. Згідно Д. Юму, цей бездержавний стан є не просто “природним” у смислі його природної першопочатковості, але й “нормальним” [49.]. Спираючись на цю посилку, автор “Трактату про людську природу” приходиться до того, що “государ зовсім звільняється від обов’язку керувати працею приватних осіб і направляти їх до занять, більш відповідних інтересам суспільства” [50.]. Сфера ж праці і трудової взаємодії приватних осіб це і є, за А. Смітом, сферою суспільства у вузькому сенсі, де люди роблять на свій страх і ризик, підкоряючись законам “природної волі”, що не потребує додаткового регулювання на основі “писаних законів”, видаваних державною владою. Галузь виробничих відносин людей, що включає в А. Сміта і відносини товарообміну, відноситься до цивільного суспільства у вузькому змісті, а не до політичного.

Суспільство постає, таким чином, як трудовий і разом з тим міновий союз людей, зв’язаних поділом праці єдиним способом задоволення їхніх різноманітних потреб. Мова йде про специфічно суспільний зв’язок, у рамках якого кожен індивід, працюючи на себе, у той же час працює на цей союз, на “усіх” (і навпаки). Суспільство мислиться як подібне до образу, що його створив Платон, але з домінуванням не філософів, а “виробничого класу”. Інакше кажучи образ суспільства-механізму включає людину-актора, що діє, усвідомлюючи певним чином свої інтереси, в той же час створюючи певну незалежну суспільну реальність, яка описується економічними категоріями. Виникає уявлення про механізм примирення індивідуального і суспільного, котрий І. Кант назве згодом “автоматом”, що забезпечує “патологічно вимушену згоду” у суспільстві, поставивши задачу гуманізувати його, перетворивши в “моральне”. “Мораль” починає виступати як певна суспільна сила, яка не тільки послуговує проблемі впорядкування суспільства, але й виступає метою його розвитку. Застосування сили в рамках такого образу суспільства не є необхідним або суттєвим елементом - тут має панувати стихійна самоорганізація тих, хто пов’язаний в одне ціле процесом відносин, що продиктовані необхідністю і формою трудової взаємодії. Просування до цього ідеалу суспільства він буде розглядати як основну мету всієї історії людства, до якого воно має вічно наближатися без надії цілком здійснити його.

Ту ж проблему, сформульовану А.Смітом, намагався вирішити Г.В.Ф.Гегель у своїй “Філософії права”, спершу розрізвивши родину як сферу моральності, і “цивільне суспільство” як систему всебічної тілесно-духовної взаємозалежності людей (у “Феноменології духу” він називав її “духовним тваринним світом”), а потім об’єднавши їх у державі, зрозумілій як вищий синтез партикулярної сімейної моральності і цивільного суспільства. Тим самим було почато першу вражаючу спробу зрозуміти суспільство як ціле - “тотальність” усіх його вимірів, вичленованих у рамках англійського “соціологічного номіналізму”, який відправлявся від постулату про “досуспільний” стан “природної людини”, що К. Маркс називав згодом ілюзією великих і малих “робінзонад”.

Переворот у поглядах на історію був пов'язаний з виділенням К. Марксом і Ф. Енгельсом із усього різноманіття соціальних зв'язків таких, котрі, виникаючи й існуючи незалежно від свідомості і волі людей, визначають їхні погляди, наміри, прагнення, учинки, а тим самим і всі інші суспільні відносини. Цими об'єктивними, матеріальними зв'язками були виробничі, історично сформовані соціально-економічні відносини. У кожному конкретному суспільстві виробничі відносини утворюють більш-менш цілісну систему, що є базисом, фундаментом, основою всіх інших суспільних відносин, а тим самим і усього конкретного соціального цілого. Слід замітити, що Маркс, як відомо, не ставив на меті створення соціології як науки – більш того, він досить негативно відносився до діяльності О.Конта та інших соціологів. Маючи на меті розгляд конкретно-історичних соціальних відносин, він описує різноманітні суспільства, що виникали та змінювалися у добу класичного буржуазного лібералізму.

Соціальний світ, за Марксом, це матеріальна структура відносин, недоступна спостереженню, але те, що можна спостерігати, має бути поясненим через структуру цих відносин. Суспільство - це не суб'єкт, здатний діяти, оскільки історію створюють люди, включені в структуру матеріальних відносин. Маркс переконаний у причинності розвитку суспільства, в універсальності і незмінності законів його розвитку, у тім, що всі суспільства пройдуть ті самі стадії. Соціологія Маркса, проте - активістська соціологія, тому, що він стверджував, що закони реалізуються тільки через діяльність людей. Образ суспільства доповнюється Марксом поняттям конфлікту як джерела змін та розвитку. Основоположник теорії конфлікту, він визначав протиріччя і конфлікти як найважливіший фактор соціальних змін, як рушійну силу історії. У соціально-економічному аналізі капіталізму Маркс задається двома головними питаннями: якою є цілісна теорія суспільства і якою є еволюція капіталістичного суспільства? Маркс створив інтерпретацію історії, поклавши в основу розвитку суспільства рух продуктивних сил суспільства. Однак слід сказати, що ідея про те, що економічні закони в кінцевому рахунку є причиною та рамками усього, що відбувається в суспільстві, носить конкретно-історичний характер, тобто відноситься до певних суспільних формацій, а саме тих, які він називає "економічними", тобто його система поглядів передбачає можливість виникнення неекономічної форми асоціації людей. Ідея діалектики продуктивних сил і виробничих відносин підказала Марксові і місце класової боротьби і соціальних революцій в історії. Соціальну структуру Маркс розглядає в широкому і вузькому змісті, підходячи по-різному до поняття "суспільний клас" і не давши йому строгого визначення.

Виділення виробничих відносин з маси всіх інших соціальних зв'язків було одночасно і виявленням існування декількох їхніх основних типів. Тим самим Маркс доповнює тему образів суспільства тим, що їх може існувати одночасно декілька, тобто вони можуть мати як однакову соціально-економічну структуру, утворену виробничими відносинами одного й того самого типу, так і неоднакову, тобто утворену виробничими відносинами різних типів. Оскільки виробничі відносини є фундаментальними, визначальними, то всі одиничні суспільства, що мають своєю основою ту саму систему соціально-економічних відносин, незважаючи на всі розходження, у сутності являють собою одне і

теж суспільство, відносяться до того самого типу. З іншого боку, суспільства з різними соціально-економічними структурами, які б риси подібності між ними ні існували, у сутності своєї глибоко різні, відносяться до різних типів суспільства. Таким чином, у результаті виділення виробничих відносин як основи будь-якого суспільства і виявлення існування декількох якісно відмінних їхніх систем значну кількість різних за проявами суспільств стало можливим звести до декількох основних типів, що одержали назву суспільно-економічних формацій. "...Аналіз матеріальних суспільних відносин, - писав В. І. Ленін, - відразу дав можливість помітити повторюваність і правильність і узагальнити порядки різних країн в одне основне поняття суспільної формації." [51.]

1.3. Образи суспільства у період класичної та сучасної соціології

На засіданні Конгресу Міжнародної соціологічної асоціації 2003 р. одним з найбільш гострих виступів із приводу наступності сучасної соціології з її класичним етапом була доповідь, мабуть, найбільш авторитетного соціолога з числа присутніх на конгресі – А. Турена "Соціологія без суспільства". У назві міститься критика і неприйняття напрямку, що задається теорією раціонального вибору і так названим структуралістським аналізом. Пафосом його виступу став заклик до збереження наступності і єдності соціологічного знання. Ідея суспільства припускає, що існує базова спільність, що включає в себе різні соціальні явища: політичні, економічні, соціальні, культурні і т.д. Інша важлива думка - ідея суспільства припускає високий рівень інтеграції між структурою і змінами, тісний зв'язок між індустріальним розвитком, модерном і капіталізмом. Це приводить соціологів до поняття соціалізації. З часів Просвітництва вважається, що соціалізація перетворює індивіда в людину – homo universalis.

Ще один аспект соціологічного поняття "суспільство" в тому, що ідея суспільства виникає як конструкт, що припускає процес інституціоналізації. Цей процес необхідний, щоб дати можливість побудувати порядок з оточення, де панує насильство. Подібне трактування поняття суспільства лежить в основі соціологічного аналізу, хоча реальність і не цілком відповідає вихідним представленням.

Історія соціології як різновиду наукового типу мислення виявляє собою послідовну зміну теорій суспільства, представлену не тільки історичною низкою імен, але і низкою концептуалізацій різних етапів і періодів історичного розвитку. Теорії ці є реалізацією на концептуальному рівні образів суспільства, що формуються у суспільній думці.

Соціологія базується на образі суспільства – індустріальної машини з організмичними рисами, яким його розумів О.Конт. Суспільство відповідно його точці зору, є певною надіндивідуальною реальністю, що, маючи задалегідь визначені риси, має бути усвідомленою кожною людиною та гармонізованою шляхом зміни діяльності усіх людей, які складають саме суспільство. Цей образ був досить недосконалим, але він відповідав рівню розвинутості інтересу суспільної групи, від імені якої намагався виступати засновник соціології. Національній буржуазії потрібно було створити єдину

рівноважену національно-державну цілісність, втримавши внутрішній ринок та, забезпечивши зовнішню стабільність соціальної системи як ресурсу, середовища для розвитку капіталу за правилами ліберального ринку. Національна економіка виступає фундаментом сфери соціальних відносин, вона зумовлює структуру та динаміку розвитку суспільної структури, характер її протиріч та соціальних суб'єктів. Базуючись на такому образі суспільства, розвивалися так звані “трудова теорія суспільства”.

У розвитку соціологічних концепцій суспільства виділяють, принаймні, три періоди :

I період - кінець XVIII - початок XX ст.;

II період -20- 70-і роки XX ст.;

III період - 70-80-і роки XX ст.

Соціологія виникла в другій половині XVIII ст. як теорія промислового суспільства, базована, як ми розглянули вище, на основі образу “трудового суспільства”, яке розумілося як “суспільство-механізм”. Сама поява соціології зафіксувала настання нового історичного етапу розвитку суспільства, що був результатом поділу державної, економічної і цивільної сфер. Цей новий історичний стан осмислювався і концептуалізувався через кілька характеристик цього стану : індустріалізм, капіталізм, демократичний соціальний лад і масову культуру. Усі ці характеристики не виключають, а доповнюють одна одну, з різних сторін описуючи становлення так званого промислового суспільства, і є як би різними сторонами цього процесу. Усі ці характеристики використовувалися для опису промислового суспільства і здобували відповідне значення, чи ставали домінуючими в залежності від теоретичного інтересу або позиції дослідника. А.Сен-Сімон, О.Конт., Ч.Спенсер, Е.Дюркгейм переважно використовують образ “промислового суспільства “ на противагу “військовому “, яке в цей час відходить у минуле; К.Маркс і М.Вебер частіше говорять про “капіталістичне суспільство”; А.Токвіль пише про “демократичне”, “масове” суспільство.

При всім розходженні назв усі теорії класичної соціології погоджуються у тому, що суспільство, яке постає на очах творців цих теорій є суспільством, у якому економіка, по-перше, має індустріальний характер, а по-друге, саме вона, ця економічна підсистема суспільства, визначає тип суспільства (тією або іншою мірою опосередковано), задаючи принципи соціального порядку або системи соціальної інтеграції. У К.Маркса цей процес реалізується через систему відносин власності, що складають внутрішню структуру системи виробництва; у Сен-Сімона, О.Конта, Ч.Спенсера, М.Вебера, Г.Зіммеля, Е.Дюркгейма через систему функціонального поділу праці або через професійну структуру соціальної диференціації. Професія стає домінуючим показником у системі соціальної диференціації у ведучих соціологів XIX ст. - М.Вебера й Е.Дюркгейма, саме професія виявляється принципом, що структурує соціальну інтеракцію.

Наступний етап розвитку соціологічних теорій суспільства відноситься до періоду 1920-х - кінця 1960-х років. Він є обумовленим новим історичним етапом у розвитку промислового капіталістичного суспільства, специфіка якого одержує відображення в цілому ряді теорій. На цьому етапі залишається

актуальним образ “трудового суспільства”. Усі ці теорії, чи так інакше, мають на меті меті зафіксувати нові специфічні явища, обумовлені переходом суспільства зі стадії ліберального капіталізму (у веберіанській інтерпретації) у стадію організованого капіталізму, чи державно-монополістичного капіталізму (у марксистській інтерпретації). Різниця між ними виходить з різниці практичних завдань, на вирішення яких вони скеровані. Зміни, що відбулися в організації і характері промислової праці, трансформація в характері власності, а також зміни, які заторкнули відносини між економічною сферою й сферою держави та політичних відносин, не тільки не спростували методологічних підходів в аналізі суспільства, розроблених класичною соціологією, але надали конкретний матеріал на користь і в підтвердження їх. В усіх концепціях суспільства цього періоду економічна сфера продовжує залишатися домінуючою. Саме вона розуміється як така, що визначає сферу держави і політики, істотно впливає на підсистему культури і соціальну підсистему. У цей період суспільство осмислюється як державно-монополістичний (з погляду типу власності), організований капіталізм (з погляду типу соціальної й економічної дії, насамперед у сфері економіки й держави), як менеджеріальне суспільство (з погляду тієї професії і соціальної функції, що є домінуючою); як масове суспільство, чи суспільство масової культури - з погляду характеру соціальної інтеракції і типу культури, що виникають на основі системи масового виробництва і масового стандартизованого споживання. І, нарешті, суспільство описувалося як зрілий чи розвинутий капіталізм, або як розвинуте індустріальне суспільство. Ці останні теорії, що вбирали в собі всі основні положення теорій організованого капіталізму, менеджеріального суспільства, масового суспільства і т.д., знову відтворювали характеристику суспільства, запропоновану класичними соціологічними теоріями, але при цьому методологічна теза про домінуючу роль економічної сфери в системі суспільства ще більш посилювалася.

Економіка мислилась як присутня у всіх системах суспільства безпосередньо через свою технологічну систему, не будучи опосередкованою системою відносин власності, як це було в марксізмі, і не будучи пом'якшеною ціннісно-нормативною підсистемою, як це було в М.Вебера. Те ж саме стосується теорій масового суспільства, у рамках яких тип культури і її характеристика як масової, і тип соціальної інтеграції, що характеризується як горизонтальний з перевагою середнього класу і його стилю життя в соціальній структурі суспільства, як у кількісному, так і в ціннісному плані, є прямим наслідком функціонування великомасштабного, стандартизованого конвеєрного виробництва, у якому зайняті величезні маси населення, що володіють стандартизованими трудовими навичками й кваліфікацією та потребують стандартизованого способу життя, щоб таке виробництво могло функціонувати. Навіть теорії тоталітарного суспільства, що фіксують тенденцію розвинутого капіталізму до зрощення економічної і державно-політичної сфер, демонструють, що цей процес можливий тільки на основі фундаментальних змін в організації індустріального виробництва й відносин власності (виникнення корпорацій і корпоративного капіталу), що є характерними для другої стадії розвитку промислового суспільства. Загалом, можна сказати, що ніякого серйозного зрушення в базисному методологічному

підході до теорії суспільства на другому етапі розвитку соціології не відбулося.

Фундаментальна зміна методологічної парадигми в галузі соціологічної теорії суспільства почала відбуватися з початку 70-х років минулого сторіччя. У цей період у соціології з'явилася ціла серія нових теорій суспільства, що намагалися осмислювати й зафіксувати ті соціальні зміни, що характерні для “третього етапу розвитку промислового суспільства”. Виникають також концепти, згідно яких нова реальність розумілася як перехідний стан до якісно нового суспільства. Однак ці концепти по-перше, відображали більше суспільні трансформації, ніж певний новий образ суспільства, тобто мали історично обмежений характер; по-друге, вони відбивали соціальні зміни з точки зору тих суб'єктів соціальної взаємодії, які сформувалися в умовах попереднього суспільства, яке, власне, й стало змінюватися, а тому за своєю природою були поглядом на майбутнє з точки зору інтересів минулого; по-третє, процеси, що призводили до необхідності соціальних змін (інформатизація, подальше зростання корпорацій, поява зрушень у структурі зайнятості), були обумовлені необхідністю вирішення проблем індустріального суспільства (досягнення переваг у геополітичному протистоянні двох систем, досягнення переваг у ринковій конкуренції і т. ін.), вони не складали ще засад самого суспільного життя, не розкрили власної сутності, не визначали процесів розвитку нових суспільних форм. Саме тому, на нашу думку, концептуальні побудови, відомі як “концепції постіндустріалізму” або “концепції інформаційного суспільства”, були фрагментарними, тому вони мають бути розглянуті як складові розвитку нового образу суспільства.

Можна сказати, що соціальні зміни, які розпочалися в повоєнну добу, дійшли певної критичної межі, яка безпосередньо була обумовлена цілою низкою факторів – насамперед пов'язаних зі зміною генерації (на ключові місця в суспільстві стали приходити представники покоління, яку формувалося в повоєнні часи і несло в собі новий соціокультурний імпульс), результатами соціально-політичних криз періоду “бунтівних шістидесятих”, наростаючою економічною кризою. Не останню роль зіграло усвідомлення тупиковості промислового розвитку, що базувався на енерго- та матеріаломістких технологіях. Велику роль зіграла також гонка озброєнь, загроза ядерного знищення, що постійно вимагала від обох сторін тодішнього біполярного світу підвищення свого технологічного рівня та побудови таких систем керування (економічного та воєнного призначення) що були б максимально швидкісними та захищеними.

Існує багато різних концепцій, що прагнуть осмислити ту соціальну реальність, яка почала складатися в західному суспільстві на рубежі 60-70-х років минулого століття. Для всіх цих концепцій характерні кілька загальних положень, що дозволяють об'єднати їх однією спільною назвою - концепції інформаційного суспільства. Англійський соціолог Крістофер Мей, критично налаштований до ідеї інформаційного суспільства, характеризує їх соціальну сутність, формулюючи наступні чотири найбільш загальних “ключових твердження”:

- “ми переживаємо соціальну революцію;

- організація економічних відносин зазнала перетворення;
- змінюються політична практика разом з суспільствами, де вона застосовується;
- держава з її владою осточно занепадають.” [52.]

Сама назва “інформаційне суспільство” стала широкоживаною в 80-і роки - це було пов’язано із мікроелектронною революцією, яка широко розгорнулася, від якої ці концепції власне й одержали свою назву. Поряд з цією назвою існує і сума інших: суспільство “третьої хвилі”, або “суперіндустріальне” суспільство в О.Тоффлера, “постіндустріальне” суспільство в Д.Белла, “програмоване” в А.Турана, “посткапіталістичне”, або суспільство “сервісного класу”, у Р.Дарендорфа. Існують також назви “кібернетичне”, “технотронне”, “постлюдське”, “постнафтове” й інші, однак, усі вони практично були витиснуті в 90-х рр. ХХ ст. загальною назвою – інформаційне суспільство.

Усе частіше в соціологічній літературі можна зустріти точку зору, відповідно до якої наявні соціологічні теорії не відповідають дійсній практиці соціальних відносин. Сама ця практика стала рефлексивною, інакше кажучи соціальність містить у собі теоретичну рефлексію як необхідний компонент. Отже, сама теорія способів розуміння суспільства (мислення про способи розуміння, які застосовуються у процесі здійснення реальних соціальних відносин) відстала від самих цих способів розуміння, що реалізуються як практичне конституювання всієї повноти соціальних відносин, як суспільство, зафіксоване у вигляді сталих відносин, створених («соціального конструювання реальності») силою знання, у вигляді всього соціального цілого сучасної цивілізації.

Соціологічна теорія загалом ототожнюється з розмірковуванням (міркуванням, судженням), з рефлексією, тобто з діяльністю, у ході якої людина віддає собі повний звіт у тім, що і як вона робить, усвідомлює всі ті схеми і правила, за якими вона діє. І тоді, саме собою зрозуміло, єдиною задачею соціологічної теорії виявляється лише упорядкування і класифікація відповідних схем і правил. Кожен окремий соціолог і сам може знайти їх у власній практиці вивчення реальних суспільних процесів, тому що він і до усякого вивчення теорії цілком свідомо керувався ними, маючи справу з певним чином організованими формами вивчення суспільних відносин. Така теорія, дійсно, нічого нового сказати не може і приходять до «кризи». Але в процесі виходу з цієї кризи, як правило, відкриваються нові аспекти соціальних відносин, виробляються нові способи розуміння суспільства, що, в остаточному підсумку, веде до зміни самих соціальних відносин, відбувається своєрідна об’єктивізація нового знання.

Соціологія, розглядаючи зміни громадського життя останніх десятиліть упорядкувала схеми наявної соціальної свідомості, вибудувала їх у систему (вірніше, у кілька систем), зафіксувала факти відмінності нових сторін громадського життя від тих, котрі фіксувалися в першій половині ХХ століття і раніше. У цьому сенсі теорія інформаційного суспільства є певним різновидом рефлексії окремих (а тому часткових, обмежених системою соціальних інтересів, що їх породжує) методів соціологічного пізнання, його

систематично викладеної самосвідомості. А ще точніше, як систематичний виклад того, як вони можуть бути зрозумілі, що думають про себе люди, які застосовують їх. Але як про людину не слід судити за тим, що і як вона сама про себе думає і говорить, так і про практиків соціологічного вивчення суспільства (диференційованих відповідно до реальних способів організації суспільних відносин – інститутів і т.п.) не можна судити за формами їхньої саморефлексії.

Рефлексія цілісності соціологічного пізнання суспільства дозволить, на наш погляд, побачити цілісність самого суспільства. Фрагментарні, суперечні один до одного підходи в галузі теорії лише дозволяють фіксувати окремі прояви того, що ми називаємо “суспільством”, їхня суперечливість може бути переборена шляхом створення (на першому етапі) формальної теорії суспільства.

Такі спроби починалися в соціології неодноразово і сам досвід такої формалізації, досвід конструювання метатеоретичних образів суспільства являє собою ресурс для створення нового образу суспільства. В умовах мінливої реальності ми змушені удаватися щоразу до нової формалізації, спираючись на попередні.

Образи суспільства, що використовуються у соціології, завжди є водночас відображенням соціальних практик та інструментом їх здійснення. Адекватним образ суспільства стає лише тоді, коли ці функції у ньому співпадають. Можна також сказати, що саме такого роду образи (подвійного функціонування) і є власне соціологічними, оскільки утопія (релігійна, художня, філософська) маючи відношення до майбутнього, не здатна бути засобом відтворення загальної, раціональної, регулярної практики соціальних відносин. Історичний образ теж відображує образ суспільства, але того, що вже здійснився та минув і саме тому не може бути подібним засобом. Ці три форми (відтворення майбутнього, сучасного та минулого) пов'язані між собою онтологічно та гносеологічно – оскільки час є єдиною онтологічною реальністю та пізнаваними будь-які явища стають лише у розвитку, тобто як такі, що історично змінюються. Не зупиняючись більш ретельно на цих питаннях, зауважимо лише, що саме ця ознака (єдність пояснювальної та технологічної функцій) є, на нашу думку, в наш час одним із засобів розрізнення теоретичного руху у соціології.

Практики соціального врядування, яке спиралося б на ідеал раціональності та впорядкування, стали формуватися та отримали розвиток наприкінці XIX та на початку XX ст. Це період формування тих суспільств, які прийнято називати “суспільства модерна” – тобто промислово-індустріальні, капіталістичні, демократичні та сформовані у вигляді національних держав. Цей період у вітчизняній соціологічній літературі часто розглядають також як період переходу від першого етапу модерну до другого, від епохи монополістичного капіталізму до епохи монополістичного, або за іншими визначеннями, організованого, державно-монополістичного капіталізму, імперіалізму. Як відгук на різноманітні проблеми, що породжувалися у процесі суспільних змін, в соціології виникали теорії суспільства. Теорії, у свою чергу, спиралися на образи суспільства, більш абстрактні форми соціологічної

рефлексії. Ці фундаментальні образи суспільства на протязі минулого сторіччя неодноразово переглядалися, але, зрештою, посідали своє місце у соціології.

Кінець минулого та початок нинішнього століть характеризується тим, що світ вступив у новітній період соціальних потрясень та змін. За визначенням І.Валлерстайна, соціальний світ вступив у процес «глобального переходу»: «... нам доведеться зіштовхнутися з тим фактом, що дехто в даний час має великі привілеї, ніж інші і природньо очікувати, що ті, хто мають великі привілеї, будуть бажати зберегти їх у тім потоці змін, що неминуче припускає ера переходу. Коротше кажучи, ера переходу – це не дружній спортивний матч. Це жорстока боротьба за майбутнє, і вона буде приводити до розбратів між нами. Якщо говорити про те, що є найбільшою моральною проблемою, з якою ми зіштовхуємося в еру переходу, то це, безумовно, досить проста проблема: чи буде нова історична система (чи системи) зберігати модель існуючої і минулої систем, модель ієрархічної, неегалітарної системи, чи ж вона (вони) буде відносно демократичною, відносно егалітарною? Ми відразу бачимо, що це моральна проблема: «що таке гарне суспільство?». Але це також і інтелектуальна проблема: «який вид суспільства можливо конструювати?».[53.]

Перехід цей має дуже невизначені перспективи і наслідки. Тому і відповідний образ суспільства, за допомогою якого мислиться виникаючий суспільний стан «мутує», змінюється, не може бути однозначно визначеним. Але це зовсім не означає, що визначень суспільства не існує взагалі, тим більше, що вони неможливі. Образ суспільства, таким чином, породжується на тлі історичних змін в результаті проєкції та теоретичному рівні боротьби тих соціальних сил, які визначають епоху. Таким чином можна сказати, що будь-яка епоха містить декілька образів суспільства. У той же час ці образи конструюються в єдиній парадигмальній площині. Наприклад, образи суспільства XIX – XX ст. конструювалися виходячи з того, що процеси, які відбуваються в економічній сфері є визначальними щодо побудови суспільства загалом.

Слід зауважити, що самі визначення суспільства не є винаходами на потребу доби, вони мають історичну основу і визначену логіку саморозвитку, виступаючи одним з онтологічних основ громадського життя, виявляючись різним чином у різних культурно-історичних умовах. Теоретична ситуація сьогодення характеризується невизначеністю вибору терміна найбільш прийняттого для позначення цієї категорії в структурі суспільствознавчої мови і того змістовного наповнення, що вона повинна мати для того, щоб давати можливість адекватно відбивати в рамках предмета соціології процеси, які відбуваються в суспільстві.

Визначаючись з вибором такого терміна слід, імовірно, погодитись з точкою зору британського соціолога С.Леша, який вважає, що концепти «суспільство постмодерна» або ж «постіндустріальне суспільство» є недостатньо евристичними і приступаючи до аналізу сучасного суспільства. На думку цього британського соціолога варто використовувати термін «інформаційне суспільство» як найбільш адекватне. [54.]

Однак, можна зауважити, що цей термін позначає поняття, яке недостатньо розвинуте саме в площині соціологічного теоретизування, це поняття повинне бути відділене від вищезгаданих, розвинуте і наповнене соціологічним змістом. Лише на цій основі можна віднайти власне термін, яким його можна (або слід) позначити.

Розвиток комп'ютерних мереж спричиняє також певні наслідки для умов та суб'єктів соціологічного теоретизування. В умовах сучасного світового мультинаціонального та глобалізованого господарства, індивід не має у своєму розпорядженні сьогодні адекватного апарату сприйняття, пізнання, інтеріоризації тих глобальних процесів, що представляють реальне середовище його діяльності. Аналогом сучасної ситуації в соціологічному пізнанні є криза евклідової геометрії, яка відбулася як наслідок виходу людства за межі практичних потреб, які могли бути концептуалізованими в межах давньогрецького теоретичного горизонту. Інакше кажучи, на нашу думку, рівень складності процесів сучасної соціальної взаємодії передбачає якісно новий інструмент їх рефлексування. Ми, наприклад, тільки підходимо до питання про те, якими засобами можливо користатися, щоб оглянути соціальний кіберкомунікативний (гіпермедійний) простір і те, що в ньому відбувається.

Виникає враження, що новітні процеси розвитку комп'ютерного гіперпростору дозволили перевершити здатність нашого тіла локалізувати себе і структурувати своє безпосереднє оточення, когнітивно визначати своє положення у зовнішньому світі шляхом сприйняття і пізнання на основі наявних здібностей соціологічної рефлексії. Гіперпростір - історична соціально-економічна реальність, у якій виникають соціальні взаємозв'язки зі своїми специфічними рисами, описуваними в рамках різних, згаданих вище концептуальних визначень.

Бурхливий розвиток електронних комунікацій, що спостерігається упродовж останньої чверті минулого сторіччя та продовжується в наші дні є предметом роздумів багатьох людей – науковців і ненауковців, представників гуманітарної та технічної думки, церкви, діячів мистецтва та пересічних громадян. Поява нового середовища зробила проблемним існування розмежувальних кордонів між різними галузями та рівнями знання – наукові тексти сусідствують з висловлюваннями на рівні повсякденності, у багатьох випадках невідомий не тільки автор тексту, але й ті, що взагалі криється за електронним псевдо. Нова комунікативна ситуація породжує спроби її рефлексувати – причому в таких же багатоманітних проявах. Одним з таких підходів є соціологічний.

Зважаючи на дискусії про те, що є предметом соціології, точаться від її започаткування, ми будемо виходити з його розуміння, яку склалося в українській соціології: “Соціологія - ... наука, що вивчає форми, законі та закономірності конструювання, функціонування і розвитку соціальної реальності суспільства через їх переломлення у взаємодіях людських індивідів та спільнот. ... С. – це наука, що досліджує соціальні форми, законі та закономірності функціонування і розвитку суспільства через взаємодію індивідів та їх груп, спільностей.” [55.]

Слід також визначитися з тим, як розуміти фундаментальну категорію соціологічної науки “соціальне” - будемо виходити з того, що нею позначають:

“ 1) істотну рису сусп. людини – здатність до спільної життєдіяльності, існування спільнотами та постійного їх відтворення через універсальну взаємодію (діяльність індивідів та їх груп), у результаті якої виникає, формується та встановлюється конкретний тип (організація) єдності взаємодіючих індивідів і груп, тобто їх спільності (суспільності)

2) сукупність характеристик взаємодіючих індивідів як членів різних груп, які (характеристики) формуються, а також розподіляються і перерозподіляються між ними завдяки статусній динаміці й зміні характеру пов’язаних з цією динамікою взаємодій та відносин.

4) інтерсуб’єктивну реальність “повсякденного світу”, яка створюється (конструюється), інтерпретується й сприймається шляхом типізації смислів і значень в інтерактивній взаємодії.)

Соціологія “відрізняється від соціальної філософії, яка теж вивчає соціальні закони і закономірності функціонування і розвитку суспільства, але уможливно і через переломлення їх кризь призму життєдіяльності всього суспільства як системного цілого.” [56.]

Образ суспільства в рамках предмету соціології, таким чином, містить певні уявлення про те, які спільноти його створюють, які є механізми взаємодії між цими спільнотами, яким чином конструюється, виникає та змінюється діяльність на рівні індивіда, групи та суспільства.

Соціологічна теорія співвідносить вивчення соціальних явищ і процесів безпосередньо з предметом і методом соціології. Зокрема, домінуючою позицією є така, що до числа обов’язкових ознак приналежності знання до соціології є його емпірична верифікація. Ще одним атрибутом соціологічної теорії є прагнення до максимально можливої квантифікації властивостей і інших параметрів процесів і явищ, що вона досліджує. Емпірична інтерпретація основних положень на практиці не завжди є присутньою у кожній соціологічній теорії, однак, щоб з повним правом називатися соціологічною, теорія повинна дозволяти проводити емпіричну інтерпретацію усіх своїх основних категорій.

Як мають розглядатися процеси інформатизації в рамках предмету соціології взагалі та соціологічної теорії зокрема? “Визначальним кутом зору С. є бачення нею суспільства кризь взаємодію індивідів та їх груп з урахуванням того, хто є ці індивіди, до яких спільнот вони належать, та яку реальність своєю взаємодією творять.” [57.]

Для цього треба відповісти на запитання – чи є ця нова реальність такою, що впливає на, по перше, здатність до спільної життєдіяльності, існування спільнотами та постійного їх відтворення через універсальну взаємодію (діяльність індивідів та їх груп), по-друге, на виникнення, формування та встановлення конкретного типу (організації) єдності взаємодіючих індивідів і груп, по-третє, як воно впливає на сукупність характеристик взаємодіючих індивідів як членів різних груп, як змінює ці характеристики (що формуються, а також розподіляються і перерозподіляються між ними завдяки статусній

динаміці й зміні характеру пов'язаних з цією динамікою взаємодій та відносин та, нарешті, по-четверте, чи є воно фактором формування інтерсуб'єктивної реальності “повсякденного світу”, яка створюється (конструюється), інтерпретується й сприймається шляхом типізації смислів і значень в інтеракційній взаємодії.

1.4. Проблема формування образів суспільства в умовах наукових революцій: від класичної до постнекласичної науки

Соціологія виникає як проект наукового знання про суспільство, тому зміни ідеалів наукової раціональності, стандартів та методів наукового пізнання завжди були фактором, який впливав на формування образів суспільства, що вона їх використовує. У розвитку науки можна виділити такі періоди, коли перетворювалися усі компоненти її основ. Зміна наукових картин світу супроводжувалася корінною зміною нормативних структур дослідження, а також філософських основ науки. Ці періоди правомірно розглядати як глобальні революції, які можуть приводити до зміни типу наукової раціональності. В історії природознавства відбулося чотири такі революції. Першою з них була революція XVII століття, що ознаменувала собою становлення класичного природознавства за домінування механіки як взірця науковості.

Через усе класичне природознавство починаючи з XVII століття проходить ідея, відповідно до якої об'єктивність і предметність наукового знання досягаються тільки тоді, коли з опису і пояснення виключається усе, що відноситься до суб'єкта і процедур його пізнавальної діяльності. У XVII-XVIII сторіччя пояснення витлумачувався як пошук механічних причин і субстанцій -носіїв сил, що детермінують явища, які спостерігаються. У розуміння обґрунтування включалася ідея редукції знання про природу до фундаментальних принципів і уявлень механіки. Відповідно до цих установок будувалася і розвивалася механічна картина природи, що виступала одночасно і як картина реальності і як загальнонаукова картина світу. У якості епістемологічної складової цієї системи виступали уявлення про пізнання як спостереження й експериментування з об'єктами природи, що розкривають таємниці свого буття розуму, який їх пізнає. Причому сам розум наділявся статусом суверенності. У ідеалі він трактувався як дистанційований від речей, не детермінований ніякими передумовами, крім властивостей і характеристик досліджуваних об'єктів. Об'єкти розглядалися переважно як малі системи (механічні пристрої) і відповідно до цього застосовувалася “категоріальна сітка”, що визначає розуміння і пізнання природи. Нагадаємо, що мала система характеризується відносно невеликою кількістю елементів, їхніми силовими взаємодіями і жорстко детермінованими зв'язками. Для їхнього освоєння досить вважати, що властивості цілого цілком визначаються станом і властивостями його частин, уявляти річ як відносно стійке тіло, а процес - як переміщення тіл у просторі та часі. Ця категоріальна матриця забезпечувала успіх механіки і визначала редукцію до її представлень всіх інших областей наукового дослідження. Таким чином згідно такого стандарту науковості

розвиваються й образи суспільства – вони постають як абсолютні, незмінні та не залежні у своїй побудові від людини (хоча й створені нею). Образи суспільства, що ми знаходимо в Т.Гоббса, Дж.Локка, Н.Макиавеллі, створені на основі саме такого типу наукової раціональності.

Радикальні зміни в цій системі основ природознавства відбулися наприкінці XVIII — у першій половині XIX століття. Їх можна розцінити як другу глобальну наукову революцію, що визначила перехід до нового стану природознавства — дисциплінарно організованої науки. Механічна картина світу втрачає статус загальнонаукової. У біології, хімії й інших областях знання формуються специфічні картини реальності, які не редукуються до механічної. Одночасно відбувається диференціація дисциплінарних ідеалів і норм дослідження. Наприклад, у біології і геології виникають ідеали еволюційного пояснення, у той час як фізика продовжує будувати свої знання, абстрагуючись від ідеї розвитку. Усі ці зміни торкалися головним чином організації ідеалів і норм дослідження, що виражає специфіку досліджуваних об'єктів. Що ж стосується загальних пізнавальних установок класичної науки, то вони ще зберігаються в даний історичний період. Відповідно до особливостей дисциплінарної організації науки видозмінюються її філософські основи. Вони стають гетерогенними, включають досить широкий спектр змістів тих основних категоріальних схем, відповідно до яких освоюються об'єкти (від збереження у визначених межах механістичної традиції до включення в розуміння “речі”, “стану”, “процесу”, “закона” ідей розвитку). У епістемології центральною стає проблема співвідношення різноманітних методів науки, синтезу знань і класифікації наук. Висування її на передній план зв'язано з утратою колишньої цілісності наукової картини світу, а також з появою специфіки нормативних структур у різних областях наукового дослідження. Пошук шляхів єдності науки, проблема диференціації й інтеграції знання перетворюються в одну з фундаментальних філософських проблем, зберігаючи свою гостроту протягом усього наступного розвитку науки.

Образ суспільства, що на його спираються О.Конт, Г.Спенсер та інші засновники соціології як дисциплінарної галузі, виникає саме під впливом такого типу наукової раціональності. По-перше, ці дослідники ставлять питання про те, що нова наука має виступати специфічним засобом синтезування знання усіх інших наук, соціологія розглядається як “наука наук”. Відповідно до цього образ суспільства передбачає рівень складності, що дозволить синтезувати усе гуманітарне знання та перейти на новий етап знання про суспільне ціле (спенсерівський образ “суперорганізму”). Окрім того, образ суспільства, що формується за таких стандартів наукового пізнання мислиться як такий, що має сформуватися в результаті діяльності людини, появи нового історичного суспільного діяча, тобто передбачає діяльного суб'єкту, який втілює певну історичну мету в майбутньому. В Маркса це пролетаріат, який має реалізувати свою всесвітньо-історичну місію, в Конта – це носії нового, “позитивного” світогляду (а пізніше можливі прибічники “позитивної релігії”). У той же час в теорії Г.Спенсера подібного елемента в суспільстві не передбачається.

Перша і друга глобальні революції в природознавстві відбувалися як формування і розвиток класичної науки та її стилю мислення. Третя глобальна

наукова революція була зв'язана з перетворенням цього стилю і становленням нового, неklasичного природознавства. Вона охоплює період з кінця XIX до середини XX сторіччя. У цю епоху відбувається своєрідна ланцюгова реакція революційних змін у різних областях знання: у фізиці (відкриття подільності атома, становлення релятивістської і квантової теорії), у космології (концепція нестационарного Всесвіту), у хімії (квантова хімія), у біології (становлення генетики). Виникає кібернетика і теорія систем, що зіграли найважливішу роль у розвитку сучасної наукової картини світу. У процесі всіх цих революційних перетворень формувалися ідеали і норми нової, неklasичної науки. Вони характеризувалися відмовленням від прямолінійного онтологізму і розумінням відносної істинності теорій і картини природи, виробленої на тім або іншому етапі розвитку природознавства. На противагу ідеалу єдино істинної теорії, яка “фотографує” досліджувані об’єкти, допускається істинність декількох конкретних теоретичних описів однієї і тієї ж реальності, які відрізняються, оскільки в кожному з них може міститися момент об’єктивно-істинного знання. Осмислюються кореляції між онтологічними постулатами науки і характеристиками методу, за допомогою якого освоюється об’єкт. У зв’язку з цим приймаються такі типи пояснення й описування, що у явному вигляді містять посилення на засоби й операції пізнавальної діяльності. Змінюються ідеали і норми доказовості й обґрунтування знання. На відміну від класичних зразків, обґрунтування теорій у квантово-релятивістській фізиці припускало експлікацію операціональної основи системи понять, що вводиться, (принцип бачимості), а також з’ясування зв’язків між новою і попередніми їй теоріями (принцип відповідності).

Під впливом цих установок виникають образи суспільства, орієнтовані на присутність людини як інтерпретатора соціального зв’язку (“розуміюча соціологія” М.Вебера), важливість виключно людської культурної складової (П.Сорокін), можливість відносності картини соціального світу (феноменологія та інтракціонізм).

Нова система пізнавальних ідеалів і норм забезпечувала значне розширення горизонту досліджуваних об’єктів (суспільство вже не розглядається як гомогенна реальність), відкриваючи шлях до освоєння складних саморегулюючих систем. На відміну від малих систем, такі об’єкти характеризуються:

- рівневою організацією,
- наявністю відносно автономних і варіабельних підсистем,
- масовою стохастичною взаємодією їх елементів,
- існуванням керуючого рівня і зворотних зв’язків, що забезпечують цілісність системи.

Саме включення таких об’єктів у процес наукового дослідження викликало різкі зміни в картинах реальності ведучих областей природознавства та впливало на соціологію. Процеси інтеграції цих картин і розвиток загальнонаукової картини світу стали здійснюватися на базі уявлень про природу як складну динамічну систему.

Відповідно до цього у соціології виникає розуміння можливості існування

декількох образів суспільства, які мають інтегруватися на засадах новітніх загальнонаукових парадигм, образи суспільства знову стають орієнтованими на інтегральну загальнонаукову роль (Т.Парсонс). Цьому сприяло відкриття специфіки законів мікро-, макро- і мега-світу у фізиці і космології, інтенсивне дослідження механізмів спадковості в тісному зв'язку з вивченням надорганізменних рівнів організації життя, виявлення кібернетикою загальних законів керування і зворотнього зв'язку. Тим самим створювалися передумови для побудови цілісної картини природи, у якій проглядалася ієрархічна організованість Всесвіту як складної динамічної єдності.

Картини реальності, вироблювані в окремих науках, на цьому етапі ще зберігали свою самостійність, але кожна з них брала участь у формуванні уявлення, що потім включалися в загальнонаукову картину світу.

Соціологічні концепції суспільства під впливом цих тенденцій передбачають включення біологічного, кібернетичного знання (концепція “аутопоезісу” Н.Лумана). Образ суспільства, у свою чергу, починає розглядатися вже не як точний і остаточний його портрет, а як постійно уточнювана система відносно істинного знання про світ соціальних відносин. Прибічники “критичної теорії” та постмодерністських теоретичних проєктів розглядають суспільство саме на таких засадах. Відсутність тяжіння до віднайдення “абсолютного” знання про суспільство (метатеорії, яка, за словами Льютара є “скотним двором”) необхідність постійного його оновлення (реінтерпретації) в контекстах соціально-історичних подій, є проявами проникнення таких стандартів науковості в корпус соціологічного знання.

Усі ці радикальні зрушення в уявленнях про світ і процедури його дослідження супроводжувалися формуванням нових філософських основ науки. Ідея історичної мінливості наукового знання, відносної істинності вироблених у науці онтологічних принципів з'єднувалася з новими уявленнями про активність суб'єкта (або агента, актора) пізнання. Він розглядався вже не як дистанційований від досліджуваного світу, а як такий, що знаходиться усередині нього, детермінований ним. Виникає розуміння тієї обставини, що відповіді природи на наші питання визначаються не тільки устроєм самої природи, але і способом нашої постановки питань, що залежить від історичного розвитку засобів і методів пізнавальної діяльності. На цій основі виростало нове розуміння категорій істини, об'єктивності, факту, теорії, пояснення і т.п. Радикально видозмінювалася і “онтологічна підсистема” філософських основ науки. Розвиток квантово-релятивістської фізики, біології і кібернетики був зв'язаний із включенням нових змістів у категорії частини і цілого, причинності, випадковості і необхідності, речі, процесу, стану й ін. У принципі можна показати, що ця “категоріальна сітка” уводила новий образ об'єкта, що розумівся вже як складна система – на відміну від “простої” механістичної або біологічної.

Уявлення про співвідношення частини і цілого стосовно до таких систем включають ідеї неможливості звести стани цілого до суми станів його частин. Важливу роль при описуванні динаміки системи починають грати категорії випадковості, потенційно можливого і дійсного, стадіальності та часова обумовленість станів системи. Причинність в таких системах не може бути

зведеною тільки до її лапласівського формулювання — виникає поняття “віргіднісної причинності”, що розширює зміст традиційного розуміння даної категорії.

Новим змістом наповняється категорія об’єкта: він розглядається вже не як самотождна річ (тіло), а як процес, що відтворює деякі стійкі стани, і є мінливим у ряді інших характеристик. Всі описані перебудови основ науки, що характеризували глобальні революції в природознавстві, були викликані не тільки його експансією в нові предметні області, виявленням нових типів об’єктів, але і змінами місця і функцій науки в суспільному житті.

Наукове знання в процесі розвитку індустріального суспільства поступово перетворювалося на домінуюче, найбільш вагоме та авторитетне, але згодом, з виходом за межі індустріалізму, набувають вагомості тенденції до розповсюдження ненаукового, ірраціонального знання.

У сучасну епоху ми є свідками нових радикальних змін у засадах науки. Ці зміни можна характеризувати як четверту глобальну наукову революцію, у ході якої народжується нова, постнекласична наука. Інтенсивне застосування наукових знань практично у всіх сферах соціального життя, революція в засобах збереження й одержання знань (комп’ютеризація науки, поява складних і дорогих приладових комплексів, що обслуговують дослідницькі колективи і функціонують аналогічно засобам промислового виробництва і т.д.) радикально змінюють характер наукової діяльності. Поряд з дисциплінарними дослідженнями на передній план усе більш висуваються міждисциплінарні і проблемно-орієнтовані форми дослідницької діяльності. Якщо класична наука була орієнтована на збагнення ізольованого (“конкретного”) фрагмента дійсності, який усе звужувався та виступав як предмет тієї чи іншої наукової дисципліни, то специфіку сучасної науки визначають комплексні дослідницькі програми, у яких беруть участь фахівці різних областей знання. Відповідно до цього соціологічні образи суспільства передбачають можливість врахування даних інших наук. Перехід до постнекласичної науки розглядається деякими соціологами як зникнення соціальності взагалі, він позначений кризою соціологічних теорій. Організація “постнекласичних” досліджень багато в чому залежить від визначення пріоритетних напрямків, їхнього фінансування, підготовки кадрів і ін., тобто соціальних чинників. У самому ж процесі визначення науково-дослідних пріоритетів поряд із власне пізнавальними цілями усе велику роль починають грати цілі економічного, етичного та соціально-політичного характеру.

Реалізація комплексних програм породжує особливу ситуацію зрощування в єдиній системі діяльності теоретичних і експериментальних досліджень, прикладних і фундаментальних знань, інтенсифікації прямих і зворотних зв’язків між ними. У результаті підсилюються процеси взаємодії принципів і представлень картин реальності, що формуються в різних науках. Усе частіше зміни цих картин протікають не стільки під впливом внутрішньодисциплінарних факторів, скільки шляхом “парадигмального щеплення” ідей, трансльованих з інших наук. У цьому процесі поступово розмиваються жорсткі розмежувальні лінії між картинами реальності, що визначають бачення предмета тієї чи іншої науки. Вони стають

взаємозалежними і з'являються як фрагменти цілісної загальнонаукової картини світу. Образи суспільства у соціології починають “екологізуватися”, актуалізується значення трансдисциплінарних та комплексні досліджень (наприклад, гендерних студій у соціології).

На розвиток образів суспільства в соціології впливають не тільки досягнення фундаментальних наук, але і результати міждисциплінарних прикладних досліджень. У міждисциплінарних дослідженнях наука, як правило, зіштовхується з такими складними системними об'єктами, що в окремих дисциплінах найчастіше вивчаються лише фрагментарно, тому ефекти їхньої системності можуть бути взагалі не виявлені при вузькому-дисциплінарному підході, а виявляються тільки при синтезі фундаментальних і прикладних задач у проблемно-орієнтованому пошуку. Об'єктами сучасних міждисциплінарних досліджень усе частіше стають унікальні системи, що характеризуються відкритістю і саморозвитком. Такого типу об'єкти поступово починають визначати і характер предметних областей основних фундаментальних наук, детермінуючи вигляд сучасної, постнекласичної науки. Для соціології це, наприклад, процес глобалізації та інформатизації соціального світу, виникнення наднаціональних систем, соціальні взаємодії, що включають окрім людини ще й системи машинного інтелекту.

Системи, які розвиваються історично, являють собою більш складний тип об'єкта навіть у порівнянні із саморегульованими системами. Останні виступають особливим станом динаміки історичного об'єкта, своєрідним зрізом, стійкою стадією його еволюції. Сама ж історична еволюція характеризується переходом від однієї відносно стійкої системи до іншої системи з новою рівневою організацією елементів і саморегуляцією. Формування кожного нового рівня системи супроводжується її проходженням через стани нестійкості (точки біфуркації), і в ці моменти невеликі випадкові впливи можуть привести до появи нових структур. Системи, що саморозвиваються, характеризуються кооперативними ефектами, принциповою необоротністю процесів. Взаємодія з ними людини протікає таким чином, що сама людська дія не є чимось зовнішнім, а як би включається в систему, постійно видозмінюючи поле її можливих станів. Включаючись у взаємодію, людина вже має справу не з твердими предметами і властивостями, а зі своєрідними “сузір'ями можливостей”. Перед нею у процесі діяльності щораз виникає проблема вибору певної лінії розвитку з безлічі можливих шляхів еволюції системи. Причому сам цей вибір необоротний і найчастіше не може бути однозначно вирахований. Подібні погляди орієнтують на включення в образи суспільства елементу невизначеності, неоднозначності та нестабільності, переосмислення ролі суб'єктності в формуванні суспільної взаємодії.

У природознавстві першими фундаментальними науками, що зіштовхнулися з необхідністю враховувати особливості систем, що історично розвиваються, були біологія, астрономія і науки про Землю. У них сформувалися картини реальності, що включають ідею історизму і уявлення про унікальні об'єкти, що розвиваються, (біосфера, Метагалактика, Земля як система взаємодії геологічних, біологічних і техногенних процесів).

Саме ідеї еволюції й історизму стають основою того синтезу картин реальності, вироблюваних у фундаментальних науках, що сплавляють їх у цілісну картину історичного розвитку природи і людини і роблять лише відносно самостійними фрагментами загальнонаукової картини світу.

Серед систем сучасної науки, які історично розвиваються особливе місце займають природні комплекси, у які включений як компонент сама людина. Прикладами таких “людинорозмірних” комплексів можуть служити медико-біологічні об’єкти, об’єкти екології, включаючи біосферу в цілому (глобальна екологія), об’єкти біотехнології (у першу чергу генетичної інженерії), системи “людина - машина” (включаючи складні інформаційні комплекси і системи штучного інтелекту) і т.д. Образ суспільства починає розглядатися як компонент цих природних комплексів, виникає проблема окреслення предмету соціології в умовах розвитку єдиної синтетичної наукової картини світу.

Наукове пізнання починає розглядатися в контексті соціальних умов його буття і його соціальних наслідків як особлива частина життя суспільства, що демонструється на кожному етапі свого розвитку загальним станом культури даної історичної епохи, її ціннісними орієнтаціями і світоглядними установками.

В онтологічній складовій філософських основ науки починає домінувати категоріальна матриця, що забезпечує розуміння і пізнання об’єктів, які розвиваються. Виникають нові розуміння категорій простору і часу (урахування історичного часу системи, ієрархії просторово-часових форм), категорій можливості і дійсності (ідеї безлічі потенційно можливих ліній розвитку в точках біфуркації), категорії детермінації (попередня історія визначає виборче реагування системи на зовнішні впливи) і ін. Соціологія, на нашу думку, ще не виробила адекватного таким вимогам наукової раціональності образу суспільства і не знайшла його в інших наукових галузях.

Кожен новий тип наукової раціональності характеризується особливими, притаманними йому засадами науки, що дозволяють виділити у світі і досліджувати відповідні типи системних об’єктів (системи прості, складні, і такі, що саморозвиваються). Некласична наука зовсім не знищила класичну раціональність, а тільки обмежила сферу її дії. При рішенні ряду задач некласичні представлення про світ і пізнання виявлялися надлишковими, і дослідник міг орієнтуватися на традиційно класичні зразки. Точно так само становлення постнекласичної науки не приводить до знищення всіх уявлень і пізнавальних установок некласичного і класичного дослідження. Вони будуть використовуватися в деяких пізнавальних ситуаціях, але тільки втратять статус домінуючих і визначати образ науки. Тому в соціології залишаються актуальними образи суспільства, вироблені на всіх її етапах, однак вони мають бути по-новому переосмислені в контексті нових образів, що виникають в процесі розгортання глобалізації та інформатизації.

Таким чином стандарти постнекласичної науки не передбачають елімінування попередніх образів суспільства, що їх використовувє соціологія, однак вони мають бути “зняті”, включені як окремих випадок в більш широку, інтегративну картину соціальної взаємодії в сучасному світі.

1.5. Перспектива концептуалізації інформаційного суспільства в ракурсі теорії комунікативної дії: поліонтичний підхід.

Виникнення сучасних, нових концепцій суспільства, на нашу думку, обумовлено двома визначальними процесами, що сформували специфічну соціальну ситуацію кінця XIX – початку XX ст. – інформатизацією та глобалізацією. Саме вони, на нашу думку, визначають специфіку концептуалізацій нового образу суспільства, який впливає на стан соціального і соціологічного пізнання сьогодення. В свою чергу цей образ суспільства не тільки впливає на розвиток соціологічної рефлексії, але й обумовлює зміни соціальної взаємодії, визначаючи способи розуміння соціальної реальності соціальними акторами.

Оскільки процеси соціальної взаємодії в умовах сучасності меншою мірою визначаються процесами економічного виробництва, в соціологічному теоретизуванні відбувається перехід від “трудова парадигми” побудови концепцій суспільства в напрямку “комунікативної парадигми”. На нашу думку, саме комунікативний підхід відкриває перспективу вироблення адекватних теоретичних інструментів для дослідження соціальних відносин в умовах інформатизації, оскільки проблема соціального порядку в його перспективі розглядається на засадах неекономічної детермінації соціальних зв’язків та розгляд структурних засад побудови суспільства – а саме таким чином, що структурація суспільства виступає вторинним чинником поряд зі сферою комунікації, яка лише в певних історичних умовах опиняється в положенні вторинного, “колонізованого” рівня суспільства. Теоретична перспектива деколонізації “життєвого світу” виглядає такою, що може відкрити шлях до вирішення багатьох проблем розвитку соціальних відносин в умовах глобалізації та інформатизації.

Розглянуті вище образи суспільства, які на метатеоретичному рівні актуалізовані в сучасній соціології, постають у вигляді його теоретичних (базових) моделей, що використовуються для побудови теорій окремих сфер соціальної взаємодії. Слід зауважити, що існування соціологічної теорії є постійним предметом дискусій – надто сильний вплив на неї спричиняють, з однієї сторони ідеологічні потуги соціальних суб’єктів, що відтворюють соціальність та, з іншого – авторитетні дискурси природничих наук. Тому виникає дискусія про те, чим є соціологічна теорія взагалі.

Соціологічною теорією є таке знання, яке надає можливість виробити засоби дослідження, що дозволяють певним чином пояснити соціальні факти, що ми спостерігаємо, розкривши зв’язки між ними в контексті існуючої в даному суспільстві системи соціальних інтересів. Теоретичне знання має доволі абстрактний характер, тобто воно віддалене від множини соціальних феноменів, які не розглядаються даною теорією. Не співпадаючи з масою емпіричних фактів, воно не потребує безпосереднього підтвердження або спростування у цій царині; для буття теорії не є важливим також, чи визнається

вона в межах горизонтів конкретного суспільства. Наукові пояснення набувають сили лише в результаті абстрагування, звертання уваги лише на певні, конкретні аспекти соціальних відносин, описування їх у вигляді типізованих моделей, в термінах абстрактних якостей або перемінних. Результати соціологічного теоретизування відносяться не тільки до сучасного соціології та суспільства (слугуючи фундаментом практик соціологічного пізнання), але й до їх минулого, становлячи собою специфічний компонент їх історії та навіть в певному смислі породжуючи її. Історична епоха не закінчується, доки не виникає нове її теоретичне переосмислення - як вища форма розвитку ідей, що спонукали людей до вироблення і розвитку певних способів життя і в той же час вища форма боротьби з цими ідеями, яка досягає свого апогею в їх згасанні. Те, що вчора визивало натхнення і створювало життєві світи, сьогодні, після переосмислення, виглядає банальною випадковістю, на яку вже не слід навіть звертати уваги. Цей процес відбувається поза тими механізмами, які легітимують соціологічне знання в умовах “тут-і-зараз” соціального буття, він не залежить від його логіки та потреб, не залежить від логіки взагалі. Соціологічне теоретизування має двонаправлену природу – в одному напрямку воно виробляє засоби розуміння сучасних актуальних проблем та перспектив їх вирішення, а в іншому воно розкриває сам концептуальний простір, який виробляється в процесі набуття людством історичного досвіду. Інакше незрозумілим стає той простір, куди виходить теоретик, абстрагуючись (тобто відволікаючись) від цілого життєвого світу – куди можна йти, якщо нічого, окрім “тут-і-зараз” немає? Однак розгляд цієї проблематики не входить в предмет специфічного інтересу нашого дослідження.

Сукупність фактів соціального життя кожна з суспільствознавчих наук відбиває за допомогою власного концептуального апарату, який дозволяє виходити на той або інший рівень абстракції. Соціологічне теоретизування орієнтоване на досягнення більш високого рівня абстрагування від особливостей, притаманних окремим сукупностям соціальних фактів, які відображають відповідні гуманітарні науки – наприклад, економічна теорія або, правознавство. Саме тому соціологія може виступати в корпусі суспільствознавства з одного боку синтезуючою дисципліною, а з іншого – методологічною базою.

Оскільки соціологічна теорія має таким чином відбивати соціальну дійсність, вона має бути універсальною та загальною – це знання має розповсюджуватися в принципі на усі емпіричні явища сфери, яку описує теорія. Звідси випливає наступна вимога до соціологічної теорії – вона має бути такою, щоб її можна було перевірити, тобто верифікувати.

Окрім того соціологічна теорія має бути концептуально зрозумілою та тематично єдиною. Кожен теоретик має прагнути до однозначного та несуперечливого використання понять та визначень, до розрізнення теоретичних конструктів і метафор (корисних і не дуже), узагальненого використання термінів, тобто до того, що називають “концептуальним проясненням”. Вимога тематичної єдності передбачає орієнтованість теорії на вирішення єдиної, спільної для усіх її частин, проблеми, яка власне і породжує необхідність теоретизування.

В історії соціології можна віднайти досить небагато теорій, які відповідали б

цим критеріям повною мірою. До того ж прагнення до оригінальності, яке притаманне усім творчим особистостям, призводить до використання авторських інтерпретацій, неологізмів, неявних метафор або “контрабандних” запозичень.

Аналізуючи розвиток соціологічного знання, Р.Мертон в своїх роботах 50-х рр. вирізняв декілька типів теоретичної діяльності:

- аналіз понять;
- методологічне дослідження як аналіз логіки наукової процедури;
- інтерпретація емпіричних результатів *post factum*;
- емпірична генералізація;
- загальна теоретична орієнтація (доктрина або теоретична парадигма);
- змістовна теорія обмеженого “середнього” діапазону використання.

Окрім різноманітних типів та рівнів теоретизування в соціології вироблено декілька стратегій теоретизування, наявність яких спричиняє досить незвичне враження, оскільки в рамках єдиної наукової дисципліни присутнє різноманіття стилістичних, риторичних і навіть семантичних норм. В одному ряду постають тексти К.Маркса, Е.Дюркгейма, Г.Зіммеля, Т.Парсонса і Ж.Дерріда, виникають питання щодо теоретичного статусу робіт, які не співпадають з парадигмальними уявленнями тієї або іншої групи соціологів. М.Уотерс [58.] запропонував розрізнати наступні стратегії соціологічного теоретизування:

- синтез, критика або концептуальна ревізія написаного раніше;
- теоретична розробка практичної соціальної або політичної проблематики;
- концептуалізація результатів емпіричних досліджень та їх інтеграція в загальноновизнане теоретичне знання;
- “базові формалізації” – редукування часової та просторової багатоманітності форм соціального життя до певної кількості базових принципів та аксіом, яке слід розуміти як “усвідомлення великих історичних подій”.

З точки зору останньої стратегії, зокрема, історичною зміною, яка породила саму соціологію як спеціалізовану наукову дисципліну, є виникнення капіталістичного індустріального суспільства, саме в цій галузі, на нашу думку, має відбуватися теоретизування щодо розвитку інформаційного суспільства. В новітній соціологічній теорії такі спроби іноді виділяють в окрему субдисципліну – “історичну соціологію”, яка потребує залучення до розгляду історичних дисциплін та високий рівень абстрагування за досить незначних умов верифікації знання. Тут завжди існує небезпека підміни власне соціологічного теоретичного погляду місіонерством, ідеологічно або політично заангажованою публіцистикою. Однак, слід, на нашу думку погодитися з І.Ф.Девятко, яка з цього приводу слушно зауважує, що “Остання обставина, однак, не відміняє, однак, того факту, що в цій манері були написані не тільки праці великих утопістів минулого, але й багато з власне класичних соціологічних робіт. Цей же спосіб теоретизування успішно використовують численні сучасні соціологічні теоретики (насамперед ті, що розробляють теорію еволюції соціетальних систем).” [59.]

Виходячи з цього, щоби не втратити зв’язок з дискурсивним полем соціології і в той же час зробити спробу з’ясування теоретичної специфіки історично

нової соціальної ситуації, ми будемо орієнтуватися на цей тип теоретизування. Розглянемо, як виробляються базові концептуалізації суспільства в соціології, беручи до уваги, що вони спираються на розглянуті нами вище соціальні образи суспільства.

Для робіт, присвячених проблемам розвитку соціологічної теорії кінця ХХ ст. характерним є відродження інтересу до дослідження фундаментальних основ соціологічної теорії, тобто означена нами вище орієнтація на загальну соціологічну орієнтацію та “базові формалізації”. Питання про можливий синтез різних соціологічних теорій, навколо якого розвивалась тема кризи соціологічної теорії 80-90 рр. ХХ ст. є досить складним і до сих пір не вирішеним, досягнутий консенсус відносно можливості “теоретичного плюралізму” в соціології є, на нашу думку, проявом більш фундаментальних проблем соціологічного пізнання, ніж це фіксується як несумісність парадигм. Цінність теоретичного знання залежить від того, наскільки впорядкованою та ясною є спеціальна мова теорії. Елементи такої мови мають утворювати концептуальну “сітку”, кожен вузол якої відповідав би певній множині емпіричних “даних”, або певним судженням, що описують стан соціальних відносин в конкретних обставинах. Існує інтуїтивна вимога до відносин між теоретичними поняттями і емпіричними даними, яке полягає у тому, що множина теоретичних понять має бути релевантним відображенням множини емпіричних даних. Поняття “відображення” у даному випадку – це таке відношення між двома множинами, за якого кожному елементу множини “прообразу” має відповідати лише один елемент множини- “відображення”. Мова сучасної соціологічної теорії не відповідає повною мірою такій вимозі, що й призводить до неможливості однозначного тлумачення емпіричних фактів відносно теоретичних концепцій: одні й ті самі факти. Які розглядаються в одному концептуальному аспекті, описуються різними термінами, концептуальний зв'язок між якими залишається нез'ясованим, що призводить до складності з верифікацією теоретичних висловлювань. Найбільш простий випадок – це зміни найменувань понять, тобто винахід нових термінів для відомих ідей, що призводить до неможливості подальшого зростання теоретичного знання та його кодифікації. Тому значна кількість робіт в галузі соціологічної теорії присвячена проблемам стандартизації мови соціології, з'ясуванню концептуальних полів окремих понять (“спільнота” “суспільство” “девіації” і т.п.), а також уточненню відношень між близькими поняттями.

Так, Дж. Скотт, розглядаючи цю проблематику, звертається до прикладу теорії комунікативної дії Юргена Габермаса, в якій чільне місце займає проблема співвідношення життєвого світу і системи. Скотт показує, що поняття “життєвого світу”, яке Габермас запозичує з феноменологічної традиції, тлумачиться останнім в якості неявного фому комунікативної взаємодії, яка забезпечує можливість інтеграції та “підтримання зразка”. При цьому інтерпретативні схеми і нормативні принципи легітимації, які складають ядро життєвого світу, створюють “інституційні рамки” (термін з ранніх робіт Габермаса), які забезпечують впорядковане протікання комунікації та спільної трудової діяльності. Таким чином в контексті теорії комунікативної дії “життєвий світ” стає доволі точним морфологічним і функціональним еквівалентом “соціальної спільноти” пізнього Т.Парсонса, що дозволяє

провести низку співставлень між теоріями соціетальної еволюції, що їх розробили обидва теоретики. [60.]

У цій же роботі Скотт відмічає, що поняття “консенсус”, яке Габермас бере в Парсонса, використовується ним істотно іншим чином, а саме для позначення взаємної толерантності та узгодженість учасників комунікації, які не обмежуються зовнішніми по відношенню до раціональних аргументів, факторами – тоді як в Парсонса воно позначало монолітну нормативну узгодженість.

Для описування економічних та політичних структур Габермас використовує термін “система”, розводячи, таким чином соціальні, з одного боку і політичні та економічні сфери дії, намагаючись підкреслити вторинність нормативного та, ширше, інституційного, контексту для волонтаристської інструменталістської дії в сферах виробничої праці або політичного домінування. Ідеальною моделлю останнього виступає егоїстична максимізація індивідуального інтересу, яка ніби ігнорує комуналістські та альтруїстські норми “життєвого світу” (соціетального співтовариства).

В результаті дилеми нормативного-волонтаристського, суб’єктивного-об’єктивного в детермінації дії доповнюються протиставленням життєвий світ-система, яке визначає концептуальну рамку габермасівської моделі суспільства. Ця модель використовує наведене вище протиставлення як концептуальний еквівалент протиставлення “базис-надбудова”, що відіграє ключову роль в моделі суспільства К.Маркса. Однак Габермас вважає, що власне “життєвий світ” формує “систему” як область переважно інструментальної, цілеспрямованої дії, яка лише поступово автономізується та диференціюється. В свою чергу після виокремлення та диференціації система “колонізує” життєвий світ, підмінюючи “чистий” експресивний компонент комунікативної дії маніпулятивно-стратегічним, цільовим компонентом, що веде до розкладу з початку публічної, а згодом і приватної сфер, в яких відбувається комунікативна дія.

Габермас, спираючись на марксову модель в умовах розвитку постіндустріальних суспільств, приходять до необхідності переносу уваги на нормативний аспект, всупереч відносинам базису і надбудови.

Цей момент, на нашу думку, відкриває перспективу концептуалізації соціальних процесів, які формуються на основі розвитку процесів інформатизації, оскільки дозволяє розглядати нормативність як вторинний чинник соціальної взаємодії.

Слід вказати, що цей перенос акцентуації в теоретизуванні відносно моделі суспільства в сучасній соціологічній теорії супроводжується також проблематизацією та виділенням розрізнення “соціальної інтеграції” на рівні матеріального субстрата, інтеграції індивідів і груп з одного боку, та, з іншого, “системної інтеграції” ролей, статусів, норм і нормативних очікувань, які складають базові соціальні інститути – ядро нормативного порядку. В рамках проблеми соціологічної концептуалізації образів інформаційного суспільства це відкриває перспективу віднайдення базових процесів, що утворюють таке ядро – на нашу думку це історично змінені процеси комунікативної дії, що створюють такий життєвий світ, який виходить за межі приватності та сім’ї. Загалом ми можемо виділити наступні моделі суспільства, які актуалізовані, в сучасній теоретичній соціології. Скористаємось для цього їх концептуальною

стандартизацією, запропонованою Д.Скоттом. [61.]

Модель К.Маркса включає два рівні: базис (політичні, правові та інші інститути) та надбудову (виробничі сили та виробничі відносини, включаючи відносини власності на засоби виробництва). Центральною проблемою цієї моделі є відповідність надбудови базису – при тому, що, незважаючи на досить складну діалектику відносин між ними (яку часто свідомо або несвідомо примітивізували), на активну роль надбудови, процеси соціоутворення мисляться як обумовлені в кінцевому рахунку досягнутим рівнем розвитку здібностей до виробництва в матеріальній сфері. Виходячи з цього, розглядати процеси соціоутворення, які не мають в своїй основі детермінізм, що відносяться до цієї сфери, буде досить складно.

Модель, запропонована іншим теоретиком, Д.Локвудом, теж включає два рівня, які не можуть бути зведеними один до одного – нормативний порядок (ядро інституційного порядку- системна інтеграція – дезінтеграція) та матеріальний субстрат (індивідуальні та колективні актори, розподілення ресурсів – соціальна інтеграція-дезінтеграція).

Модель, запропонована Габермасом включає два рівні: “життєвий світ” та “система”, опосередковані “приватною сферою. Центральною проблемою, на яку скерована побудова цієї моделі, є проблема експансії нормативного порядку з боку “системи” в сферу життєвого світу.

На нашу думку, стратегія теоретичної рефлексії, обумовленої проблематизацією процесів інформатизації соціальної взаємодії найбільш адекватним чином може бути здійснена на засадах концептуальної моделі Юргена Габермаса, оскільки вона надає змогу розглянути:

- пояснення соціальності з перспективи домінування в ній життєвого світу, з перспективи, де нормативність буде поясненою як вторинна засада соціальності;
- розвиток комунікативної взаємодії в історико-соціальному вимірі сучасності;
- проблем можливого нормативного порядку з точки зору постеконімічної детермінації.

Розглянемо в чому сутність теорії комунікативної дії та яким чином на його основі можна розглядати концепції інформаційного суспільства.

Насамперед слід зазначити, що концепція суспільства Ю. Габермаса має низку специфічних особливостей, які відрізняють її від інших сучасних соціологічних теорій.

По-перше, на думку Габермаса, теорія суспільства фактично збігається за обсягом із соціологічною теорією. Зрозуміло, в історії соціологічної думки були спроби зробити соціологію спеціальною наукою, що займається соціальною інтеграцією (одна з чотирьох підсистем суспільства за Т.Парсонсом), однак соціологія - єдина із соціально- наукових дисциплін, що зберегла відношення до сукупних проблем суспільства, вона завжди залишалася теорією суспільства. В нашому випадку це означатиме, що слід розглядати концепції інформаційного суспільства з точки зору того, які макросоціальні перетворення вони описують.

По-друге, на думку цього дослідника, соціологія - це наука насамперед про розвиток суспільства, процеси його історичної трансформації. Цим Габермас радикально відрізняється, приміром, від Парсонса, якого цікавить соціальна

система і її функціонування безвідносно до історичного виміру. Габермас дотримується суто історичного підходу до соціології, згідно якого соціологія виникає як теорія буржуазного суспільства. Її задача - пояснити протікання й аномійні форми капіталістичної модернізації добуржуазних суспільств. У цій перспективі темою соціології стають “ті зміни в соціальній інтеграції, що у побудові старих європейських суспільств були викликані виникненням сучасної системи держав і вичленовуванням господарської системи, регульованої ринком. Соціологія стає наукою криз, що переважно займається, насамперед, “аномійними” аспектами розпаду традиційних і утворення сучасних суспільних систем.”. Звідси ми маємо розглядати концепції інформаційного суспільства в ракурсі їх історичного розгортання, з точки зору проявів в них соціальних змін історичного масштабу та характеру, образи інформаційного суспільства мають бути розглянутими як такі, що породжуються історичними змінами соціальності. Тому необхідним фактором соціологічної концептуалізації образів інформаційного суспільства будуть виступати макроісторичні перетворення, на тлі яких вони розгортаються. У наступному розділі роботи ми розглянемо ці зміни.

По-третє, Габермас вважає, що зазначений вище процес і проблематика створює ту перспективу, у якій соціологія здійснює розробку своїх базисних понять. Такими базисними поняттями є система понять, що описують зазначений вище процес як процес раціоналізації життєвого світу. Для нас це означатиме, що аналіз та узагальнення концепцій інформаційного суспільства потребуватиме розгляду тих змін раціоналізації життєвого світу, які вони об’єктивно відображають.

Зростання раціональності - це нерв історичного і соціального процесу, слідом за М.Вебером вважає Ю.Габермас, і соціологія серед всіх соціальних наук найбільшою мірою наближається до проблематики раціональності. При цьому Габермас підкреслює, що проблематика раціональності не привноситься в соціологію ззовні. Перед будь-якою теоретичною соціологією постає проблема використання поняття раціональності на трьох рівнях: метатеоретичному, методологічному і емпірико-теоретичному, зв’язаних з питанням про те, у якому смислі модернізація суспільств може бути описана, як раціоналізація. У цьому рефлексивному моніторингу теорії складається четверта особливість теорії суспільства Ю.Габермаса, що він характеризує як теорію, що прагне “виявити свої критичні масштаби”.

Теорія суспільства в Ю.Габермаса складається з трьох взаємозалежних теоретичних комплексів:

- 1) теорії комунікативної дії і комунікативної раціональності;
- 2) двоїстої конструкції суспільства, що узгоджує парадигми життєвого світу і системи;
- 3) теорії модерну, що пояснює сьгоднішні соціальні патології за допомогою вказування на те, що комунікативно структуровані життєві світи починають підкорятися імперативам формально організованих систем дії, які стали самостійними .

Теорія суспільства розробляється Габермасом у постійному співвіднесенні з історико-соціологічною традицією. Ключовим і стартовим моментом у справі розробки теорії суспільства у всіх трьох комплексах слід вважати його роботу “До реконструкції історичного матеріалізму”. У цій роботі Габермас починає

з розгляду самих основних понять і посилок історичного матеріалізму. Як зазначені поняття обираються поняття “суспільна праця” і “родова історія”. Суспільно-організована праця - це той специфічний спосіб, яким люди, на відміну від тварин, відтворюють своє життя. Із соціологічної точки зору це означає:

- 1) цілеспрямована зміна матеріалу природи за правилами інструментальної дії;
- 2) суспільну кооперацію індивідів у сфері виробництва за правилами стратегічної дії;
- 3) розподіл зроблених продуктів припускає систематичний зв'язок взаємних очікувань, чи інтересів, що вимагають правил інтеракції, що на інтерсуб'єктивному мовному рівні визнаються як норми, ці норми утворюють правила комунікативної дії.

Габермаса цікавить питання, “чи у достатній ступіні характеризує поняття суспільної праці форму відтворення людського життя” [62.]. Для відповіді на це питання він вважає за необхідне звернутися до історико-антропологічного матеріалу, що допомагає визначити умови виникнення специфічно людської форми існування, якою є суспільство.

Він резюмує свої дослідження в цій галузі у такий спосіб :

- поняття суспільної праці є фундаментальним, оскільки досягнення рівня громадської організації праці і розподілу, мабуть, передує сформованій мовній комунікації, а вона, у своє чергу, передує розвитку соціальних рольових систем;
- специфічно людська форма існування виникає і може бути достатнім чином охарактеризованою, коли ми поняття суспільної праці з'єднуємо з поняттям “сімейного організаційного принципу”;
- структури рольової дії позначають у протизагу структурам суспільної праці нову ступінь розвитку;
- правила комунікативної дії не можна зводити до правил інструментальної або стратегічної дії;
- виробництво і соціалізація, суспільна праця і турбота про потомство мають рівно важливе значення для відтворення роду;
- фундаментальне значення має сімейна суспільна структура, що керує і тим і іншим: “інтеграцією” як зовнішньої, так і внутрішньої природи.

Маркс, нагадує Габермас, зв'яже поняття суспільної праці з поняттям родової історії. Підтримуючи своє життя за допомогою суспільної праці, люди одночасно виробляють своє суспільство й історичний процес, у якому вони змінюються разом зі зміною суспільства. Ключем до реконструкції родової історії служить поняття способу виробництва. “Маркс осягає історію як дискретну послідовність способів виробництва, що, будучи розташованою відповідно до логіки розвитку, дозволяє осягти напрямок соціальної еволюції” [63.].

Спосіб виробництва характеризується певним рівнем розвитку продуктивних сил і визначених форм виробничих відносин.

Продуктивні сили складаються з: а) робочої сили виробників; б) технічного знання, втілюваного в засобах виробництва; в) організаційного знання, що служить мобілізації, кваліфікації й організації робочої сили.

Виробничі відносини - це інститути і суспільні механізми, що визначають,

яким способом робоча сила комбінується з наявними засобами виробництва. Регулювання доступу до засобів виробництва, чи вид контролю суспільно використуваної робочої сили, визначає опосередковано і розподіл суспільного виробленого багатства. Виробничі відносини виражають розподіл соціальної влади.

Історичний матеріалізм виходить з того, що продуктивні сили і виробничі відносини утворюють структури, які:

а) відповідають одна одній;

б) визначають кінцеву кількість структурно-аналогічних ступенів розвитку, так що

в) складається логічно ряд способів виробництва, що упорядковується відповідно до логіки розвитку.

Як основні положення історичного матеріалізму Габермас виділяє діалектику продуктивних сил виробничих відносин і “теорему про надбудову”. “Розгляд зв’язку, у який Маркс виставляє свою теорему про надбудову, показує, що вона, насамперед, відноситься до тієї критичної фази, коли суспільство переходить до нового рівня розвитку. Мається на увазі не якась онтологічна конституція суспільства, а ведуча роль, що належить економічній структурі в суспільній еволюції. Маркс вводить поняття базису для того, щоб окреслити коло проблем, з якими має співвідноситися пояснення еволюційного відновлення. Теорема, крім того, означає, що еволюційні відновлення вирішують лише такі проблеми, які виникають в області базису суспільства” [64.].

Не слід вважати, що базис завжди збігається з економічною системою. Це вірно тільки у відношенні капіталістичного суспільства. Виробничі відносини регулюють доступ до засобів виробництва й опосередковано регулюють розподіл суспільного багатства. У первісних суспільствах цю функцію виконують системи споріднення, а в суспільствах, що досягли культурної стадії, - системи панування. Лише при капіталізмі виробничі відносини виступають у якості таких і приймають економічну форму. “Те інституціональне ядро, навколо якого кристалізуються виробничі відносини, визначає форму соціальної інтеграції. При цьому під соціальною інтеграцією я розумію, - пише Габермас, разом з Дюркгеймом, - забезпечення єдності соціального світу за допомогою цінностей і норм. Коли проблеми системи не можуть бути вирішені у відповідності з пануючою формою соціальної інтеграції, коли вона сама повинна бути революціонізована для створення можливостей нових рішень, то виникає небезпека для ідентичності суспільства” [65].

Таким чином, спираючись на логіку теоретизування Габермаса, можна сформулювати гіпотезу, що концепції інформаційного суспільства спираються на новий образ суспільства, згідно якого економіка не буде домінуючим фактором соціоутворення, де відбуватиметься зміна інституційного ядра соціальної інтеграції – забезпечення єдності соціального світу за допомогою цінностей і норм відбуватиметься не на основі системи панування, підкріпленої капіталістичними виробничими відносинами.

Переходячи до розгляду діалектики продуктивних сил і виробничих відносин, Габермас указує, що ця діалектика найчастіше розумілася і розуміється в “техніцистському сенсі”. У цьому випадку теорема про

співвідношення продуктивних сил і виробничих відносин означає, що техніка виробництва нав'язує не тільки певні форми організації і мобілізації робочої сили, але і нав'язує - через громадську організацію праці - відповідні їй виробничі відносини. Процес виробництва постає при цьому таким чином, що "людина через продуктивні сили породжує і виробничі відносини" [66.]. У Енгельса, Плеханова, Сталіна й інших поняття "витікання" виробничих відносин із продуктивних сил розуміється, на думку цього автора, на підставі моделей інструментальної дії.

Саме в цьому пункті Габермас здійснює ревізію марксистської традиції, стверджуючи, що людський рід вчиться не в сфері інструментального і стратегічного розуму, а в сфері комунікативного.

"Ми маємо відокремлювати площину комунікативної дії від площини, де сполучаються в суспільній кооперації інструментальна і стратегічна дії. Якщо ми прийmemo це до уваги, то теорема (про співвідношення продуктивних сил і виробничих відносин) може бути зрозумілою в такий спосіб.

А) існує ендогенний механізм навчання, що забезпечує спонтанний ріст технічно й організаційно застосовного знання і його використання в продуктивних силах.

Б) який-небудь спосіб виробництва знаходиться в стані рівноваги, коли маютья структурні відповідності між рівнем розвитку продуктивних сил і виробничих відносин.

Ендогенно обумовлений розвиток продуктивних сил призводить до того, що між обома порядками виникають зазори, що породжують нерівноваги в даному способі виробництва і повинні вести до перекидання існуючих виробничих відносин" [67.].

Габермас відзначає, що ця версія, яку можна назвати структуралістською, залишає неясним, у чому сутність механізму розвитку, за допомогою якого можна було б пояснити еволюційні новачі. Постульований механізм навчання може пояснити ріст когнітивного потенціалу і навіть його перетворення в технологію. Але цей механізм навчання не пояснює, як повинні бути вирішені виникаючі проблеми.

Уведення нових форм соціальної інтеграції, наприклад, заміна систем споріднення державою, вимагає знання морально-практичного різновиду, а не технічно-застосовного знання, що може бути втілене в правилах інструментальної і стратегічної дії.

"Ендогенний ріст знання є необхідною умовою соціальної еволюції. Але лише коли виникли нові інституціональні рамки, тоді за допомогою накопиченого когнітивного потенціалу можуть бути вирішені не вирішені до цього часу проблеми, з чого випливає ріст продуктивних сил" [68.].

Габермас у такий спосіб підбиває підсумок вищевикладеного:

- проблеми тієї чи іншої системи, що не можуть бути вирішені без еволюційних новачі, виникають у сфері базису суспільства;
- більш високий спосіб виробництва означає нову форму соціальної інтеграції, що кристалізується навколо нового інституціонального ядра;
- ендогенний механізм навчання забезпечує нагромадження когнітивного потенціалу, що може бути використаний для рішення проблем, що породжують кризу системи;
- але це знання може бути реалізовано тільки з настанням розвитку

продуктивних сил, коли відбувся еволюційний перехід до нових інституціональних рамок і нової форми соціальної інтеграції [69].

Таким чином слід припустити, що розвиток продуктивних сил, який призводить до ситуації, яку ми називаємо переходом до постіндустріального суспільства, не означає автоматичного переходу до нового типу або нової стадії суспільства – це потребує зміни ядра або реалізації того когнітивного потенціалу, який створений в результаті дії системи навчання – тобто має відбутися становлення, поряд з тими, що вже сформувалися, специфічної структури – інформаційного суспільства як нової технології спілкування, інформаційного обміну, яка потребуватиме своїх субкультури, інституціональних форм, логіки соціалізації індивідів і груп, нормативних та рольових наборів, на основі яких буде здійснюватися комунікативність.

Залишається відкритим також питання, як здійснюється цей історичний перехід до суспільства з іншим ядром нормативної системи.

Дескриптивна відповідь історичного матеріалізму полягає у вказівці на соціальні конфлікти, соціальні рухи і політичну боротьбу. З цієї точки зору тільки конкретний аналіз може показати, чому те або інше суспільство здійснює еволюційний перехід і чому соціальна боротьба у певних обставинах веде до нової форми соціальної інтеграції і тим самим до нового рівня розвитку суспільства.

“Відповідь, що я міг би запропонувати, - висловлює свою думку Габермас, - полягає в наступному. Рід учиться не стільки в сфері технічно застосовного знання, що є вирішальним для розвитку продуктивних сил, але й у сфері морально-практичної свідомості, яке є вирішальним для структур інтерації. Правила комунікативної дії розвиваються, зрозуміло, у реакції на зміни в області інструментальної і стратегічної дії, але розвиваються при цьому за своєю власною логікою.” [70].

Історико-матеріалістична концепція родової історії включає реконструкцію суспільного розвитку в термінах “ряду способів, виробництва, що розвивається”. Габермас прагне вказати “деякі переваги і труднощі застосування” такої побудови. Переваги виявляються при зіставленні з іншими конкуруючими спробами організувати історичний матеріал відповідно до логіки розвитку. Прикладом подібних спроб може служити періодизація відповідно до основних матеріалів, що піддаються обробці, чи відповідно до основних джерел використовуваної енергії.

Однак з часів “неолітичної революції” великі технічні відкриття не породжували нові епохи, а лише супроводжували їх. “Рациональна наступна реконструкція історії техніки непридатна для відмежування суспільних формацій. Поняття способу виробництва не враховує тієї обставини, що розвиток продуктивних сил є важливим, але не є єдино визначальним виміром для періодизації суспільного розвитку. Можливі інші види періодизації в залежності від членування форм кооперації.” [71].

Можна зауважити, що тут Габермас формує думку в контексті історично різноманітних практик розвитку індустріалізму – на відміну від Маркса, який не знав японської, російської або навіть китайської моделей індустріального розвитку – де відносно однаковим рівням розвитку продуктивних сил відповідали різні моделі суспільної організації. Тому, на думку Габермаса, поняття способу виробництва є недостатньо абстрактним для того, щоб

“відповідати універсаліям рівня суспільного розвитку” – можна було б додати, що ці універсалії сформувалися під впливом дії неекономічних чинників – а саме ідеологічно генерованих соціальних субкультур.

Площинами, у яких можливе порівняння способів виробництва, є: а) регулювання доступу до засобів виробництва і б) структурна поєднувальність цих правил з відповідним рівнем розвитку продуктивних сил.

У першій площині Маркс розрізняє суспільну і приватну власність. Уявлення про виняткове володіння засобами виробництва веде лише до розмежування суспільств із класовою структурою і без такої. Подальша диференціація за ступінню переважання приватної власності і за формах експлуатації є занадто неточною для проведення чітких зіставлень. На думку Габермаса, слід рухатися шляхом усе більшого узагальнення в пошуках “високоабстрактних принципів організації суспільства”. “Під принципами організації я розумію, - пише Габермас, - ті новації, що стають можливими завдяки крокам у навчанні і які інституціоналізують кожен новий рівень навчання суспільства. Ці кроки реконструюються відповідно до логіки розвитку. Принципи організації суспільства вказують простір можливих дій суспільства, вони визначають, у рамках яких структур можливі зміни інституціональної системи й у якому обов'язі можуть бути використані наявні виробничі потужності, відповідно в якому обов'язі може стимулюватися розгортання нових продуктивних сил” [72.].

Принципи організації суспільства можуть бути охарактеризовані найближчим чином за допомогою того інституціонального ядра, яке передбачає ту або іншу пануючу форму соціальної інтеграції.

При спробі розрізнити рівні соціальної інтеграції необхідно відрізнити: а) загальні структури дії; б) структури картин світу, оскільки вони є визначальними у відношенні моралі і права; в) структури інституціоналізованого права і обов'язкових моральних уявлень.

Виходячи з цього Габермас пропонує наступну схему історичного розвитку суспільств.

Неолітичні суспільства:

- а) конвенціонально структурована система дії,
- б) міфічні картини світу, які ще сполучаться безпосередньо із системою дії,
- в) правове регулювання конфліктів із преконвенціональних точок зору (оцінка наслідків дії, компенсація заподіяного збитку, відновлення колишнього статус-кво).

Ранні культури:

- а) конвенціонально структурована система дії,
- б) міфічна картина світу, відділена від системи дії, виконує функцію легітимізації панування;
- в) конфлікти регулюються за допомогою конвенціональної моралі, зв'язаної з фігурою правителя, який є утіленням справедливості.

Розвинуті культури:

- а) конвенціонально структурована система дії,
- б) розрив з міфічним мисленням, утворення раціоналізованих картин світу (з постконвенціональними правовими імморальними уявленнями),
- в) конфлікти регулюються за допомогою конвенціональної моралі, що співвідноситься не з фігурою правителя (залежне від традиції, але з

систематизоване право).

Модернові суспільства:

а) постконвенціонально структуровані сфери дії: вичленовування універсалістськи керованої сфери стратегічної дії (капіталістичне підприємство, буржуазне приватне право). Заснована на формальних принципах система політичного волевиявлення (формальна демократія);

б) універсалістськи побудовані доктрини легітимізації (раціональне природне право);

в) конфлікти регулюються з погляду чіткого відділення законності і моралі; загальне, формальне чи раціоналізоване право, що керується принципами приватна мораль.

Спираючись на цей підхід, можна сформулювати припущення, що наступний образ суспільства буде обумовлений вичленуванням та раціоналізацією нової сфери – комунікативної дії, але це історично ще не відбулося – тому існують лише об'єктивні передумови та ризики, відносно яких ще не вироблено відповідних соціальних механізмів, прообрази яких можна побачити в концепціях інформаційного суспільства, для чого необхідно провести їх соціологічну реконструкцію.

Можна сформулювати гіпотезу, згідно якої в результаті соціологічної реконструкції образів інформаційного суспільства буде віднайдено такий образ, якому будуть притаманні наступні риси:

а) постконвенціонально структуровані сфери дії: вичленовування індивідуалістично керованої сфери стратегічної дії (мережане підприємство, комунітаристськи орієнтоване право). Заснована на неформальних принципах система соціального волевиявлення;

б) доктрини легітимізації, що спиратимуться на конвенційно-комунікативні доктрини.

У роботі “До реконструкції історичного матеріалізму” Габермас, аналізуючи і реконструюючи концепцію суспільства в Маркса, виробляє критичну позицію, відповідно до якої суспільство і процес його розвитку не можуть бути пояснені і не можуть визначатися сферою виробництва, або економічною сферою інструментальної і стратегічної дії.

Як ми вже зазначали людство, згідно його позиції, учиться в сфері і рухається вперед не тільки когнітивного, але і цінностно-нормативного знання, і суспільство визначається відповідною сферою комунікативного розуму. Суспільство характеризується тому пануючою формою соціальної інтеграції. Можна додати, що комунікативний розум в свою чергу розвивається на певному матеріальному та організаційному субстраті, який з'являється в процесі виникнення нових засобів комунікації та вироблення субкультури-правил їх використання.

Систематичний розвиток вказана вище ідея Габермаса знаходить у його двотомній праці “Теорія комунікативної дії” [73.], де на основі відповідної теорії соціальної дії він розробляє власну оригінальну теорію суспільства.

Насамперед Габермас виходить з того, що усі поняття дії, які використовуються в соціально-наукових теоріях можна звести до чотирьох основних.

1. Поняття “телеологічної дії”, яке ще з часів Аристотеля створює серцевину філософської теорії дії. Актор досягає своєї мети, поперше, вибираючи засоби, які передбачають успіх, і, по-друге,

- належним чином застосовуючи їх.
2. Телеологічне поняття дії може бути розширене до “моделі стратегічної дії””. В такому разі воно співвідноситься не з окремо узятим актором, але з членами якої-небудь соціальної групи, що орієнтують свої дії в залежності від загальних цінностей. Норми виражають взаєморозуміння, яке наявне у групі. Центральне поняття “слідування нормам” означає виконання якогось загального поведінкового очікування. Така нормативна модель дії лежить в основі теорії ролей.
  3. Поняття “драматична дія” не співвідноситься ні з окремим актором, ні з членом якоїсь соціальної групи. Воно співвідноситься з учасниками інтеракції, що утворюють одні для одних публіку, перед якою вони вступають. Актор викликає в публіці певний образ самого себе за допомогою того, що цілеспрямовано розкриває свій суб’єктивний світ. Основне поняття “саморепрезентація” передає навмисну стилізацію у вираженні своїх переживань, а не спонтанне самовираження.
  4. Поняття комунікативної дії “співвідноситься з інтеракцією шонайменше двох, що володіють мовою, здатних до дії суб’єктів, які вступають (за допомогою вербальних чи екстравербальних засобів) у міжособистісне відношення. Актори прагнуть досягти розуміння щодо ситуацій дії задля того, щоб згідно координувати плани дії і самі дії.”. Центральне поняття інтерпретації зв’язане в першу чергу з досягненням згоди щодо характеристики ситуацій. У цій моделі дії особливого значення набуває мова.

Автор теорії комунікативної дії пише, що “У Гегеля та Маркса повинно було б йти про те, щоб інтуїцію звичаєвої тотальності більш не отримувати із кругозору самовідношення суб’єкта, що пізнає та діє, а експлікувати її згідно із моделлю непримусового волевиявлення у спільноті комунікації, що створюється на умовах кооперації. У Гайдеггера та Дерріда це мало бути рішення про те, щоб смислотворчий горизонт витлумачування світу приписувати не тут-буттю, що героїчно саме себе проектує, і не структуротворчій події заднього плану, а комунікативно структурованим життєвим світам, які репродукують себе через наочно даний медіум дії, зорієнтований на взаєморозуміння суб’єктами. З цієї точки зору структури соціальності постають як результат комунікативної дії що скерована не на досягнення зовнішніх щодо інтерперсонального світу результатів, а на досягнення взаєморозуміння.[74.]

Габермас пропонує свою класифікацію дії і розділяє всі дії на комунікативні, або орієнтовані на взаєморозуміння, і формальні дії, орієнтовані на результат. Крім цих двох фундаментальних розходжень, зв’язаних з орієнтацією, дії розрізняються між собою використовуваним у них типом і зразком знання і формами аргументації.

Зіставлення орієнтирів дії, типів знання і форм аргументації, як указує сам Габермас, інспірується зауваженням Вебера про те, що в умовах європейського модерну елементи експліцитного знання переходять з науки, моралі і мистецтва в різні області інституціоналізованої повсякденної дії, причиняючи певний тиск на сферу орієнтації дії. У цьому відмінність від

традиціоналістського типу орієнтації дії. Наведена схема являє собою формальну прагматику Ю.Габермаса, у рамках якої здійснюється розробка формальних типів дії.

У випадку з концепціями інформаційного суспільства ми маємо орієнтуватися на розгляд того, як відбуваються ці типи дії та як виникає новий тип комунікативної дії.

Комунікативна дія, орієнтована на взаєморозуміння, є сферою емпіричної прагматики. Її середовище складають не формально організовані системи знання або експертні культури, не теоретичний дискурс, а комунікативна повсякденна практика, що ґрунтується на імпліцитному знанні. Життєвий світ утворює середовище комунікативної дії. “Комунікативна дія, - пише Габермас, - здійснюється усередині життєвого світу, у якому існують учасники комунікації. У їхній свідомості це середовище присутнє у формі, що існує попереду рефлексії природнього прийняття причин і органічно засвоєних навичок.” [75.]

Життєвий світ, стандартизований за допомогою мови для того, щоб можна було зрозуміти його точний зміст, має, за Габермасом, свої особливості. Його зміст складає імпліцитне знання, що може бути представлене в нескінченно багатьох пропозиціях, воно являє собою холістські структуроване знання, елементи якого вказують один на одного, і воно є знанням, якого ми поки не маємо. Ми не можемо за бажанням зробити його усвідомленим або сумнівним. Якщо ж філософи спробують це зробити, з’явиться знання на рівні здорового глузду, яким, наприклад, цікавився Г.Мур, і на який посилався Л.Вітгенштейн у своїх міркуваннях “Про вірогідність”. Вітгенштейн називає вірогідність складовою частиною нашої картини світу.

З точки зору предмету нашого розгляду можна говорити про появу специфічної трансформації життєвого світу, обумовленої розвитком кіберкомунікативної сфери. Мова, яка існувала спочатку в середовищі безпосередньої комунікації, а згодом стала спиратися на інертний та опосередкований світ писемності, набуває нового модусу існування. Цей новий модус обумовлений появою гіпертексту, який позбавлений лінійності, індивідуалізованого авторства (оскільки кожен хто його читає, організує свій власний мовневий конструкт), а також виникненням віртуального простору екранної культури, яка дозволяє вернутися на новому, планетарному рівні, до синкретичної форми сприйняття світу. Індивіди, які конструюють комунікативність, опиняються в ситуації дуже рухливого та залежного від них мовневого середовища. Концепції інформаційного суспільства будуть відображати характер і зміст такого перетворення «життєвого світу». Можна висловити припущення, що в цих концепціях буде відображено процес нової раціоналізації життєвого світу через зміни характеру існування мови як системоутворюючого соціального чинника.

Життєвий світ у вигляді картини світу постає як дорефлексійний потік комунікативної дії. З картиною світу з необхідністю має бути знайомий той, хто слугує і той, хто діє, щоб розуміти точне значення мовних актів і комунікативно діяти.

Систематичне дослідження життєвого світу здійснюється, за Габермасом, в такий спосіб.

1. Розглядається відношення життєвого світу до тих трьох світів,

- співвідносячи з якими вибудовують свої дії суб'єкти, що орієнтуються на розуміння при визначенні загальної для них ситуації.
2. Поняття життєвого світу розробляється на основі феноменологічних аналізів. Використовувані в розуміючій соціології поняття життєвого світу узгоджуються з повсякденними поняттями.
  3. Досліджуються функції комунікативної дії з підтримки структурно віддиференційованого життєвого світу. Це створює умови для вивчення необхідних умов раціоналізації життєвого світу.
  4. Виявляються обмеження, властивим теоретичним підходам, у рамках яких суспільство ототожнюється з життєвим світом.

1. Ситуація дії утворює для її учасників центр їхнього життєвого світу. У цієї ситуації є рухливий обрій. Життєвий світ, якому належать учасники ситуації, певним чином є присутнім завжди. Іншими словами, він утворює тло актуальної ситуації.

Якщо відмовитися від понять, зв'язаних з філософією свідомості, за допомогою яких Е.Гуссерль аналізує життєвий світ, то можна вважати, що життєвий світ представлений переданими через культуру і мовнево-організованими тлумаченнями світу. У цьому сенсі мова і культурна традиція виступають як трансцендентальна інстанція стосовно тієї чи іншої ситуації. Мова і культура мають для життєвого світу конститутивне значення, тому учасники комунікацій такою мірою “перебувають у мові”, що для них неможливо зайняти якусь “позамирську” позицію стосовно мови. Це ж вірно і щодо культурних зразків тлумачення світу, переданих цією мовою. Виходячи за межі даної конкретної ситуації, учасники комунікації виявляються не в порожнечі, а у вже проінтерпретованій культурно самоочевидній сфері.

Таким чином можна припустити, що, з точки зору підходу Габермаса, мова виступає самодостатньою, повною, безвідносну до соціального актора реальністю, відносно якої він або може бути здатним до маніпулятивних дій (а це потребує спиратися на те, що «існує» поза-мовою – як об'єктивно (структури комунікацій), так і суб'єктивно (організованість людської індивідуальної психічної діяльності в єдності). Ця реальність не може бути взятою «десь ззовні» подібно до структури особистості, яка існувала в індустріальному суспільстві, тому ця точка опори є соціальною креативністю (як проявом індивідуалізованої особистості) або може бути нездатним, до цього, «розчиняючись» у ній. Якщо поглянути на ситуацію відповідно до позиції Габермаса як на історичну, то можна побачити, що формування саме таких креативних здібностей зараз стоїть у центрі уваги в процесах розвитку кіберкомунікативного середовища – вибір для індивіда виглядає так: або бути поглинутим Інтернетом, або віднайти точку опори поза цим середовищем, яке здається безмежним в собі, оскільки втілює безкінечний контекст мовної інтеракції.

У повсякденній практиці не зустрічаються зовсім незнайомі ситуації. І нові ситуації випливають з життєвого світу, утвореного уже відомим наявним в культурі знанням. Для індивіда, «атому життєвого світу», за Габермасом, ця «позамирська» позиція можлива настільки ж мало, як і стосовно мови як сфери розуміння один одного.

Категорія життєвого світу має інший статус у зіставленні з формальними поняттями світу. Вони утворюють категоріальне оснащення, за допомогою

якого можна вирізняти проблематичні ситуації, тобто ситуації, у яких потрібно досягти єдності у життєвому світі. Формальні поняття світу представляють сукупність норм, фактів і переживань як референти для мовної комунікації, здійсненої в обрії життєвого світу. Розходження в статусі полягає в тім, що стосовно мови і культури не можна зайняти таку ж дистанцію, як стосовно сукупності фактів, норм і переживань.

2. У своєму феноменологічному аналізі життєвого світу Габермас спирається на дослідження А.Шютца і Н.Лумана, які дотримуються “моделі філософії свідомості”, представляючи життєвий світ таким, яким він відбивається в суб’єктивному переживанні окремих акторів.

У рамках філософії свідомості “суб’єкт, що переживає,” залишається останнім пунктом співвіднесення для свідомості. Габермас же виходить з того, що феноменологічне описування життєвого світу, його аналіз не призведе до труднощів, якщо “життєвий світ” буде розглядатися як поняття, що доповнює поняття “комунікативна дія”, у зв’язку з чим варто звернутися до структур інтерсуб’єктивності, що створюється мовними засобами.

Однак у будь-якому випадку феноменологічні дослідження залишаються зв’язаними з “культуралістським поняттям життєвого світу”. Відповідно до цього поняття культурні зразки тлумачень світу, цінності і способи вираження постають як ресурси, що роблять можливим взаєморозуміння учасників взаємодії, досягнення ними згоди.

Відносно вирішення завдань, поставлених в нашій роботі, це означатиме необхідність віднайдення нових культурних зразків, соціальних механізмів і площини, в якій відбувається побудова взаєморозуміння в сучасному світі.

Можливо, в умовах розвитку глобалізаційних процесів, які передбачають залучення все більшої різноманітності соціальних цілісностей, яким притаманна власна культурна, ментальна, нормативна специфіка, на нашу думку, слід увести поняття такої дії, де немає досягнення взаємопорозуміння спільної ситуації, де «життєвий світ» залишається суб’єктивно розірваним. В історичні періоди, коли суспільство не мало планетарного масштабу, проблема незрозуміння витіснялася за рамки соціального поля, оскільки існувала об’єктивна ситуація, де незрозумілий компонент витіснявся з життєвого світу або в сферу сакрального, або в сферу “іншого” – суспільства, до якого не належать ті, хто вступає у комунікативну взаємодію.

Оскільки немає історичного прецеденту створення культурних та мовних зразків спілкування в таких, як передбачає кіберкомунікація, ситуаціях, ця дія породжуватиме соціальність з іншими властивостями, виникатиме поліонтичний образ суспільства, тобто такого, де індивіди живуть у різних онтичних реальностях і прийнятним буде їх незрозумілість один одному. Це, в свою чергу, потребуватиме вирішення проблеми того, скільки таких онтичних рівнів можна вирізняти. Якщо ми виходимо з роздвоєння онтичних рівнів в процесі глобалізації, то кількість та якість цих рівнів буде обумовленою саме цим процесом.

Вказане Габермасом фонове знання тематизується в рамках тієї чи іншої ситуації, але не утворює складової частини цієї ситуації, як і взагалі мова та культура не є складовими частинами ситуації дії. Комунікаційно-теоретичне поняття життєвого світу виростає з філософії свідомості й у чомусь відходить від неї, але при цьому залишається в тій же аналітичній площині, що і

притаманне феноменології трансцендентальне поняття життєвого світу. Воно здобувається за допомогою реконструкції дотероретичного знання, що ним володіють ті, які говорять. У перспективі учасників соціального життя життєвий світ постає як обрій, що утворює контекст процесів розуміння.

3. Комунікаційно-теоретичне поняття життєвого світу безпосередньо для теоретичних цілей є непридатним, оскільки не дозволяє вичленувати об'єктну сферу соціально-наукового знання, тобто сукупну сферу герменевтично доступних історичних і соціокультурних фактів. Для цього придатне скоріше “повсякденне поняття життєвого світу”. “Таке повсякденне поняття вичленовує з об'єктивного світу галузь подій, про які можна розповісти, і відповідно вичленовує галузь історичних фактів.” [76.]

Інтерації, уплетені в мережу повсякденної практики, утворюють сферу, через яку відтворюються культура, суспільство й особистість.

В рамках предмету нашої роботи ми можемо припустити, що ці інтерації з розвитком кіберкомунікативного середовища повсякденного спілкування набувають нової форми, автоматизуються і стають доступними для раціоналізації в умовах інформаційного суспільства. Це, власне і є «інформаційна сфера» як нова основа і новий стан життєвого світу – життєвий світ тут не тільки «колонізований», але й відкритий до «деколонізації», оскільки передбачає по-перше, можливість незалежної від групової належності індивіда організації «життєвого світу» відповідно до креативних потреб та здібностей особистості та, по-друге, передбачає можливість утворення груп (кіберкомунікативних спільнот) які знаходяться в однаковому обрії життєвого світу, створюючи свій власний груповий життєвий світ. Окрім того можна говорити про множинність цих життєвих світів на мікрорівні та засади такої множинності на макрорівні.

Символічні структури життєвого світу відтворюються на шляхах збереження і відновлення знання, стабілізації групової солідарності і формування відповідальних за свої дії акторів. Цим процесам культурного відтворення, соціальної інтеграції і соціалізації відповідають структурні компоненти життєвого світу - культура, суспільство й особистість. “Культурою я називаю запас знання, з якого учасники інтерації, прагнучи досягти розуміння щодо чого-небудь у світі, черпають інтерпретації. Суспільством я називаю легітимні порядки, через які учасники комунікації устанавлюють свою приналежність до соціальних груп, і тим самим забезпечують солідарність. Під особистістю я розумію компетенції, що роблять суб'єкта здатним до володіння мовою і до дії, тобто таким, що дозволяє йому брати участь у досягненні розуміння і тим самим дозволяє йому затверджувати свою ідентичність” [77.]

4. Культурне відтворення життєвого світу забезпечує наступність традиції і когерентність знання, необхідного для повсякденної практики. У соціальному плані інтеграція життєвого світу забезпечує координацію дій за допомогою регуляції міжособистісних відносин і зміцнює ідентичність різних груп. Життєвий світ уможливило і соціалізацію індивідів, оскільки забезпечує набуття здібності до дії, а також забезпечує узгодження індивідуальних “життєвих історій” з колективними формами життя.

В цьому вимірі образи інформаційного суспільства включатимуть механізми відтворення таких традицій і когерентності повсякденного знання. Оскільки повсякденність не буде організованою навколо економічних центруючих,

раціоналізуючих та стандартизуючих соціальні відносини процесів, то можна припустити, що ці процеси поставатимуть як виробництво серій мовно-культурних ідентифікаційних ресурсів, тобто образ інформаційного суспільства передбачатиме багатомірність та культурну гетерогенність.

5 При всім значенні життєвого світу Габермасу представляється неправомірною та роль, якою він наділяється в “розуміючій соціології”. Особливо необхідно, на його думку, покритикувати ті її варіанти, що виходять з “культуралістських” понять життєвого світу і впадають, тому в “герменевтичний ідеалізм”. Зворотню стороною такого підходу є методичний дескриптивизм, що відмовляється від спроб соціально-наукових пояснень. Сказане відноситься, насамперед, до феноменологічних, лінгвістичних і етномедологічних варіантів розуміючої соціології.

Для розуміючої соціології життєвий світ є коекстенсивним із суспільством “Якщо ми так досягаємо суспільство, тобто досягаємо його як життєвий світ, то стаємо прихильними до трьох фікцій: ми припускаємо а) автономно-діючих людей, б) незалежність культури і в) прозорість комунікації” [78.]. Приймати ці фікції всерйоз можна, тільки якщо виходити з того, що інтеграція суспільства здійснюється на основі дії, орієнтованої на розуміння.

Згідно ж Габермасу, життєвий світ коекстенсивний суспільству тільки в обмежених історичних співтовариствах, які зустрічаються тільки серед домодернових суспільств. У дійсності ж дії координуються не тільки за допомогою процесів розуміння, але і через обезмовлені засоби керування, через експертні культури, через функціональні зв'язки, які не є результатом намірів діючих і які найчастіше навіть не усвідомлюються в межах обрію посвяжденної практики.

Таким чином для соціології постає завдання розкриття цих моментів – особливо змін у функціональних зв'язках, які відбулися внаслідок індивідуалізації, глобалізації, автоматизації та стали водночас ще більш авторизованими та анонімними.

Відповідно до цього перехідні і сучасні суспільства демонструють два механізми соціальної інтеграції – комунікативно структуровану і формально організовану, або сферу соціальної і сферу системної інтеграції. При цьому відносно життєвого світу, або комунікативної раціональності, є коекстенсивною тільки сфера соціальної інтеграції. Сферу ж системної інтеграції утворює телеологічна дія, або інструментальна і стратегічна форми раціональності.

Тому суспільство повинне розглядатися як двоступінчасте: аналіз життєвого світу має сполучатися з аналізом системи. Концепція суспільства в Габермаса є безпрецедентною в сучасній соціології, незважаючи на те, що усіма своїми компонентами вона ув'язана з головними і фундаментальними теоріями як сучасної, так і класичної соціології.

Суспільство, що досягається одночасно як система і як життєвий світ, є продуктом історичного розвитку, що є процесом вицленювання системи з тотальності життєвого світу. Це одна сторона процесу, іншу і при цьому головну її сторону утворить процес диференційованого зростання раціональності життєвого світу і зростання складності системи.

Виходячи з цього, ми можемо припустити необхідність введення ідеї поліонтичності як прояву зростання складності соціальної системи, виявлення

її нових рівневих організованостей, відмінних та відокремлених, відповідно до того можна припустити появу нової, подвійної раціоналізації соціальної дії.

Процес, що становить сутність соціальної еволюції, носить різний характер на різних ступінях цієї еволюції. У соціології склалася певна конвенція, відповідно до якої можна вичленувати наступні соціально-еволюційні ступіні: племінні суспільства; традиціоналістські, або державно-організовані суспільства; модернові суспільства (з вирізненою господарською системою, яка домінує у відтворенні соціального порядку). На кожній ступіні з'являються нові системні механізми з відповідним їм рівнем складності системи. Система і життєвий світ відділяються одне від одного, причому цей процес в еволюційній перспективі виглядає таким чином, що життєвий світ, що на ранній стадії коекстенсивний із суспільством узагалі, усе більшою мірою стає окремою підсистемою поряд з іншими.

Виходячи з цього можна припустити правомірність припущення, що черговий етап такого виділення і є інституціоналізація окремої сфери інформаційної взаємодії в цілому як нової суспільної підсистеми, – зі своїми системними механізмами, специфікою раціоналізації, структурними засадами, і т.д.

Системні механізми усе більшою мірою відокремлюються від тих соціальних структур, за допомогою яких здійснюється соціальна інтеграція. Модернові суспільства досягають такого рівня системної диференціації, при якій організації, що стали автономними, вступають у відносини через “обезмовлені” засоби комунікації. Такі системні механізми направляють соціальне спілкування, багато в чому відмежоване від норм і цінностей. Мова йде про керування тими підсистемами цілераціональної господарської й адміністративної дії, що стали, відповідно до діагнозу У.Вебера, незалежними відносно своїх морально-практичних основ.

У той же час життєвий світ залишається такою підсистемою, що визначає стан суспільної системи в цілому. Системні механізми мають потребу в укоріненні в життєвому світі, тобто мають потребу в інституціоналізації.

У племінних суспільствах системна диференціація веде лише до того, що зростає складність структур системи споріднення. На більш високих ступінях з'являються нові соціальні структури, а саме держава і господарська підсистема, керовані такими засобами, як гроші і влада. Системні зв'язки, що за диференціації низького рівня ще тісно сплетені з механізмами соціальної інтеграції, у модернових суспільствах виділяються у вільні від норм структури. Формально організовані, керовані за допомогою грошей і влади системи дії здаються акторам як своєрідна природна реальність. Теорія сучасного суспільства невіддільна в Габермаса від загальної теорії модерну, що розробляється ним у послідовній теоретичній співвіднесеності з теоретичними концепціями Т.Парсонса, М.Вебера, К.Маркса, Г.Лукача, Т.Адорно і М.Хоркхаймера.

У своїй теорії модерну Габермас особливо підкреслює значимість двох тез. По-перше, розділення системи і життєвого світу є необхідною умовою для переходу від статусно-стратифікованих суспільств європейського феодалізму до економічних класових суспільств раннього модерну. При цьому система виявляє собою формально організовані сфери дії в галузі економіки і політики (господарство і держава), а життєвий світ структурується комунікативно як

приватна і суспільна сфера.

По-друге, капіталістичний зразок модернізації характеризується тим, що символічні структури життєвого світу під впливом імперативів підсистем господарства і держави, що стають через такі символічні засоби обміну, як гроші і влада, самостійними, спотворюються, або упредметнюються. Капіталістична модернізація відбувається згідно зразка, відповідно до якого формальна раціоналізація через сфери економіки і держави проникає й в інші, комунікативно-структуровані сфери, здобуваючи тут перевагу за рахунок морально-практичної й естетико-практичної раціональності, і внаслідок цього викликає порушення в символічному відтворенні життєвого світу.

Життєвий світ, який прогресивно раціоналізується, одночасно і звільняється, і попадає в залежність від економіки і державного керування. Залежність виявляється в “опосередкуванні” життєвого світу “системними імперативами”. У випадку з інформаційним суспільством таким можуть розглядатися, наприклад технічні стандарти, що домінують, мовні та культурні зразки на які орієнтоване середовище комунікації.

Відповідно до цього поява на основі економічно обумовлених системних імперативів інформаційної сфери призводить до нових форм раціоналізації життєвого світу і звільнення, оскільки виникають нові форми залежності – локального рівня від глобального і можливість звільнення від місцевих обмежень.

За Габермасом, залежність в формі опосередкування життєвого світу системними імперативами може приймати соціально-патологічні форми “внутрішньої колонізації”. Але перш ніж аналітично позначити той поріг, за яким “опосередкування” життєвого світу перетворюється в колонізацію, доцільно уточнити взаємини між системою і життєвим світом.

а) Капіталізм і сучасний державний устрій, згідно теорії Габермаса, з’являються як підсистеми, що за допомогою таких засобів, як гроші і влада виділяються із системи інститутів, тобто із суспільного компонента життєвого світу. Життєвий світ реагує на це своєрідним способом. У буржуазному суспільстві формуються соціально інтегровані сфери дії, що протистоять системно інтегрованим сферам господарства і держави. Мова йде про взаємодоповнюючі дві сфери приватності і громадськості. Інституціональне ядро приватної сфери утворює мала родина, звільнена від господарських функцій і така, що спеціалізується на задачах соціалізації. Інституціональне ядро громадськості - це комунікаційні мережі, що підтримуються культурою з її установами, пресою, а пізніше і засобами масової інформації. Якщо монетаризація і бюрократизація, притаманні господарським і державним сферам, проникають і в символічне відтворення життєвого світу, а не тільки в його матеріальне відтворення, то неминуче виникають патологічні побічні наслідки.

Виходячи з цього можна припустити, що у випадку з колонізацією нової сфери мова може йти про появу нових сфер у сфері комунікації які протистоятимуть відповідним виділеним інституціям колонізації – слід знайти одні та інші шляхом соціологічної редукції концепцій інформатизації які виникли в процесах такого виділення. Зокрема, розвиток нового суспільства буде супроводжуватися переходом функцій грошової системи до системи інформаційної взаємодії.

б) Господарська підсистема підкоряє собі “життєву форму приватної оселі”, нав’язує споживачам свої імперативи. Це обумовлює консумізм, власницький індивідуалізм, установки на досягнення і конкуренцію. Повсякденна комунікативна практика піддається односторонній раціоналізації на користь утилітаристського життєвого стилю, до якого прихильні фахівці. А така орієнтація на цілерациональні орієнтації дії викликає появу вільного від тиску раціональності гедонізму.

Подібно до того, як приватна сфера підкоряється господарству, так і громадськість попадає під панування адміністративної системи. Бюрократичне оволодіння процесами складання суспільної думки і волевиявлення розширює можливості цілеспрямованого формування масової лояльності.

в) Процеси розуміння, на які центрується життєвий світ, обумовлюють потребу в культурній традиції у всьому її обсязі. У повсякденній комунікативній практиці когнітивні тлумачення, моральні очікування, способи вираження й оцінки повинні утворювати раціональний зв’язок. Комунікативна інфраструктура такого роду піддається загрози з двох сторін: їй загрожують тенденції “системно індукованого уречевлення” і “культурного збіднення”.

Відповідно до предмету нашого дослідження можна сказати, що в умовах інформатизації відкривається перспектива нових форм впливу на ці тлумачення, очікування і стратегії конструювання раціональних зв’язків у практиках відтворення життєвого світу. Можна сказати, що нормативні взірці повсякденної раціональності виникають і затверджуються в процесі розвитку нових умов соціального конструювання в умовах вивільнення від економічної детермінації. З точки зору розгляду образів інформаційного суспільства можна висловити припущення, що вони міститимуть фіксацію появи цієї нової сфери.

г) Раціоналізація життєвого світу, за Габермасом, уможливило вичленовування самостійних підсистем і в той же час відкриває “утопічний обрій” буржуазного суспільства, у якому формально організовані сфери дії (економіка і державний апарат) утворюють основу для посттрадиційного життєвого світу людини (сфера приватності) і громадянина (сфера громадськості).

Деформації, якими займався Маркс, Дюркгейм і Вебер, не можна зводити ні до раціоналізації життєвого світу взагалі, ні до зростаючої системної складності як такої. Ні секуляризація картин світу, ні структурна диференціація самі по собі не ведуть з неминучістю до патологічних побічних ефектів. Виділення і своєрідне розгортання сфер культури не ведуть до культурного збіднення повсякденної комунікативної практики. До цього приводить відпадання від повсякденної діяльності “експертних культур”. Виділення підсистем, керованих грошима і владою, з їхніми організаційними формами від життєвого світу не веде саме по собі до односторонньої раціоналізації або уречевлення повсякденної комунікативної практики. До цього приводить проникнення форм економічної й адміністративної раціональності в ті сфери дії, що противляться переорієнтації на гроші і владу, оскільки залишаються спеціалізовано зв’язаними з культурною традицією, соціальною інтеграцією, вихованням, а також залишаються орієнтованими на взаєморозуміння як механізм координації дії.

Виділення і розгортання окремої сфери інформаційної взаємодії, на основі якої відбувається нова комунікативність, відкриває можливість не тільки односторонньої раціоналізації, але й створює перспективу тотального контролю

життєвого світу, яка буде відбиватися у відповідних концептуалізаціях інформаційного суспільства.

Якщо ми хочемо пояснити патології, що виявляються, на думку Габермаса, насамперед у втраті змісту і волі, то варто вказати на нестримну власну динаміку підсистем, керованих грошима і владою, що означає одночасно колонізацію життєвого світу з притаманним цьому процесу обмеженням можливостей науки, моралі і мистецтва. Динаміка сфери інформаційної взаємодії ще вища, оскільки інтеракції в ній позбавлені обумовленістю структурами і рамками матеріального виробництва, тому соціальні патології в ній можуть набувати ще більш небезпечного характеру. Нова динаміка поширення раціоналізації комунікативності може призводити до такої динаміки соціальної маніпулятивності, яка навряд чи може навіть усвідомлюватися на основі тих ментальних, когнітивних здібностей, і форм соціального протистояння «колонізації», які розвивалися на етапі розвитку суспільства модерну. Структури громадянського суспільства, приватності і сім'ї опиняються з притаманними їм динамікою та глибиною рефлексивності, на нашу думку, можуть бути абсолютно беззахисними перед лицем високодинамічної та глобалізованої практики соціального маніпулювання. Підводячи підсумок і реконструюючи в стиснутому виді різноманітне дослідження модерну в Габермаса, ми одержуємо наступний образ цієї епохи, за Ю. Габермасом:

1. Раціоналізація життєвого світу через переорієнтацію на гроші і владу.
2. Вичленовування господарства і держави як систем, для яких життєвий світ стає «навколишнім світом».
3. Значна динаміка економічного росту, з одного боку, автономізація керування в бюрократично-соціалістичних суспільствах - з іншого.
4. Виникнення нерівноваг і криз у системах, поява внаслідок цього патологій життєвого світу: уречевлення комунікативних відносин у капіталістичних суспільствах і помилковій демонстрації комунікативних відносин у соціалістичних суспільствах.

Аналізуючи форми відкритості, Габермас виходить з того, що інфраструктура відкритості змінюється разом із формами організації, доступності та споживання розширеного, вишколеного фахово та налаштованого на нові читачькі верстви книгодрукування, а також зміненої за змістом газетної та часописної преси; вона ще раз зазнає змін із поступом електронних засобів інформації, з оновлюваною актуальністю агітації, із тісними злиттям розваг та інформативності, з потужнішою централізацією в усіх галузях, з розпадом ліберальної практики об'єднань, з прогнозованою комунальною відкритістю. Ця нова форма відкритості «не є необхідною», оскільки розвивається за умов, коли «з комерціалізацією та ущільненням мережі комунікативності, зі зростанням капітальних витрат та організаційного рівня засобів оприлюднення, комунікативні шляхи стають вужче каналізовані, а шанси доступу до громадської комунікативності потраплятимуть під шоразу потужніший селективний тиск. Так створилася нова категорія впливу, власне влада засобів масової інформації, котра, набуваючи маніпулятивного характеру, позбавляє принцип публіцистичної інформативності його цюгливості. Водночас попередньо структурована засобами масової інформації та опанована ними відкритість перетворилася на арену маніпуляцій, де за

допомогою рубрики і статей йде боротьба не лише за вплив, а й за якомога прихованіше в стратегічних намірах керування ефективними за впливом потоками комунікативності. У реалістичному описі та аналізі підтасованої відкритості, звісно, не місце нестримному вияву оціночних поглядів, але й не слід сліпо сприймати на віру прагматичні згладжування важливих відмінностей. Тому я відрізняв критичні функції самокерованих, тих, які виконували слабкі інституції, до того ж горизонтально розгалужені, осяжних і більш-менш дискурсивних за формою комунікативних процесів, з одного боку, від тих функцій та впливів, з іншого боку, на вибір споживачів, виборців та клієнтів, до яких вдаються організації, котрі втручаються у відкритість через засоби масової інформації щоб відмобілізувати купівельну спроможність, лояльність чи сприятливе ставлення. Таке визискувальне втручання у відкритість, котру розглядають тільки як додаток до, в кожному випадку, власної самодостатньої системи, влучають у громадську комунікативність, яка спонтанно регенерується животворністю життєвого світу. [78.] Можна бачити, що комунікативність спонтанно генерується суспільством, тому для соціології виникає завдання “лише” за побачити ці нові форми, що генеруються в умовах сучасних суспільних трансформацій. Оцінюючи свої попередні погляди, Габурмас пише, що “Свого часу я надто песімістично судив про здатність до опору і передусім про критичний потенціал масової публіки, яка в своїх культурницьких звичках переростає класові обмеження - вона плюралістична і в своєму середовищі значно диференційована. Разом із суперечливою зміною розмежувань між тривіальною та високою культурами на прозоріші та з “ноюю інтимністю між культурою і політикою”, яка так само двозначна і не просто знічев’я асимілює інформативність та дозвілля, зазнали змін також самі виміри суджень. .... Важливими для структурних перетворень у сфері відкритості також вважаю дослідження галузі засобів масової інформації, особливо комунікативно-соціологічні дослідження в площині соціальної ефективності телебачення. Свого часу мою увагу привернули до обговорюваної Лазарсфельдом традиції досліджень, яку в 70-х роках гостро критикували за її індивідуалістичний підхід, обмежений наукою про психологію поведінки малих груп. А тим часом надалі домінував ідеолого-критичний підхід із значними емпіричними акцентами, що відволікав увагу дослідників комунікативності, з одного боку, на інституціональний контекст засобів масової інформації, а з іншого – на культурологічний контекст сприймання. ....”[79.]

Зважаючи на ті переми, які відбулися в період з 60-х р.р. до 80-х р.р. минулого століття, Габурмас у вступі до перевидання своєї книги “Структурні перетворення у сфері відкритості.” (який ми щойно процитували) також пише, що “Носіями критичної публіцистики я міг уявити свого часу тільки внутрішню демократичні спілки і партії. (Зараз ними можуть бути ще й інтеркомунікативні, мережані співтовариства як нові соціальні агенти – В.Щ.) Внутрішньопартійна та внутрішньоспілкова відкритість здавалась мені начебто можливим вузловим пунктом ще спроможною до регенерації суспільної комунікативності. (Ставлячи таким чином питання про можливість нових вузлових пунктів комунікативності як суспільного компонента, необхідного для його відтворення – В.Щ.) Цей висновок впливав із потягу до організованого суспільства, в якому вже не асоційовані індивіди, а члени

усталених колективів за умов поліцентричної відкритості змагалися б за схвалення з боку пасивних мас, боролися б між собою, так і передусім проти потужного комплексу державної бюрократії, за урівнювання влад та інтересів.” [80.]

Розвиваючи цю тему, Габермас пише, що за цією моделлю, знову вступав у гру той плюралізм непримиренних інтересів, який вже ліберальні теоретики взяли на озброєння в закидах щодо “тиранії більшості”, а Токвіль та Дж. Ст. Мілль “не так уже й не мали рації”, коли в ранньоліберальному уявленні про дискурсивне формування думки та волі гадали, що знову розгледіли завуальовану владу більшості; з усталених позицій вони хотіли трактувати громадську думку в кожному разі як інстанцію, що обмежує насильство, але аж ніяк не як засіб можливого раціоналізування насильницької влади взагалі. Таким чином Габермас ставить питання про новий вузловий пункт відтворення суспільної комунікативності – поліцентричний та відмінний від попередніх, заснованих на грі непримиренності інтересів у рамках ліберальної моделі суспільної взаємодії.

В рамках яких теоретичних меж може описуватися і на яких практичних засадах може функціонувати нова комунікативність? Габермас, констатує, що задля цього слід усвідомити необхідність зміни теоретичних меж, в яких розуміється комунікативність, вважає, що “Масові демократії соціальної держави з уваги на своє нормативне саоусвідомлення можуть вірити лише в непохитність своїх засад ліберальної правової держави доти, поки вони серйозно ставляться до вимоги, що громадська активність має функціонувати політично. Але тоді слід показати, чи можливо в суспільстві нашого типу, щоб медіатизована (охоплена засобами масової інформації) через організації публіка, через ті самі організації урухомила критичний процес відкритої комунікативності. Так поставлене питання наприкінці книжки відкинуло мене до тієї проблеми, якої я хоч і торкнувся, але належно опрацювати вже не зміг. Внесок “Структурних перетворень у сфері відкритості” в сучасну теорію демократії мав би постати в непевному світлі, оскільки “неусунутий плюралізм конкуруючих інтересів ... породжує сумніви, чи з нього може виробитись спільний інтерес такого масштабу, щоб громадська думка могла знайти в ньому свій вимір ... Теоретичними засобами, до котрих я міг на той час удатися, розв’язати цих проблем я не міг. Встановлення теоретичних рамок, у яких сьогодні мені вдалося б це питання переформулювати і принаймні ескізно накидати відповідь, вимагало подальших кроків.” [81.]

Габермас окреслює можливість раціонального вирішення проблем прагматичної політики, які ґрунтуються на моральних засадах, виходячи з того, що центральним компонентом, необхідним для формування суспільної комунікативності, має бути “ дискурсивно-етичний підхід, де аргументація виділяється як прийнята методика розв’язання морально-прагматичних проблем. ... Лише дискурсивна етика не зазіхає на те, що через нормативний зміст потрібних прагматичних передумов аргументування взагалі можна встановити загальний принцип моральності. Цей принцип більше стосується дискурсивної реалізації нормативних вимог учасників обговорення. У такому прочитанні зясування політичних питань, якщо це торкається моральних засад, потребує тільки організації громадськи відкритого праксису обговорення. ... Переважна більшість конфліктів, нарешті, постає із колізій групових інтересів

і стосується проблем розподілу? які можуть бути розв'язані тільки через досягнення компромісів. Але таке диференціювання в межах діапазону постановки питань, що вимагають політичного вирішення, не виступає ні проти надання переваги моральним міркуванням, ні проти аргументаційної форми політичної комунікативності взагалі. ... Обговорення має спиратися на обмін аргументами; а чи ведуть вони до справедливих компромісів, істотно залежить від умов ведення процесу обговорення, і саме їх слід оцінювати з позицій моралі. .... У передумовах комунікативності кожного практику аргументування передбачена вимога понадпартійності та сподівання того, що власні преференції учасники щоразу піддають сумніву й переступають через них. (!!! – В.Щ.) Виконання цих обох передумов навіть повинно бути введене в ранг рутини..”[82.]

Теоретична перспектива опису політичної відкритості виглядає як така, де перетинаються принаймні два процеси – комунікативне створення повноважної влади, з одного боку, а з іншого – маніпулятивне використання могутності засобів масової інформації, щоб створювати масову лояльність, попит і “compliance” (поступливість) на протигагу системним імперативам. За таких умов, вважає Габермас, вже не можна відповісти на відкрите питання про базис і джерела неформального формування думки в автономних відкритостях, посилаючись на статусні гарантії від соціальної держави чи на голлістську вимогу політичної самоорганізації суспільства. Інакше кажучи мова йде про суспільну самоорганізацію, де “базис і джерела” формування неформального формування думки “не існують”, оскільки вона виникає та формується в умовах, коли немає сталих у часі і просторі факторів, від яких безумовно вона залежить

Габермас формулює головне питання “Структур відкритості” як “повторне відкриття цивілізованого суспільства”. і підкреслює, що “Посилатися гамузом на “сприяння” виокремлених життєвих світів та їхні реактивні потенціали замало. Потрібна конкретизація не лише з огляду на зразки соціалізації та культурної традиції. Живлена мотиваціями та орієнтуванням на деякі цінності ліберальна політична культура створює, безперечно, сприятливе підґрунтя для спонтанних відкритих комунікативностей . Та набагато більше важать форми стосунків та форми організації, інституціонування носіїв не підтасованої політичної відкритості. Тут недавні аналізи К.Оффе, який відштовхується від поняття “відношення асоціацій”, пропонують “глобальні критерії життєвих форм і життєвого світу, які мають забезпечувати дискурсивній етиці опору в соціальному, щоб передусім протиставитись попереднім соціологічним категоріям”. Невирозумний термін “відношення асоціацій” навіть приблизно не поєднується з тією “практикою об'єднань”, яка колись соціально стратифікувала громадянську відкритість. Він також нагадує про зрештою широко вживане значення виразу “цивілізоване суспільство”, яке, на відміну від новітнього, звичного від часів Гегеля і Маркса перекладу “societas civilis” на “громадянське суспільство”, вже більше не охоплює сфери економіки, керованої ринками праці, капіталу і товарів. У відповідних публікаціях шукають, зазвичай, надаремне, чітких означень. Інституційний стрижень “цивілізованого суспільства” становлять у кожному разі позадержавні та позаекономічні спільноти на засадах добровільності, які, безсистемно називаючи окремі приклади, сягають від церков, культурницьких об'єднань

та академій через незалежні засоби масової інформації, спортивні товариства і товариства для проведення дозвілля, дискусійні клуби, громадські форуми та громадянські ініціативи аж до об'єднань за фахом, політичних партій, профспілок та альтернативних утворень. Дж.Кін приписує цим асоціаціям завдання (відповідно й функції) “ утримувати і перевизначати межі між цивілізованим суспільством і державою через два взаємозалежні та одночасні процеси: розширення соціальної рівності і свободи та реструктурування і демократизацію держави”. [83.] Отже, йдеться про асоціації, де формується думка як компонент сучасного “цивілізованого суспільства”. Вони, на відміну від значно одержавлених політичних партій, не належать до адміністративної системи, однак ставлять собі за мету через публіцистичний вплив досягти політичної ефективності, оскільки або беруть безпосередню участь у громадській комунікативності, або, як, наприклад, альтернативні проекти, через програмний характер своєї діяльності власним прикладом роблять непряий внесок у громадське обговорення.

На нашу думку, теоретичний підхід Юргена Габермаса має бути доповнений виміром, необхідність введення якого спричинена розвитком та інтенсифікацією процесів глобалізації, що призводить до структурних перетворень соціальності, зростання рівня їх складності, обумовленого виходом чинників соціогенези за рамки національно-державних масштабів. Приймаючи до уваги необхідність врахування цієї історично нової обставини, ми пропонуємо розглядати образи нового суспільства, на основі яких виникають концепції інформаційного суспільства як такі, що мають подвійну природу, як обумовлений двома реальностями – локального та глобального рівня. Кожен з цих рівнів має свою якісну відмінність як предмет рефлексії, свою цілісність і повноту зі своїми структурними особливостями, характером суб'єктності та логікою соціальної взаємодії. На нашу думку, саме завдяки цій двоїстості наприкінці ХХ ст. у соціологічній теорії виникає ситуація, коли, з одного боку, ідея трудового суспільства втрачає актуальність та виникає низка концепцій постекономічного суспільства, та, з іншого, залишаються актуальними практики традиційних підходів, які сформувалися у соціології. Ідея трудового суспільства втратила своє домінуюче значення, але практики теоретизування, які сформовані на її основі, не втрачають свого значення – це дозволяє ставити питання про “соціологію про без суспільства”, оскільки “соціологія” як сукупність практик наукових досліджень соціальних відносин визнається, а “суспільство” як ідея, що охоплює цілісність, однорідність континууму цих відносин, відкидається. В цій ситуації цілком слушним було б запропонувати модель цілісності, яка спиралась би не на одне “суспільство”, а на декілька – на нашу думку на два.

Теоретична криза в соціології відбувається як раз в історичних умовах виникнення цієї двоїстості, відповідно до чого теоретичні перспективи індустріалістського типу та постіндустріалістського виглядають сьогодні як рівноможливі та рівнодоказові. Ідея мультипарадигматичності, яка виникає в соціології 80-х рр. виступає своєрідним компромісом між вимогами одномірної теоретичної перспективи та необхідністю визнати її неможливість.

Слід зауважити, що образи суспільства, які передбачають його неекономічну природу формувалися також в доіндустріальну добу і можна прогнозувати, що вони згодом будуть поглиблювати свій вплив на соціологічне

теоретизування.

Ідея домінування економічних інтересів у соціальному житті продовжує існувати поряд з виникаючою ідеєю домінування законів гармонії, факторів поза- (або пост-) економічного характеру, під впливом якої суспільство постає таким, де центральну роль у соціальній взаємодії буде відігравати не домінування певних соціальних суб'єктів та економіко-політична уніфікація, а взаємоузгодження різноманітних способів соціальної взаємодії в напрямку їх гармонізації, де рефлексивність виступає критичним ресурсом соціальної взаємодії, а тому визначальну роль в такому суспільстві будуть відігравати інформаційні процеси.

Звідси образи суспільства, що формуються в процесі процесі розвитку дискурсивного простору “інформаційного суспільства” мають містити, на нашу думку, по-перше, логіку відходу від економічної обумовленості соціальної взаємодії, по-друге, вони будуть містити логіку розвитку засад нової (пост-, або не- економічної) соціальної взаємодії.

Як ми вже замітили вище, соціальна ситуація, за якої виникають образи інформаційного суспільства, викликана третьою хвилею глобалізації, що розгортається останньої чверті ХХ ст. і проявляється у змінах світових економічних, культурних та політичних процесів – саме тому виникають економічні, культурологічні та політологічні образи нового інформаційного суспільства. При тому формується проблематика, пов'язана зі співвідношенням національного та транснаціонального (глобального) рівнів взаємодії, виникає питання про характер нової впорядкованості, нових практик, що до неї приводитимуть.

Виходячи з цього можна сформулювати гіпотезу, згідно якої має виникнути нова форма раціоналізуючої дії, виникатиме суспільство “подвійної раціоналізації”, в якому сталість та впорядкованість відбуватимуться лише у випадку досягнення співмірності, узгодженості соціальної взаємодії в двох площинах – глобальній та локальній. Інформаційна взаємодія таким у такому випадку буде виступати засобом погодження, співвіднесення глобального та локального соціальних порядків (динамік змін), саме тому таке суспільство формально можна називати інформаційним, однак це визначення не відображає комунікативних основ формування соціального порядку, які обумовлюють характер інформаційної взаємодії.

Відповідно до цього соціологічні образи такого суспільства міститимуть логіку взаємодії цих порядків, якою вона вбачатиметься з точки зору різних соціальних суб'єктів. Звідси в дослідженні, розглянувши специфіку соціальних змін кінця ХХ ст., які призвели до появи концепції інформаційного суспільства, ми розглянемо, те, яким чином ці рівні знаходять свій вираз у тих або інших концепціях, а також з'ясуємо, які суб'єкти виникають в процесі становлення нової соціальної ситуації.

Подвійність соціальності передбачає виникнення подвійної раціональності як основна риса соціальної взаємодії у новому суспільстві. З цієї точки зору логічно припустити, що там, де нема у соціальній взаємодії подвійності, там нема стійкого характеру соціальних порядків – а тому, відповідно предмету дослідження соціології як науки ми не можемо говорити про соціальність.

Інакше кажучи, традиційні уявлення про одномірну соціальність дозволяють утримувати ілюзію досяжності сталого характеру соціальних відносин там, де вона вже є недосяжною – закони з незрозумілих причин “не діють”, люди ведуть себе не так, як “має бути” за порядком речей. В такому випадку може здаватися, що невдалість тієї або іншої політичної або економічної програми є результатом лише недостатнього бажання або зусиль адміністративного апарату, але в дійсності обмеженість буде полягати в площині недостатнього масштабування проблем, нерозуміння, ігнорування їх глобальної компоненти.

Стійкі соціальні взаємодії, які можна розглядати як основу соціального порядку (в новому значенні, яке виглядає, завдяки своїй динамічності як безпорядок) виходячи з запропонованого образу суспільства, виникають на стику локальної і глобальної реальностей як нова, відмінна від першого та другого рівнів, форма організації соціальної взаємодії, що включає інформаційну взаємодію як засіб комунікативності. Розвиток цієї форми соціальної взаємодії спочатку виступає наслідком інформатизації та глобалізації, а згодом стає їх основою, перетворюючись на причину.

В основі авторського підходу лежить ідея поліонтичності, яка сформувалася в середньовічній європейській теології, набула розвитку в філософських концепціях М.Бубера та М.Бахтіна, набуває розвитку в роботах сучасних дослідників віртуальної реальності та теоретичної фізики, і є, на нашу думку, продуктивною для систематизації та узагальнення образів інформаційного суспільства, а також для створення нового підходу до усвідомлення їх сутності та концептуалізації в предметній галузі соціології.

Сутність цієї ідеї полягає у тому, що існує не одна, а декілька реальностей, які мають різну природу, однак є пов’язаними через людську діяльність.

Так, наприклад, цю ідею М.О.Носов, А.Ю.Севальніков, С.С.Хоружий використовують для виявлення природи віртуальної реальності, створюючи модель її “тетрадної структури”, яка включає ряд різновидів буття: “сутність” речі, - “можливість”, “потенційність”, “енергію”, “здійснення”, “діяльність” – “ентелехія” “дійсність” “актуалізованість”. [84.] Ці різновиди реальностей є одним і тим же, оскільки поєднані в діяльності людини і в той же час не можуть бути зведеними до однієї, оскільки якісно відрізняючись, передбачають різні способи їх концептуалізації.

Використовуючи ідею поліонтичності ми будемо припускати, що сучасна соціальність має як мінімум дві окремі, відмінні одна від одної природи – глобальну та локальну, які обумовлюють динаміку соціальних відносин.

Розглянуті нами вище образи суспільства, що сформувалися на основі різних способів соціального мислення (за винятком певною мірою концепції “двох градусів” Августина), мають загальну рису – одновимірність. Суспільство в них розглядається як така реальність, що виникає внаслідок певної лінійної детермінації, одномірної раціоналізуючої практики (військової, юридичної, економічної, культурової), яка приводить (точніше, має в ідеалі приводити) до виникнення однозначних причинно-наслідкових відносин між соціальними явищами. Інакше кажучи, в традиційних образах суспільства, незалежно від того, на основі якого типу мислення вони виникають, суспільство мислиться як одновимірна реальність, континуальні рівні якої (мікро-макро, суб’єктно-

об'єктний) поєднані в єдиний комплекс (насамперед національну державу), в якому має виникати однозначне соціальне співвідношення між елементами, встановлення засад і характеру якого, власне, і є ідеалом класичного соціологічного пізнання.

Як тільки соціальна взаємодія виходить за межі національно-державного утворення (тобто з розвитком процесів економічної, культурної та воєнної глобалізації, що потребують нового інформаційного середовища), виникає неоднозначність ідентифікації суспільних взаємодій, виникає проблема співвідношення глобального та локального, яка не вирішується в рамках образів одновимірного суспільства, одним з проявом чого є те, що в соціології виникає питання про онтологічний статус самого поняття “суспільство”.

Складається парадоксальна ситуація: соціологія досліджує суспільство якого ніби немає в дійсності. Може воно ще тільки виникає, будучи тим, що Аристотель називав “ентелехією” - формою, на основі якої мають впорядкуватися різноманітні соціальні відносини. Онтологічна невизначеність категорії “суспільство” призводить до розмивання гносеологічного значення цієї центральної категорії, що позначається на загальному стані категоріально-понятійного апарату соціології і впливає на впорядкованість дисциплінарних практик соціологічного пізнання.

На нашу думку, соціологічна рефлексія в наш час постає перед проблемою масштабування проблемного поля. Вона знаходиться в ситуації неможливості вибору між розумінням сучасних явищ або як національно детермінованих, або як таких, що пояснюються винятково як прояв глобальної реальності. Виключаючи однозначність обох варіантів, або непослідовно, еклетично їх поєднуючи, зводячи мотиви діяльності різних соціальних суб'єктів один до одного, вибірково відносячи різні соціальні явища до одного різновиду подій, соціологія постає неадекватним вузьким знанням, надто зв'язаним власними традиціями.

В той же час уявлення про багатомірність суспільства, що розвивається в найбільш радикальних постмодерністських проектах, породжують, на наш погляд “дурну безкінечність”, яка передбачає можливість рівнозначних перспектив розгляду соціальної взаємодії, перетворюючи соціологічне пізнання на різновид культурової гри, яка позбавлена науковою однозначності і не дозволяє через це розкривати характер та стан суспільних детермінацій, що робить їх принципово непередбачуваними.

На нашу думку, вирішення цієї проблеми можливе в рамках нового образу суспільства, що виникає під впливом інформатизації та глобалізації – “поліонтичного”, “двомірного” суспільства або можливість рівнозначних перспектив “раціоналізації”. Таке суспільство мислиться утворенням, що може бути охарактеризоване як поєднання двох різновидів, способів, модусів соціального буття - глобального та локального, які передбачають відповідно дві логіки соціальної взаємодії (економічна та позаекономічна), два рівня масштабності формування та реалізації соціальної суб'єктності (локальні – глокальні), дві практики раціоналізуючої дії (класичну – детерміністську, результатом якої є соціальний порядок та постнекласичну – флуктуаційну, результатом якої є організований хаос). Ці види (модуси) соціального буття характеризуються

також опозиціями сценарність-детермінованість, просторова-часова центрованість (З.Бауман), а також віртуальною та есенціальною природою соціальної взаємодії.

Цей образ суспільства, на нашу думку, матиме таку рису як двомірність, яка стає можливою лише на основі розгортання процесів інформатизації, виникнення глобального кіберкомунікативного середовища. Кіберкомунікація, таким чином, виступатиме засобом і середовищем здійснення гармонізації локального і глобального соціальних порядків. Подібно до ролі монетарної системи, яка, ставши засобом обігу, виступила одним з суттєвих чинників виникнення індустріального, капіталістичного суспільства, кіберкомунікація виступає умовою і засобом розвитку комунікативного суспільства. Тому не слід ототожнювати розвиток кіберкомунікації та комунікативного суспільства – оскільки вони співвідносяться як засіб та мета.

Глобальний та локальний рівні соціальної взаємодії поєднуються, набувають цілісності та визначеності шляхом інформаційної взаємодії їх порядків. У формі кібернетичної віртуальної реальності вони візуалізуються, набувають вигляду соціальних утворень, які в європейській традиції соціологічного теоретизування, на нашу думку, найбільш наближено можна позначити бодрійярівським терміном “симулякр”, беручи його у наступному значенні: “Симулякрум – це певна теоретична побудова, яка відображає образ соціальної реальності. Ми живемо не спілкуючись безпосередньо з соціальною реальністю і не аналізуючи безперервно безпосередню реальність. Спочатку ми будуємо для себе уявне змальовування про реальний об’єкт, уявний образ реальності і з ним працюємо. Повністю симулякрум ніколи не співпадає з реальністю.” [85.]

Окрім того, на нашу думку, інформаційне суспільство характеризується тим, що симулякр як “означаюче без означуємого” доповнене тут “означаємым без означаючого” – оскільки в ньому виникає різновид соціальних взаємодій та подій, які виключаються з онтологічного горизонту суспільного життя. Це надає змоги уявити наявність в інформаційному суспільстві особливого різновиду соціальної взаємодії – яка відбувається, але якої не буде видно. Інакше кажучи, образ події без самої події може бути доповнений подією без образу – селективність та креативність в цій площині, тобто те, що саме стає подією, а що не стає нею і характеризують соціальність взаємодії в інформаційному суспільстві, характеризує дію нових – інформаційних за природою, суб’єктів соціальної взаємодії.

Висновки до першого розділу.

Розвиток образів суспільства відбувався на основі диференціації різних способів соціального мислення, на ґрунті яких виникли засади теоретичної соціології. Образи суспільства, що використовуються в соціології виникають в результаті одномірного погляду на окремі виміри соціальної взаємодії.

Протягом тривалого періоду еволюції соціально-філософської думки знання про суспільство, що мало скоріше теоретичний, ніж емпіричний характер (хоча

і не виключало проникливих емпіричних спостережень і узагальнень), практично ототожнювалося зі знанням про державу, її закони, а також звичаї і норми поведінки її громадян, моральний аспект яких був переважним об'єктом окремої дисциплінарної галузі - етики.

На засадах філософсько-спекулятивного типу мислення Платоном створено перший раціоналістичний образ суспільства, в якому необхідність створення суспільства розглядається як наслідок розвитку людських потреб і обумовлене цим зростання розподілу праці. Активними моментами, які створюють суспільство, у перших образах суспільства мислилися суто політичні (у сучасному смислі) функції держави: захист населення і насамперед території, якою воно фактично володіло, від зовнішніх ворогів, а також забезпечення порядку усередині країни. Звідси відбувається ототожнення суспільства і держави, характерне для класичної соціально-філософської думки стародавніх греків. Сила, що практично забезпечувала структурний зв'язок людей, що потребували спільного існування, мислилася як власне політична у вузькому змісті цього терміну: не випадково її носієм у платонівському проекті ідеальної держави вважалася каста воїнів-стражів.

Базуючись на тому ж самому типі мислення Аристотель в образ суспільства вводить як основний тип суспільного зв'язку політичне панування/ підпорядкування, що характеризує не тільки публічне, але і внутрішньосімейне життя в давньогрецькому полісі. Від родини як первинного осередку власне людського спілкування Аристотель виводить більш розвинуті його форми - селище, де в спілкування привноситься надродовий принцип сусідства, і, нарешті, до поліса: міста-держави, де політична природа спілкування постає у своїй повноті й істинності. При цьому поставання політичних відносин є одвічною метою, сутністю усіх попередніх форм людського спілкування. Саме тому поліс, суспільне ціле, має в Аристотеля логічний, і онтологічний пріоритет, визначаючи весь еволюційний процес, що веде до його виникнення.

В елліністичну епоху відбувається зміна образу суспільства, яка пов'язана з переходом від класичного поліса з його цілком прозорими соціальними механізмами, із задалегідь обмеженими контурами і нормами, до космополісу, який значною мірою залишався неозорим і закритим для реалістично орієнтованого осмислення. Звідси походить новий образ суспільства, сутнісною рисою якого була абстрагованість елліністичного розуміння суспільства і людини, що і в першому, і в другому випадку зводилося до формально-логічної дедукції з догматично затвердженого постулату єдності (а частіше тотожності) божественного розуму і природного закону, безстрастності і товарищескості (а значить соціальності). Розширена за рамки безпосереднього людського сприйняття людська спільнота потребувала нового способу організації, нових соціальних технологій керування нею, а це призводило до появи нових теоретичних концептів, на які спирався новий образ соціальності.

Еліністичний теоретичний образ суспільства доповнюється розумінням держави як надбання народу, причому останній визначався не як будь-яке об'єднання людей, зібраних разом будь-яким чином, а як об'єднання багатьох людей, зв'язаних між собою свідомою згодою в питаннях права і спільністю

інтересів. Народ, об'єднаний в такий спосіб у державу, це і розумівся як суспільство, як у платонівському, так і в аристотелівському розумінні. Цей образ доповнений уявленням про те, що першою причиною такого з'єднання людей є своєрідна умоспоглядальна вроджена потреба жити разом.

У протосоціологічну добу образ суспільства-природи (космічного логоса який є усе- й усюдисутнім) змінюється образом суспільства-втільнення сакрального порядку (божественного логоса, який існує в умоспоглядальному світі), який змінюється образом, де суспільство не є втіленням чогось окремого від людини, а є створюваною свідомо та у власних інтересах людьми новою, штучною реальністю, яка протиставлена природі, але не сакральному світу божественних заповідей. Виникає образ суспільства-механізму, який приводиться в дію людиною, яка, в свою чергу діє на засадах власних потреб виходячи з ситуації, що склалася на даний момент (тобто відкидаючи зовнішню до неї силу, «традицію»).

Подальше розмежування теоретичного змісту понять “суспільство” і “держави” підготовлялося розвитком англійської політичної економії в руслі юмівського розуміння “природного стану”, згідно якого “государ зовсім звільняється від обов'язку керувати працею приватних осіб і направляти їх до занять, більш відповідних інтересам суспільства.” Виникає новий образ “трудового” суспільства, де сфера праці і трудової взаємодії приватних осіб є сферою суспільства у вузькому сенсі, де люди роблять на свій страх і ризик, підкоряючись законам “природної волі”, що не потребує додаткового регулювання на основі “писаних законів”, видаваних державною владою. Галузь виробничих відносин людей, що включає в А. Сміта і відносини товарообміну, відноситься не до політичного, а до цивільного суспільства у вузькому сенсі.

За Нового часу образ суспільства постає як трудовий і разом з тим міновий союз людей, зв'язаних поділом праці як єдиним способом задоволення їхніх різноманітних потреб. Платонівська “політика”, що забезпечує цілісність системи розподілу праці, замінюється “невидимою рукою ринку”, автоматичною дією економічних законів, які мають врівноважувати різнонаправлені дії окремих осіб і груп. Мова йде про специфічно суспільний зв'язок, у рамках якого кожен індивід, працюючи на себе, у той же час працює на цей союз, на “усіх” (і навпаки). Суспільство на цьому етапі мислиться як подібне до образу, що його створив Платон, але з домінуванням не філософів, а “виробничого класу”. Виникає уявлення про механізм примирення індивідуального і суспільного. “Мораль” починає виступати як певна суспільна сила, яка не тільки послуговує проблемі впорядкування суспільства, але й виступає метою його розвитку. Застосування сили в рамках такого образу суспільства не є необхідним або суттєвим елементом - тут має панувати стихійна самоорганізація тих, хто пов'язаний в одне ціле процесом відносин, що продиктовані необхідністю і формою трудової взаємодії. Просування до цього ідеалу суспільства розглядається як сутність соціальної еволюції, основна мета всієї історії людства.

Гегель у своїй “Філософії права”, спершу розрізвивши родину як сферу моральності, і “цивільне суспільство” як систему всебічної тілесно-духовної

взаємозалежності людей, а потім об'єднавши їх у державі, зрозумілий як вищий синтез партикулярної сімейної моральності і цивільного суспільства, доповнює цей образ суспільства до історико-логічної тотальності.

Образ “трудового суспільства” доповнюється К.Марксом шляхом виділення із усього різноманіття соціальних зв'язків матеріальних, історично сформованих соціально-економічних відносин - таких, котрі, виникаючи й існуючи незалежно від свідомості і волі людей, визначають їхні погляди, наміри, прагнення, вчинки, а тим самим і всі інші суспільні відносини. У кожному конкретному суспільстві виробничі відносини утворюють більш-менш цілісну систему, що є базисом, фундаментом, основою всіх інших суспільних відносин, а тим самим і усього конкретного соціального цілого. Соціальний світ виглядає як матеріальна структура відносин, недоступна безпосередньому спостереженню, але така, що її можна спостерігати, яка має бути поясненою через структуру цих відносин. Образ суспільства носить детерміністський характер, він логічно впорядкований, разом з тим суспільні закони мисляться такими, що реалізуються тільки через усвідомлювану тим або іншим чином діяльність людей. Образ суспільства доповнюється Марксом поняттям конфлікту як джерела та найважливішого фактору соціальних змін, як рушійної сили історії.

Образ “трудового суспільства”, що виник як соціально-філософська концепція, виступає основою формування соціологічних концепцій докласичного та класичного періоду. В умовах розвитку стандартів некласичної та постнекласичної науки в соціології виникає орієнтація на створення нового образу суспільства, який має бути зорієнтованим на міждисциплінарні і проблемно-орієнтовані форми дослідницької діяльності. Цей образ має поєднувати в єдиній системі картини реальності, що формуються в різних науках як взаємозалежних фрагментів цілісної загальнонаукової картини світу. Образи суспільства у соціології починають “екологізуватися”, актуалізується значення трансдисциплінарні та комплексні дослідження. На розвиток образів суспільства в соціології впливають результати міждисциплінарних прикладних досліджень, де наука, як правило, зіштовхується з такими складними системними об'єктами, що в окремих дисциплінах найчастіше вивчаються лише фрагментарно, тому ефекти їхньої системності можуть бути взагалі не виявлені при вузькому-дисциплінарному підході, а виявляються тільки при синтезі фундаментальних і прикладних задач у проблемно-орієнтованому пошуку. Образ суспільства, таким чином, постає як множина унікальних систем, що характеризуються відкритістю і саморозвитком - це процеси глобалізації та інформатизації соціального світу, виникнення наднаціональних систем, що включають окрім людини ще й системи машинного інтелекту. Образ суспільства постає як система, якщо розвиваються історично, являючи собою більш складний тип об'єкта навіть у порівнянні із саморегульованими системами, які виступають лише своєрідним зрізом, стійкою стадією його еволюції. Образ суспільства характеризується переходом від однієї відносно стійкої системи до іншої системи з новою рівневою організацією елементів і саморегуляцією, характеризується кооперативними ефектами, принципово необоротністю процесів. Згідно уявлень кінця ХХ ст. соціальна взаємодія протікає таким

чином, що сама людська дія не є чимось зовнішнім, а як би включається в суспільну систему, постійно видозмінюючи поле її можливих станів. Саме ідеї еволюції й історизму стають основою синтезу картин соціальної реальності, сплавають їх у цілісну картину історичного розвитку природи і людини і роблять лише відносно самостійними фрагментами загальнонаукової картини світу. Образ суспільства починає розглядатися як людиномірний компонент природних комплексів, виникає проблема окреслення предмету соціології в умовах розвитку єдиної синтетичної наукової картини світу. Образ суспільства починає розумітися як особлива складова соціальних відносин, завдяки якій відбувається окреслення горизонтів “соціального конструювання реальності.” Виникають нові проблеми розуміння категорій простору і часу (урахування історичного часу системи, ієрархії просторово-часових форм), категорій можливості і дійсності (ідея безлічі потенційно можливих ліній розвитку в точках біфуркації), категорії детермінації (попередня історія визначає виборче реагування системи на зовнішні впливи) і т. ін. Соціологія, на нашу думку, ще не виробила адекватного таким вимогам наукової раціональності образу суспільства і не знайшла його в інших наукових галузях. Соціологія, таким чином, стала перед необхідністю стандартів наукового пізнання, переходу до ідеалів постнекласичної науки.

Будь-яке пізнання вмотивоване соціальними інтересами, воно завжди виражає обумовлену точку зору, і в цьому змісті існує тільки як перспективне “пізнання”. Не існує замкнутого в собі соціологічного мислення, яке із самого себе логічно обґрунтовує закономірність своїх іманентних увлєнь. Теоретичне мислення обумовлене наявною життєвою ситуацією мислителя, притаманною його визначеній соціальній позиції.

В останньому розділі першого розділу ми з’ясували, що перспективи теоретичного розгляду образів інформаційного суспільства у соціології відкриваються на основі теорії “комунікативної дії” Юргена Габермаса. Спираючись на логіку теоретизування Габермаса, можна сформулювати декілька положень, орієнтуючись на які можна здійснювати соціологічну реконструкцію концепції інформаційного суспільства та з’ясувати характер того образу суспільства, який виникає в контексті їх створення:

- ці концепції інформаційного суспільства спираються на новий образ суспільства, згідно якого економіка не буде домінуючим фактором соціоутворення. Слід розглянути, як у цьому суспільстві відбуватиметься зміна інституційного ядра соціальної інтеграції – забезпечення єдності соціального світу за допомогою цінностей і норм відбуватиметься не на основі системи панування, підкріпленої виробничими відносинами характерними для індустріальної економіки;
- з точки зору предметної галузі соціології концепції інформаційного суспільства слід розглядати як складові нового образу суспільства, для якого коректним буде використання терміну «комунікативне суспільство», оскільки основою соціальної диференціації в ньому виступатимуть процеси, описувані Габермасом як комунікативна дія;
- слід з’ясувати, які нові механізми забезпечення єдності соціального світу виникають та відображаються в концепціях інформаційного суспільства;

- розвиток продуктивних сил, який призводить до ситуації, яку ми називаємо переходом до постіндустріального суспільства, не означає автоматичного переходу до нового типу або нової стадії суспільства – це потребує вказаної зміни ядра або реалізації того когнітивного потенцалу, який створений в результаті дії системи навчання – тобто має відбутися становлення, поряд з тими, що вже сформувалися, специфічної структури, окремого сегменту - «інформаційного суспільства» як нової го середовища, що передбачає розвиток відповідної технології спілкування, інформаційного обміну, яка потребуватиме своїх субкультури, інституціональних форм, логіки соціалізації індивідів і груп, нормативних та рольових наборів;
- можна сформулювати припущення, що наступний образ суспільства буде обумовлений вичленуванням та раціоналізацією історично нової сфери комунікативної дії, але це історично ще не відбулося – тому існують лише об'єктивні передумови та ризики, відносно яких ще не вироблено відповідних соціальних механізмів, прообрази яких можна побачити в концепціях інформаційного суспільства, для чого необхідно провести їх соціологічну реконструкцію;
- можна припустити, що, оскільки мова виступає самодостатньою, повною, безвідносною до соціального актора реальністю, відносно якої він може бути здатним до маніпулятивних дій (а це потребує спиратися на те, що «існує» поза-мовою) – як об'єктивно (структури комунікацій), так і суб'єктивно (організованість людської індивідуальної соціопсихічної діяльності в її єдності), слід розглядати мовно-комунікативні процеси як соціодетермінуючі. Реальність, на яку може спиратися соціальний актор для того, щоби бути суб'єктом дії, не може бути взятою «десь іззовні» подібно до структури особистості, яка породжувалася в індустріальному суспільстві (відповідно до логіки економічно детермінованої соціальності), тому ця точка опори є соціальною креативністю конкретного індивіда, який може бути здатним породжувати через мову власну соціальну ситуацію, або нездатним, до цього, «розчиняючись» неструктурованій реальності. Якщо поглянути на ситуацію відповідно до позиції Габермаса як на історичну, то можна побачити, що формування саме таких креативних здібностей зараз стоїть у центрі уваги в процесах розвитку кіберкомунікативного середовища – вибір для індивіда виглядає так: або бути поглинутим “Інтернетом”, або віднайти точку опори поза цим середовищем, яке здається безмежним в собі, оскільки втілює безкінечний контекст мовної інтеракції. Звідси, на нашу думку, формування здібності до маніпулювання інформаційним середовищем можна розглядати як засіб соціалізації в умовах розвитку нового суспільства;
- в рамках предмету нашої роботи ми можемо припустити, що ці мовново-укорінені інтеракції з розвитком кіберкомунікативного середовища повсякденного спілкування кібернетизуються, автоматизуються і стають доступними для раціоналізації в умовах інформаційного суспільства. Це, власне і є «інформаційна сфера» як нова основа і новий стан життєвого світу – життєвий світ тут не тільки «колонізований», але й відкритий до «деклонізації», оскільки передбачає по-перше, можливість

незалежної від групової належності індивіда організації «життєвого світу» відповідно до креативних потреб та здібностей особистості та, по-друге, передбачає можливість утворення груп (кіберкомунікативних спільнот) які знаходяться в однаковому обрії життєвого світу, створюючи свій власний життєвий світ. Окрім того можна говорити про множинність цих життєвих світів на мікрорівні та засади цієї можливості на макрорівні;

- символічні структури життєвого світу відтворюються на шляхах збереження і відновлення знання, стабілізації групової солідарності і формування відповідальних за свої дії акторів. Цим процесам культурного відтворення, соціальної інтеграції і соціалізації відповідають структурні компоненти життєвого світу - культура, суспільство й особистість;
- образи інформаційного суспільства включатимуть механізми відтворення традицій культурного відтворення і когерентності повсякденного знання. Оскільки повсякденність не буде організованою навколо економічних центруючих, раціоналізуючих та стандартизуючих соціальні відносини процесів, то можна припустити, що ці процеси поставатимуть як виробництво серій мовно-культурних ідентифікаційних ресурсів, тобто образи нового суспільства передбачатиме багатомірність та культурну гетерогенність;
- життєвий світ коекстенсивний суспільству тільки в обмежених історичних співтовариствах, що зустрічаються тільки серед домодернових суспільств. У дійсності ж дії координуються не тільки за допомогою процесів розуміння, але і через обзвонені засоби керування, через експертні культури, через функціональні зв'язки, які не є результатом намірів діючих і які найчастіше навіть не усвідомлюються в межах обрїю повсякденної практики. Таким чином для соціології постає завдання розкриття цих моментів – особливо змін у функціональних зв'язках, які відбулися внаслідок індивідуалізації, глобалізації, автоматизації та стали ще більш анонімними;
- відповідно до цього перехідні і сучасні суспільства демонструють два механізми соціальної інтеграції - комунікативно структуровану і формально організовану, або сферу соціальної і сферу системної інтеграції. При цьому відносно життєвого світу, або комунікативної раціональності, є коекстенсивною тільки сфера соціальної інтеграції. Сферу ж системної інтеграції утворює телеологічна дія, або інструментальна і стратегічна форми раціональності. Тому виникає суспільство має розглядатися як двоступінчасте: аналіз життєвого світу має сполучатися з аналізом системи. Розглядаючи процеси інформатизації слід виходити з наявності в них цих двох вимірів, а саме змін у життєвому світі та системних змін. Відповідно до цього, спираючись на концепції інформаційного суспільства, виявити зміни соціальної структури суспільства.
- суспільство, що досягається одночасно як система і як життєвий світ, є продуктом історичного розвитку, що є процесом вичленювання системи з тотальності життєвого світу. Це одна сторона процесу, іншу і при цьому головну її сторону утворить процес диференційованого

зростання раціональності життєвого світу і зростання складності системи, виходячи з цього, ми можемо припустити необхідність введення ідеї поліонтичності як прояву зростання складності соціальної системи, виявлення її нових рівневих організованостей, відмінних та відокремлених, відповідно до того можна припустити появу нової, подвійної раціоналізації соціальної дії;

- можна припустити правомірність припущення, що черговий етап такого виділення системи і життєвого світу і є інституціоналізація окремої сфери інформаційної взаємодії в цілому як нової суспільної підсистеми – зі своїми системними механізмами, специфікою раціоналізації, структурними засадами, і т.д.

Зробивши ці висновки та припущення, у наступному розділі роботи на цій основі перейдемо до розгляду та концептуалізації образів інформаційного суспільства, що сформувалися в різних галузях гуманітарного пізнання з тим, щоби, здійснимо їх соціологічну реконструкцію.

РОЗДІЛ 2

ОБРАЗИ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА: СОЦІОЛОГІЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ

2.1. Витоки інформаціоналістського концептуального підходу

Виникнення концепцій інформаційного суспільства спирається на тривалу наукову традицію, що походить ще з епохи Просвітництва, в результаті якої був вироблений образ суспільства-машини. Однак найбільш безпосереднім чином вона пов'язана з виникненням і розвитком концепції постіндустріалізму. На співвідношенні цих двох концепцій ми зупинимося трохи пізніше, після того, як коротко розглянемо витоки ідеї постіндустріалізму, яка є одним з безпосередніх генетичних джерел образів інформаційного суспільства у соціології.

З часів Просвітництва дослідники вперше стали акцентувати увагу не стільки на питаннях політичного устрою суспільства або організації його духовної сфери, скільки на економічних аспектах соціального життя. Не можна не помітити при цьому, що першим же наслідком нового підходу стало перенесення акценту на проблеми технологічного порядку. Прикладом тому може служити знаменита робота Ж.-А. де Кондорсе “Ескіз історичної картини прогресу людського розуму”, де у найбільш явній формі поєдналися елементи колишніх і нових поглядів: автор, описуючи етапи технологічного і господарського прогресу цивілізації, в рамках тогочасної традиції, намагається зв'язати їх з періодами еволюції людського розуму. В той же час, відзначаючи цю книгу як деяку квінтесенцію соціально-філософської думки того часу, варто пам'ятати, що тоді ж розроблялися економічні ідеї А.Сміта й А.-Р.Ж.Тюрго, історичні підходи Д.Юма і І.Г.Гердера, моральна філософія Ж.-Ж.Руссо і Ф.Хатчесона; вони рішуче витіснили соціальну метафізику картезіанства і соціологічні побудови Ф.Бекона, Т.Гоббса та Г.Гроція.

Ці тенденції стали незворотніми з настанням індустріальної епохи, її ідеологи безпосередньо пов'язували вирішення соціальних проблем з реалізацією ідей доби Просвітництва. Протиставлення індустріальної цивілізації як нового прогресивного етапу в розвитку людства його попереднім стадіям домінувало у свідомості дослідників протягом усієї першої половини ХІХ сторіччя. При цьому прихильники ідеї індустріалізму прагнули вже не продемонструвати наступність нового суспільства відносно попереднього, а всіляко підкреслити його самостійний характер, його домінуюче значення в наступаючу епоху.

Ідеологи індустріального суспільства — а саме в якості такого розуміли соціум основоположники позитивізму, що формувався в ХІХ столітті, вважали, що цей тип соціального устрою позбавлений тих різких класових протиріч,

що існували раніше - насамперед у силу відсутності “дозвільного” класу, який привласнював позазаконними методами продукт суспільної праці.

Визначаючи промисловця як людину, яка працює для виробництва або для доставки різним членам суспільства одного чи декількох матеріальних засобів, що задовольняють їхні потреби чи фізичні схильності, А. де Сен-Сімон висловлював два важливі положення щодо природи індустріального ладу. По-перше, він обґрунтовував тезу про те, що єдиною метою, до якої повинні бути спрямовані всі наші думки і всі наші зусилля, є організація промисловості, що розуміється в самому широкому сенсі, «що охоплює усі види корисних робіт»; при цьому він припускав, що в майбутньому особливого значення набудуть технічні і наукові знання, а «постійною метою громадської організації [стане] якомога краще застосування для задоволення потреб людини знань, добутих науками, мистецтвами і ремеслами, розширення цих знань, їхнє удосконалювання і можливе більше нагромадження, словом, можливо більше корисне сполучення всіх окремих робіт в області наук, мистецтв і ремесел. По-друге, усунення соціальних протиріч мислилося ним на шляху домінування промислового класу над суспільством ... промисловий клас є основний клас, що живить все суспільство, клас, без якого не може існувати ніякий інший; тому він має право заявити вченим, а тим більше всім іншим непромисловим елементам: ми згодні давати вам їжу, житло й одяг і взагалі задовольняти ваші потреби тільки на певних умовах» [86.]; ідея ж рівності, настільки близька ідеологам епохи Просвітництва, реалізовувалася через апеляцію до того, що різне положення, займане людьми в соціальній ієрархії, буде визначатися не успадкованими правами і привілеями, а винятково відмінностями в їх власних здібностей і талантів.

Аналогічну точку зору, збагачену оцінкою окремих часткових моментів, висловлювали пізніше найбільш відомі представники позитивізму в соціології — О.Конт і Дж.Ст.Мілль. Обое вони відзначили як той факт, що індустріальне суспільство не може повною мірою викоринити нерівності («якщо існують люди, що потерпають від фізичних обмежень або деградуєть морально, — указував Дж.Ст. Мілль, — то це є показником недосконалості їхнього соціального оточення; указувати ж на те, що страждаючі члени суспільства є нижчими у фізичному чи моральному відношенні, — значить виявляти не пом'якшуючу, а лише посилюючу несправедливість обставину» [87.], так і те, що місце самого індустріального ладу в історії людства потребує чіткого визначення. Фактично саме ці два мислителі стали останніми великими соціальними філософами, що у рамках позитивістської традиції проводили явне протиставлення буржуазного і феодального образів суспільства.

О.Конт відзначав, що відхід феодалізму з історичної арени був природним процесом, що «падіння цієї системи відбувалося безперервно в продовження попередніх століть унаслідок ряду видозмін, незалежних від усякої людської волі, яким сприяли всі класи суспільства, воно з'явилося, одним словом, необхідним наслідком руху цивілізації» [88.]; Дж.Ст. Мілль називав цей тип суспільства важливою і необхідною підготовчою фазою, що забезпечила триумф капіталістичного ладу.

Починаючи з цього часу протиставлення феодалізму і капіталізму стало

відходити на другий план; в умовах експансії індустріальних порядків особливої уваги стали набувати елементи, що акцентували увагу на історичній наступності різних соціальних систем більшою мірою, ніж на підкресленні розходжень між ними. Таким чином, виникла потреба в періодизації історії на основі аналізу росту і розвитку продуктивних сил та їх технологічної основи. Тим самим була закладена методологічна передумова становлення теорії постіндустріального суспільства.

Найбільш явно нова тенденція проявилася в другій половині позаминулого сторіччя. Розділяючи запропонований А. де Сен-Сімоном, О.Контом і Дж.Ст.Міллем підхід до буржуазного суспільства як до суспільства «промисловців», ряд філософів і соціологів, що наслідували основні методологічні принципи позитивізму, акцентували увагу на вичленовуванні окремих історичних фаз за ознаками технологічної організації виробництва, обміну і розподілу створюваних у суспільстві благ.

Прихильники «історичної» школи в політичній економії почали виділення епохи дикості, а також пастушачої, землеробської, хліборобсько-мануфактурної і хліборобсько-мануфактурно-комерційної стадій. За трохи іншими критеріями були визначені етапи замкненого домашнього господарства, міського господарства і народного господарства. На основі аналізу типів розподілу й обміну вироблених благ були розмежовані, крім того, періоди природного натурального, грошового і кредитного, а трохи пізніше — епохи індивідуального, перехідного і соціального господарства.

У відносно завершеному вигляді концепція періодизації, заснована на вивченні організації виробництва й обміну благ, побачила світ в роботах представників «нової історичної школи» на початку ХХ століття. Таким чином виникла перша фундаментальна складова теорії постіндустріального (інформаційного) суспільства: у якості домінуючого поширився підхід, заснований на періодизації історії не за принципом оцінки класової структури відповідних суспільств, а на основі дослідження технологічних аспектів організації суспільного виробництва.

Паралельно розвивався й інший науковий напрямок, прихильники якого з позицій переваги технологічних факторів у суспільному розвитку розробляли проблеми модифікації соціальної структури під впливом цих факторів. Одним з перших досліджень, у якому глибокий аналіз промислової системи був поєднаний з вивченням інституціональної структури суспільства, стала відома робота Т.Веблена [89.], що започаткувала інституціональний напрямок в політичній економії. Запропонована ним теорія виявилася надзвичайно вдалою; вона враховувала багато факторів, у тому числі форми організації обміну, характер взаємодії між соціальними групами і класами, формування індивідуальної мотивації, вона стала найбільш повною і багатофакторною із усіх, створених у першій половині нашого сторіччя. Така широта охоплення різноманітних соціальних проблем дала концепції Т.Веблена значного прогностичного значення й активізувала роботи інших авторів у рамках інституціональної традиції.

Основне значення інституціональної концепції для становлення постіндустріальної теорії полягало насамперед у тім, що раніше абстрактна

ідея протиставлення стадій технологічної еволюції переломилася в нових умовах у структуризацію секторів суспільного виробництва і виявлення внутрішніх закономірностей господарського розвитку, що не залежать від соціальної і політичної системи тієї чи іншої країни.

Наприкінці 40-х років ХХ ст. у роботах американського економіста К. Кларка «Економіка в 1960 році» і французького суспільствознавця Ж. Фураст'є «Велика надія ХХ століття» були сформульовані найважливіші методологічні принципи теорії постіндустріального суспільства — аналітичний поділ усього суспільного виробництва на первинний (сільське господарство), вторинний (промисловість) і третинний (сфера послуг) сектори і положення про прийдешній ріст частки третинного сектора в порівнянні з первинним і вторинним як у сукупній робочій силі розвинутих країн, так і в структурі валового національного продукту. Таким чином, сформувалася друга фундаментальна складова теорії постіндустріального суспільства: цього разу принцип домінування технологічних аспектів організації суспільного виробництва над оцінкою класової структури став екстраполюватися не тільки на історичну періодизацію, але і на конкретний аналіз економічного розвитку сучасних суспільств.

Ці положення ознаменували собою відносну завершеність побудови системи методологічних передумов теорії постіндустріалізму, на яких базується також і поява образів інформаційного суспільства. Ці передумови цілком оформилися лише в роботах, створених у середині нашого сторіччя; тим часом досить порівняти положення А. де Сен-Сімона про те, що, коли промисловці стануть панівним класом, «вони дадуть кожному з них значення відповідно послугам, зробленим ними промисловістю... і [у результаті] суспільний спокій буде цілком забезпечено, добробут держави буде розвиватися з тією швидкістю, яка тільки можлива, і суспільство буде володіти всім тим індивідуальним і суспільним щастям, на яке тільки може посягати людська природа» [90.], з тезою Ж. Фураст'є, відповідно до якої, коли промислова організація розв'ється настільки, що велика частина зайнятих зосередиться в сфері створення послуг і інформації, а людина зможе присвятити себе заняттям більш мистецьким, ніж безпосередньому виробництву, затвердиться панування технократії, держава почне здійснювати діючий контроль за економікою, а засоби виробництва перестануть бути об'єктом класової боротьби, щоб зрозуміти, наскільки близькі основні підходи сучасних постіндустріалістів до підходів їхніх далеких попередників.

Виходячи з цього можна бачити, що в сучасних умовах до певної міри змінилися лише історичні умови виникнення подібних концепцій; ідеал же, що розглядався як мета, залишився колишнім. Різниця полягала, однак, у тім, що на відміну від початку ХІХ століття, коли подібні прагнення не виходили за рамки благих побажань, у наш час вони здобули риси реальності, що формується. Тому на порядок денний стало термінологічне позначення нової стадії соціальної еволюції.

Витоки поняття “постіндустріальне суспільство” навряд чи можуть бути визначені з достатньою точністю. Як вже зазначалося вище, з великою імовірністю можна стверджувати, що термін “постіндустріалізм” був введений

у науковий оборот 1911 року А.Кумарасвами, автором ряду робіт з доіндустріального розвитку азіатських країн. Згодом, з 1916 чи 1917 року, він досить активно використовувався теоретиком англійського ліберального соціалізму А. Пенті, який навіть виносив його в заголовок своїх книг, позначаючи в такий спосіб ідеальне суспільство, де принципи автономного і навіть напівкустарного виробництва відроджені заради подолання конфліктів, притаманних індустріальній системі.

Існує також думка, що цей термін був введений в науковий обіг у 1958 році американським соціологом Д. Рісменом. [91.]

Теорія постіндустріального суспільства з'явилася в результаті синтезу різних підходів до оцінки динаміки стану і розвитку суспільства. Починаючи з 1960-і років ХХ ст. відбувається поширення поняття "постіндустріалізм" й осмислення того, що технологічні фактори розвитку починають превалювати над політичними і соціальними. До початку 1970-х років постіндустріальна проблематика стає однією з ведучих у західній соціології і багатьом дослідникам на той час здається, що ця нова глобальна методологічна парадигма здатна дати істотний імпульс суспільним наукам.

Як на початку ХХ століття, так і наприкінці його 50-х років соціологи прийшли до використання цього поняття не стільки як такого, що визначає з позитивної точки зору нову соціальну структуру, скільки як такого, що протиставляє її попереднім стадіям суспільної еволюції. При цьому методологічні основи такого протиставлення, що використовувалися А.Кумарасвами й А.Пенті, є безумовно менш ґрунтовними, ніж запропоновані Д.Рісменом і іншими сучасними авторами.

Ми будемо виходити з того, що для розуміння внутрішньої структури теорії постіндустріалізму цілком можна вважати автором даного терміна Д.Рісмена, а також інших дослідників, що застосували його в 60-і роки. До цього періоду відноситься і синтез різних підходів до оцінки сучасного стану соціуму, що дав початок теорії постіндустріального (а згодом інформаційного) суспільства в її нинішнім розумінні. Цей період приніс не тільки значне поширення використання самого поняття "постіндустріалізм" (саме тоді Д.Рісмен виносить його в заголовок своєї відомої статті, а Д.Белл використовує в лекціях, прочитаних у Зальцбурзі), але й остаточне осмислення того, що будь-які політичні і соціальні розходження в сучасних умовах не можуть вважатися важливішими за фактор технологічного прогресу. Вже наприкінці 50-х рр. Р.Арон висловлював думку, що «Європа складається не з двох докорінно відмінних світів: радянського і західного, а являє собою єдину реальність — індустріальну цивілізацію» [92.].

До кінця 60-х років дана проблематика стала однією з найбільш актуальних, обговорювалися західними соціологами; у новій ідеї вже тоді бачилася глобальна методологічна парадигма, здатна дати новий імпульс суспільствознавчим дослідженням. Представники кожного з ідеологічних плінів — від консерватора У.Ростоу [93.] і помірною ліберала К.Томінагі [94.] до А.Турена [95.], який дотримувався явно соціалістичної орієнтації і чеського марксиста Р.Ріхти - прагнули внести свій внесок у процес становлення нової концепції.

Відомий західний дослідник Борис Франкел акцентує увагу на тому, що постіндустріалізм як концептуальний напрямок набув теоретичної багатомірності. Так, він з цього приводу пише, що “Підбиваючи підсумок різним концепціям постіндустріального суспільства, можна класифікувати розбіжності між нашими теоретиками за такими рубриками. По-перше, слід виділити таких письменників, як Джонс, Тоффлер та ін., які бачать постіндустріальне суспільство як більш інтегровані чи глобально об’єднані, ніж теперішні національні індустріальні суспільства. Соціально-економічні зміни в останніх відбуватимуться у плані сприяння урядів розвитку постпослугового суспільства та розпаду націй-держав, розхитаних радикальними децентралізуючими політичними стратегіями. Відповідно, постіндустріальні суспільства в жодному разі не будуть соціалістичними, не будуть самодостатніми автаркіями й будуть неможливими без поширення в глобальному масштабі нових технологій, що зроблять застарілими наявні національні й локальні форми промисловості Другої Хвилі. Тоффлер і Джонс не стверджують, що перехід до нової технології... обійдеться без політичної та суспільної боротьби. Але їхні концепції постіндустріальних економік і способів життя оптимістичними у тому сенсі, що вони вірять у те, що постіндустріальне виробництво й споживання відповідатимуть локальному розмаїттю та автономії і водночас підтримуватимуть транснаціональні, багатоцільові корпорації і/або трансформовані державний і приватний сектори, що будуть здатні ліквідувати масове безробіття й депресію.

По-друге, такі автори, як Горц, роблять на один крок далі, ніж “змішана економіка” постіндустріальних теоретиків. Не пропагуючи ні самодостатності, ні багатоцільових корпорацій, Горц у своєму баченні постіндустріального соціалізму опирається на поєднання соціалістичного державного планування, децентралізованого виробництва (що спирається на суміш нової працезберігаючої технології та простих, традиційних, трудомістких, екологічно безпечних ремесел), плюс неясна міжнародна прив’язка до інших суспільств, яка ніколи явно не артикулюється. Горц є опонентом ринку як первинного координаційного механізму й водночас прихильником місцевих структур, які мають бути набагато демократичнішими за сучасне бюрократичне регулювання економічної та політичної діяльності.

Урешті-решт ми маємо третю групу постіндустріальних теоретиків, які схвалюють самодостатність і протистоять сучасному індустріалізму та постіндустріальному зростанню, але, на їхню думку, означає посилення небезпеки для навколишнього середовища, централізації влади в руках наднаціональних політичних установ (наприклад, ЄЕС) і зростання могутності транснаціональних корпорацій. Мислителі цього напрямку вважають, що постіндустріальні економіки неможливі без радикального передання економічної влади, радикального вивільнення робітників і партій від теперішньої реструктуризації промисловості на імперіалістичних засадах (тобто переміщення певних галузей промисловості до країн третього світу задля здешевлення глобального виробництва). Незгода між різноманітними захисниками радикальної автаркії зазвичай обертається навколо механізмів ринкових механізмів. У працях Баро, а також у раніше написаних працях анархістів самодостатність визначається як соціально-економічний устрій, що діє головно на засадах простих форм безгрошового бартеру,

децентралізованого планування та інформаційного обміну чи інших подібних некапіталістичних ринкових механізмах і негрошових обмінах. При цьому майже нічого не говориться про міжнародний економічний обмін, про відносини між багатими суспільствами і країнами третього світу і т.ін. Протиवाгою до неринкової концепції постіндустріальної автаркії (хоча простий бартер уже є ринковим механізмом) є картина радикально децентралізованих громад, що підтримують свою самодостатність через ринкові механізми, не відмовляючись від використання грошей. ... Самодостатність базується на маломасштабних підприємствах та громадах. Хоча ринкові механізми продовжують розвиватися, спостерігається глибокий спротив водночас етатизму та контролю великих корпорацій над економічними процесами. Радикальний інвайронменталізм поєднується з найкращими традиціями учасницької демократії та вільного підприємництва.

Як ринкові, так і неринкові версії постіндустріальної автаркії заперечують образи постіндустріальних економік, висунуті Тоффлером, Джонсом, Горцем та ін.” [96.]

Начало систематичної роботи в концептуальному напрямку, яка привела до розвитку власне теорії інформаційного суспільства, можна віднести до 1965 року, коли в США була створена футурологічна комісія. Прогнози до 2000 року, сформульовані комісією, були опубліковані в журналі “Дедалус” і в спеціальному збірнику, де концепція постіндустріального суспільства була представлена в якості базової для вивчення перспектив розвитку суспільного прогресу. Керівником цієї комісії був Даніел Белл, віце-президент американської академії мистецтв і наук, професор соціології Колумбійського і Гарвардського університетів.

Американські вчені, які працювали разом з Д. Беллом у футурологічній комісії при виявленні тенденцій розвитку суспільства фіксували в першу чергу увагу на позаідеологічному просторі людського існування. Учасники комісії прогнозували появу засобів впливу на фізичний і психічний стан людей, пророкували тенденції, що зміцнюють ідеологічні забобони - уявлення про людину як “острів у самому собі”, і внутрішньо зв’язані з ними різні форми антигромадського індивідуалізму.

У роботі цієї комісії також брав участь відомий футуролог, директор Гудзонівського інституту Герман Кан. У доповіді, підготовленій ним у співтворстві з Ентоні Вінером, прогнозується глобальне поширення “мистецтва, що відчувається”, орієнтованого не на ідейно-інтелектуальну змістовність, а на спонтанно-чуттєве відношення індивідуумів до навколишнього середовища. Концептуальні положення “мистецтва, що відчувається,” послужили основою для розробки концепції “мозаїчної культури” як противаги “уніформованій гомогенній культурі”. У цьому контексті виникає образ суспільства як “глобального метрополісу” - міста, у якому співіснують безліч культур і народностей, що стверджують право на незалежне приватне життя.

Мозаїчна культура, згідно їх висновкам, має тенденцію до глобального поширення не тільки завдяки засобам масової інформації, але і тому, що її базисом стають транснаціональні корпорації постіндустріального суспільства,

в яких Г. Кан і Б. Брюс-Бріггс вбачали головну рушійну силу світової економіки, світової культури і суспільства.

Таким чином теоретичні джерела образів інформаційного суспільства лежать у концептуальних положеннях постіндустріальної доктрини, які підкреслюють центральну роль знання у суспільному житті і констатують зрушення у системі виробництва, як ми бачили вище, від виробництва матеріальних благ до виробництва послуг і інформації.

Саме тому ми почнемо розгляд образів інформаційного суспільства з розгляду постіндустріалістських концепцій. Як вже згадувалося вище, соціальні зміни, що їх спричинила інформатизація, є багатомірними, вони формувалися у різних галузях життя суспільства. Це обумовило те, що образи інформаційного суспільства виникали з акцентацією на тій або іншій сфері – технології, економіки, структури зайнятості, структурних змінах та змінах соціального простору і часу, самої людської особистості. Тому ми розглянемо ці різнопланові образи з тим, щоби виявити загальні риси та закономірності їх формування і сформулювати інтегральний образ, який у подальшому можна було б піддати соціологічній концептуалізації.

2.2. Образ інформаційного суспільства як “Комп’ютопія” в концепції Й.Масуди

Однією з найперших концепцій, яка має відношення до виникнення соціологічного образу інформаційного суспільства, є широковідома “Комп’ютопія”, автором якої є японський дослідник Йонезі Масуда [97.]. Цей дослідник, характеризуючи інформаційне суспільство виходив з того, що воно “буде людським суспільством нового типу, цілком відмінним від нинішнього, індустріального. На протривагу невизначеному терміну “постіндустріальне суспільство”, термін “інформаційне суспільство” у тому розумінні, як він тут застосовується, дозволяє описати у конкретних поняттях характеристики і структуру майбутнього.”

Підставою для такого твердження, згідно точки зору Й.Масуди, є те, що виробництво інформаційних і нематеріальних цінностей завжди матиме вирішальне значення незалежно від ладу і рівня розвитку суспільства. Попередні системи технологічних новацій завжди мали справу з матеріальним виробництвом, тут же вони повинні будуватися навколо абсолютно нового каркасу – безпосереднього аналізу комп’ютерно-комунікаційної технології. Існуючий зразок індустріального суспільства, на думку Масуди, є тією соціетальною моделлю, на підставі якої ми зможемо уявити в усьому обсязі композицію інформаційного суспільства. Звідси – ще одна смілива “історична гіпотеза”: реалізований зв’язок людського суспільства може бути використаний як історична аналогова модель. Така історична аналогія для збирання в єдине ціле компонентів інформаційного суспільства є найефективнішим способом побудови каркасу його моделі. Грунтуючись на цих двох передумовах, Масуда створює один з перших образів інформаційного суспільства. Зокрема, відбудує його спираючись на певні уявлення про соціально-економічні засади суспільного життя, що, на його думку,

виникатимуть у процесі інформатизації. До основних рис інформаційного суспільства він відносить наступні:

- першою інноваційною технологією індустріального суспільства була парова машина з її головною функцією заміщувати або підсилювати фізичну працю людини. В інформаційному суспільстві інноваційною буде “комп’ютерна технологія” з її фундаментальною функцією заміщувати або підсилювати розумову працю людини. Після винайдення парової машини її рушійна сила швидко революціонізувала суспільство, стала продуктивною силою, зробила можливим масове виробництво товарів і послуг, а також швидко транспортування. “Інформаційна революція”, що бере початок у розвитку комп’ютерів, швидко перетворюватиметься на інформаційну продуктивну силу і зробить можливим масове виробництво когнітивної, систематизованої інформації, технології і знання.

- в індустріальному суспільстві сучасний завод, який складається з машин і обладнання, став соціетальним символом і центром виробництва товарів. Суспільна структура, заснована на комп’ютері, що складається з інформаційних мереж і банків даних, замінить завод як соціетальний символ, стане центром виробництва і розподілу інформаційних благ.

- ринок в індустріальному суспільстві набув поширення в результаті відкриття нових континентів і здобуття колоній. Зростання споживацької купівельної спроможності було головним фактором в експансії ринку. В інформаційному суспільстві “межа пізаного” стане потенційним ринком, а зростання можливостей розв’язання проблеми розвитку виробництва перетвориться в найперший фактор у процесі експансії інформаційного ринку.

- в індустріальному суспільстві провідними галузями економічного ринку є ті, які забезпечують машинне обладнання і хімічні препарати, загальна ж структура включає в себе первинний, вторинний і третинний фактори. В інформаційному суспільстві провідна галузь – інтелектуальне виробництво, а його осереддя – виробництво знань. Нові галузі творять четверту групу, що надбудовуватиметься над індустріальною структурою. Це нагадуватиме якусь матрицю-таблицю, де на вертикальній осі розміщуватимуться галузі, що стосуються інформації, а на горизонтальній – галузі, що стосуються здоров’я, житла тощо.

- індустріальне суспільство характеризувалося: 1) економікою, орієнтованою на збут товарів; 2) спеціалізацією виробництва, яка використовує поділ праці; повним відділенням виробництва на підприємстві від споживання у побуті. У інформаційному суспільстві: 1) інформація вироблятиметься у процесі її використання; 2) самовиробництво інформації споживачами зросте; воно акумулюватиметься; 3) ця акумульована інформація стане поширюватися через синергетичне виробництво і дольове використання; і 4) економіка структурно зміниться від економіки обміну до синергетичної.

- в індустріальному суспільстві закон ціни – універсальний соціоекономічний принцип, який невидимою рукою підтримує рівновагу між попитом і пропозицією, а економіка і соціальне ціле розвиваються всередині цього економічного порядку. В інформаційному суспільстві цільовий принцип (принцип мети і засобу) стане фундаментальним, а синергетичний прямий

зв'язок, який розподіляє функції для досягнення спільної мети, працюватиме для підтримання цього суспільного порядку.

- в індустріальному суспільстві головним суб'єктом соціальної активності є підприємство, економічна група. Тому тут наявні три основних сфери: приватне суспільне підприємство та сектор державної власності при приватному управлінні. За інформаційного ладу найважливішим суб'єктом соціальної активності стане вільна спільнота, соціоекономічна група, яка може складатися з різних локальних об'єднань та інформаційних товариств.

- в індустріальній системі приватного підприємництва панують власність на капітал, вільна конкуренція і максималізація прибутку. В інформаційному ж суспільстві як соціально-економічна система виступатиме вільне громадянське суспільство, для якого характерне верховенство його інфраструктури (де об'єднані обидва типи капіталу: суспільний, індивідуальний та орієнтований на знання), а також притаманна йому соціальна структура, в якій втілений принцип синергії і громадської користі.

- індустріальне суспільство – це лад централізованої влади та ієрархії класів. Інформаційне, навпаки, буде вільним суспільством, багаточетровим, з взаємодоповнюваними функціями. Воно буде горизонтально функціональним, підтримуватиме соціальний лад шляхом автономії і обопільно доповнюваних функцій вільного громадянського суспільства.

- метою індустріалізму є досягнення національного добробуту, тобто створення справжнього суспільства процвітання. Інформаційне суспільство матиме метою реалізацію цінності часу (цінності, яка позначає і актуалізує майбутній час) для кожної людської істоти. Метою всіх і кожного стане досягнення повноцінного життя в процесі пошуків великих майбутніх можливостей.

- політична система індустріального суспільства – це парламентська система і мажоритарне правління. В інформаційному суспільстві політичною системою стане демократія участі. Вона буде політикою участі громадян; політикою автономного управління громадянами, що ґрунтуватиметься на договорі про участь і синергізмі, який бере до уваги думку меншості.

- в індустріальному суспільстві трудові спілки виникають як сила, що завдає суспільних змін, а виробничі рухи розвиваються шляхом використання трудових конфліктів як зброї. В інформаційному суспільстві громадські рухи посилюватимуться внаслідок соціальних зрушень; їх зброєю стануть суперчливі і залучені рухи.

- в індустріальному суспільстві є три головні типи соціальних проблем: 1) безробіття, спричинюване падінням виробництва, 2) війни, що випливають з міжнародних конфліктів, і 3) диктатура фашизму. Проблемами інформаційного суспільства стануть 1) футурошоки, зумовлені неспроможністю людей адекватно відповісти на швидкі соціальні трансформації, 2) дії індивідуальних і групових терористів, 3) зазіхання на індивідуальну самотність та 4) криза підконтрольності.

- найбільш розвинутим індустріальне суспільство є на стадії високого масового споживання, надто ж товарів тривалого користування, наприклад

автомобілів. Найбільше розвинутою стадією інформаційного суспільства буде рівень високої масової когнітивної творчості, за якого комп'ютеризація надасть можливість кожній особистості творити знання і просуватися до самореалізації.

- в індустріальному суспільстві матеріальні цінності (для задоволення фізіологічних і фізичних потреб) є універсальними стандартами всіх соціальних цінностей; в інформаційному суспільстві прагнення до задоволення досягнених цілей стане універсальним стандартом цінностей.

- нарешті, дух індустріального суспільства був духом відродження людської свободи, що етично означало поважання фундаментальних прав і надання гідності людині, а також поширення духу братерської любові для виправлення нерівності. Духом інформаційного суспільства буде дух глобалізму, тобто симбіозу, в якому людина і природа зможуть жити разом у гармонії, етично погоджуючи сувору самодисципліну і суспільний внесок.

Узагальнюючи створений ним образ інформаційного суспільства, японський дослідник пише, що "... Індустріальні суспільства характеризуються централізованим урядом, підтримуваним потужною військовою і адміністративною бюрократією. Існуючі великі національні підприємства призводять до того, що капіталістична держава виявляється залежною від трійці: індустрії, військових і урядової бюрократії. У таких суспільствах особистість має свободу діяти у трьох вимірах: а) опосередково беручи участь в управлінні політикою шляхом голосування на виборах раз на кілька років; б) використовуючи дохід (компенсацію на вкладену працю) для придбання їжі та інших речей; в) використовуючи час уїк-енду і свят на свій розсуд. Ця свобода вибору – вельми обмежена і надто далека від тієї, яку передбачав Адам Сміт. Однак мірою наближення ХХІ століття з'являються можливості побудувати універсальне суспільство добробуту в тому розумінні, як це передбачав Сміт, а комунікаційна комп'ютерна революція справді веде до такого суспільства. Найважливіший пункт полягає в тому, що інформаційне суспільство більшою мірою функціонуватиме довкола вісі інформаційних, аніж матеріальних цінностей, тобто довкола інформації когнітивної і такої, що обирає дію. До того ж інформаційне забезпечення (як осереддя організації виробництва) набуде фундаментального характеру інфраструктури, а когнітивний капітал матиме перевагу над матеріальним у структурі економіки. Таким чином, якщо характерна риса індустріального суспільства – багате матеріальне споживання, то інформаційного – те, що пізнавальна творчість інтелігенції поширюється на всіх. Вищою стадією інформаційного ладу стане глобальне футуризування суспільства – погляд, який розвинувся з уявлення про універсальний добробут, за Смітом. Це саме те, що я розумію під "Комп'ютопією". Це глобальне футуризоване суспільство, в якому кожен домагається однієї з можливостей свого власного майбутнього, актуалізує і реалізує одну з власних інтенцій і потреб. Діючи ціле-орієнтованим чином. Воно буде глобальним і цільним, у якому багаточетрові вільні об'єднання громадян вільно беруть участь у дольових цілях, а ідеї спільно процвітають у всьому світі." [98.]

Однією з найяскравіших, на нашу думку, рис є те, що воно буде складатися

з високоосвічених людей: “Швидке зростання інформаційно-виробничих сил, які постали довкола комп’ютера, дозволяє розраховувати на істотний прогрес порівняно з мріями та спробами її реалізації в минулому. Розвиток інформаційно-продуктивних сил поряд із швидким зростанням унаслідок автоматизації матеріальної продуктивної сили веде до звільнення людини, зменшення її залежності від безпосередньої праці і збільшення кількості її вільного часу. До того ж розширюватимуться можливості для розв’язання проблем, пошуку нових можливостей і потім утілення їх у реальність. Тобто розширюватиметься людська здатність до футуризації і сфера незалежності.

Ще один момент – наступне розширення автономної творчості. Засаднича соціально-утопічна думка минулого полягала в тому, що установити комунальну форму життя на ґрунті спільної власності на засоби виробництва – ідея, яка більшою чи меншою мірою орієнтувалася на прототип примітивного комунізму. Цей тип суспільства неминуче має справу з відносно низьким рівнем продуктивних сил. Однак інформаційне суспільство гарантуватиме існування більш активних вільних об’єднань, бо люди будуть вивільнені від турбот про харчування і одержать більше можливостей для реалізації часо-цінностей прийдешнього.

Становлення Комп’ютопії відбуватиметься шляхом переходу від простих кооперативних товариств, у яких чимала частина часу ще витрачається на підтримання існування, до динамічних і творчо вільних об’єднань. Люди, згуртовані спільною метою, створюють нові вільні спільки, саме такі, що завжди орієнтовані на вільну активність і творчу участь кожного. Таким чином, індивідуальна і групова футуризація гармонійно співвідноситься з соціетальною.” [99.]

Можна бачити, що концепція інформаційного суспільства Й.Масуди передбачає наступні риси суспільства:

- глобальний характер взаємодії
- домінування постматеріалістичної системи цінностей, скерованих на самореалізацію кожної людської особистості
- динамічна структура соціальної взаємодії, в основі змін якої лежать синергетичні ефекти, що відбуваються в процесах творчої взаємодії об’єднань вільних індивідів
- образ інформаційного суспільства створюється на протиставленні образу індустріального суспільства
- соціальності індустріального суспільства побудованій навколо проблематики міжгрупової взаємодії, автор протиставляє соціальність, побудовану навколо проблем взаємодії індивід-суспільство та індивід-індивід.
- образ інформаційного суспільства розвивається на протиставленні двох концептуальних просторів – сучасного та майбутнього

2.3. Образ постіндустріального-інформаційного суспільства Д.Белла

Новий етап у розвитку концепції постіндустріалізму пов’язується з виходом

у 1973 році книги Д. Белла “Майбутнє постіндустріальне суспільство” [100.], яка ще більш підсилила інтерес до цієї проблематики й обумовила появу багатьох футурологічних концепцій у західній соціології 70-х років ХХ ст. Починаючи з цього періоду з’являються численні роботи, присвячені осмисленню нового історичного стану, на порозі якого опинилося людство. Розглянемо більш детально методологічні засади, на яких Д.Белл створює соціологічну концепцію суспільства. Першим, і мабуть, найголовнішим з них є те, що постіндустріальне або, як він його пізніше називає, інформаційне суспільство, виникає завдяки змінам у соціальній структурі. Його розвиток “ставити запитання” перед політикою та культурою, однак Белл підкреслює, що не слід розглядати зміни так, ніби-то вони відбуваються спершу в одній, а згодом впливають на інші сфери суспільства. Белл стверджує, що сучасні розвинуті суспільства є “радикально роз’єднаними”, тобто вони складаються з незалежних сфер – соціальної структури політики та культури., які існують окремо і події в яких не є обов’язково подіями у інших. Белл підкреслює, що суспільства не є “органічними або настільки інтегрованими, щоб їх можна було аналізувати як єдину систему”. Він виступає проти холістичних теорій суспільства, вважаючи їх тоталітарними.

Критикуючи вихідні припущення цієї концепції, можна погодитись з британський дослідник Ф.Уебстером, який справедливо ставить питання: “професор Белл не дає доказів тому, що ці “роз’єднані сфери існують у сучасних суспільствах: вони просто є роз’єднаними, і соціолог, котрий цього не визнає, глибоко помиляється. Чому, наприклад, не виділити також право або релігію чи освіту?” [101.].

Ця вихідна методологічна установка дозволяє Д.Беллу висловлювати досить протилежні та непослідовні припущення, говорячи, що “я консерватор у культурі, соціаліст у економіці, ліберал у політиці”. Таке радикальне роз’єднання вказаних вище сфер дозволяє також обійтись без розгляду питань про те, яким чином події в одній сфері впливають на події у інших, не розглядати механізми змін суспільства як цілого. Окрім того, як неодноразово зазначали дослідники, Белл не надає ніяких доказів обґрунтованості власної позиції.

Соціальна реальність постійно заставляє якомось пояснювати пов’язаність культурних, політичних та соціальних структур, тому позиція Белла не є досить задовільною, з точки зору соціології така методологічна позиція може бути поясненою як прояв кризи образу суспільства, сформованих на той час, але вона не є задовільним інструментом дослідження, тому що від самого початку ігнорує важливі з точки зору соціологічної теорії питання. З приводу розглянутої методологічної позиції можна констатувати, що вона зафіксувала неоднорідність виникаючого суспільства, його багатомірність та контраверсійність.

Центральною темою дослідження Д.Белла “Культурні протиріччя капіталізму” (1967) став розпад цілісної системи інтегрованого у минулому етосу та потреб соціальних структур. Дослідник наголошує на тому, що концепція постіндустріального інформаційного суспільства фіксує розпад загальної системи цінностей. Така постановка проблеми передбачає все-таки цілісний підхід до суспільства, дослідник не може обійти факт цілісності

суспільства. Слід погодитися з П.Стейнфелсом, який з цього приводу пише: “Очевидним є не тільки те, що ці три сфери тісно пов’язані, але й те, що їх взаємовідношення у першу чергу цікавлять Белла. При усьому його аналітичному розділенні на три сфери він не в змозі відійти від поняття суспільства як єдиного цілого; це знову і знову виникає у його книгах та статтях, ... це становить основний предмет його неспокою.... А відтак Беллу потрібна теорія про відносини між різними сферами не менше, ніж теорія про їх дивергенцію. ... Вона не повинна бути теорією, котра надає визначення через одну із сфер .. вона має встановити зміни цих сфер, а також напрямки та спосіб їх взаємодії.” [102.]

Розглядаючи соціологічний зміст концепції “постіндустріального інформаційного суспільства” Д.Белла, слід не забувати, що мова йде про зміни виключно у соціальній сфері, яка включає економіку, структуру сфери зайнятості і систему стратифікації, однак не є пов’язаною зі сферами політики та культури і, таким чином, є аналізом змін, що відбуваються лише в одній сфері суспільства, вузьким відображенням цих змін. Белл застосовує таку типологію суспільного устрою, яка на кожному етапі цілком визначається домінуючим типом найманої праці. Ключовим поясненням змін у суспільстві з цієї точки зору є зростання продуктивності праці. Критичним фактором переходу від одного до іншого типу суспільства, за Беллом, є можливість отримати “більше за менше” завдяки раціоналізації та оптимізації праці. За цією логікою у доісторичні часи кожен мав працювати на землі, щоби забезпечити власне існування, тому люди розселилися по фермерським угіддям. З ростом продуктивності праці та раціоналізацією праці все більша частина населення переходить до буржуазної сфери мануфактур. Згодом, за тим же принципом продуктивність праці підвищується і все більше людей вивільняється зі сфери виробництва у сферу послуг, де діє той же принцип, але, на відміну від матеріальних потреб, тут потреби ростуть до безмежності.

Яка ж роль інформації у постіндустріальному суспільстві? Чому Белл заявляє, що “постіндустріальне суспільство – це інформаційне суспільство”?

Роль інформації у своїх теоретичних побудовах він пояснює через акцентування різних способів життя людей у різні епохи. У доіндустріальному суспільстві це – взаємодія з природою на основі використання мускульної сили, у індустріальному – взаємодія з технічною сферою, а на відміну від цих епох життя у постіндустріальну епоху засноване “на послугах ... та є взаємодією між людьми , а головну роль тут виграє не мускульна сила або енергія, а інформація. Робота у сфері послуг – це робота у галузі інформації. Дещо пізніше Д.Белл починає використовувати таку типологію праці, згідно якої слід розрізняти три її типи: “добуваючий”, “мануфактурний” та “інформаційний”. Частка кожного з них постійно змінювалася, що й визначало тип трудових відносин а, відтак, і тип суспільства.

Образ суспільства, за Беллом передбачає, що центральною фігурою нового суспільства стає спеціаліст, який буде все більшою мірою затребуваним а стрижнем трудових відносин – професійне та технічне обслуговування, тому вчені та інженери формують ключову групу у новому суспільстві. Це – ті професіонали, присутність яких у медицині, освіті, науково-дослідній роботі,

керуванні є свідцтвом про “експансію нової інтелігенції – у університетах, дослідницьких організаціях, у сфері вільних професій та керування.” Саме це висуває на перший план у такому суспільстві знання.

Наступна риса соціологічного образу інформаційного суспільства, за Беллом, полягає у тому, що зростання числа інформпрацівників не тільки веде до зростання кількості інформації у обігу, але й призводить до того, що таке суспільство позбавляється спонтанності. Професіонали не дадуть місця сваволі та анархії ринкових відносин, визначальну роль у інформаційному суспільстві буде посідати планування, виробка стратегій розвитку.

Наступна якісна риса нового суспільства полягатиме у тому, що, оскільки взаємодія людей буде скерованою фахівцями, то якість її вийде на перший план. Інакше кажучи, лікар буде думати про здоров’я свої пацієнтів, а не про прибуток, педагог – відповідно про розвиток своїх учнів і так далі. Тому суспільство стає дбайливим, орієнтованим на людину.

Наступна риса полягає у тому, що необхідність спільного планування призведе до появи “нової свідомості” у інформаційному суспільстві, яке, будучи “комунітарним суспільством” надає більшій перевазі спільності, угрупованню (community), ніж індивіду. Це для нового суспільства є точкою відліку в усіх відношеннях. Такі питання, як стан оточуючого середовища, дбання про старих та малих, стають більш значущими, ніж безпосередня прибутковість. Це, на думку Белла, означає поворот від “економізуючого етосу” (максимального задоволення власних потреб), до “соціологізованого образу життя”, що містить намагання “ оцінити потреби суспільства найбільш свідомим чином .. на основі ясно сформульованого “загального інтересу.”

Таким чином перед нами постає образ суспільства, де основним діючим суб’єктом соціальних відносин виступають різноманітні колективні угруповання, що взаємодіють на плановій основі, раціонально та взаємовідповідально вступаючи у соціальні відносини. Класова структура відходить у минуле разом з індустріальною організацією праці, що, у свою чергу, є результатом розвитку продуктивності праці на засадах використання нових технологій.

Однак слід зазначити, що концепція Д.Белла обходить низку проблем. Насамперед, невідомо чому зростання кількості спеціалістів у певній галузі має змінити форму власності, де та межа, за якою починається одна ера і починається інша?

Окрім того технологічний детермінізм не здатен відповісти на питання щодо засад проведення технологічної політики. Чи можливо стверджувати, що технології, будучи рушійною силою змін, зовсім незалежні від соціальних відносин? Що відбувається з цінностями та силами, які впливають на формування бюджетів науково-дослідних установ, корпоративної та державної політики? На чому базоване інвестування у оновлення виробництва? Чи не є програми розвитку технологій скерованими на досягнення насамперед соціального ефекту?

Ці питання залишаються поза образом суспільства, що його створює Д.Белл.

Більш того, залишається проблемою, чи можна, користуючись теоретичним

інструментарієм, що його було розроблено для аналізу процесів у індустріальному суспільстві, побудувати образ постіндустріального, або інформаційного? Насамперед, як ми вже зазначали, досить сумнівною виглядає загальна логіка, згідно якої можна, аналітично виділивши сільгосподарство, індустріальне господарство та послуги як окремі галузі, розглядати їх затим поза їх взаємної обумовленості, надаючи їм онтологічного статусу. Ф.Уебстер, слідом за іншими критиками Белла, досить слушно вказує на те, що таким чином ми лише підкреслимо нероздільність цих сфер, стверджуючи той факт, що вони споживають продукт одна одної, і, відтак, не можуть бути розглянутими як цілісні, автономні у своїй побудові, утворення. Вони не здатні розвиватися, не розвиваючись разом. Крім того, ми можемо бачити, що сфера сільського господарства все-таки залишається переважною за чисельністю зайнятого населення, якщо розглядати дійсні, глобальні засади функціонування економіки сучасного суспільства, особливо коли мова йде про США.

Слід зауважити, що сам розділ суспільства на сфери виробництва та споживання є результатом розповсюдження аналітичних практик з галузі економіки на сферу соціологічного розгляду суспільства, де воно має поставати як єдине, цілісне утворення. Така позиція Д.Белла, за влучним виразом історика Г.Перкіна, є “героїчним спрощенням”, оскільки “Багато представників корпорацій вважають, що приватний сектор виробляє багатства, котрі суспільний сектор поглинає, однак це явна помилка. З такою ж впевненістю можна заявити, що суспільний сектор виробляє та підтримує – шляхом освіти та охорони здоров’я – усі ті навички та вміння, на яких тримається приватний сектор. Подібні заяви у складному, взаємопов’язаному суспільстві звучать як наївно та безпомічно, як “сам дурень” на дитячому майданчику.” [103.]

Дуже відомою є теза про нову роль, яку буде посідати у інформаційному суспільстві, за Беллом, теоретичне знання, тобто це суспільство може бути характеризованим перевагою теорії над емпіричним досвідом та кодифікацією знання у абстрактні системи символів, корі можуть бути використаними для того, щоб пролити світло на різні та різноманітні сфери практичного досвіду. Це означає, що передумови інновацій полягають у галузі теоретичного мислення, а емпірія втрачає своє значення. Це досить цікаве та симптоматичне ствердження. Теорія починає відігравати першорядну роль у формуванні практичної політики у всіх галузях суспільного життя. З одного боку це надає змоги конструювати інтелектуальну технологію розвитку суспільних форм, з іншого – прив’язує до існуючих (відповідних до сучасної побудови суспільства) теоретичних побудов. Така позиція є результатом реалізації економічної політики, що конструювалася на кейнсіанській або монетаристській моделях економіки. За сліпим впровадженням цих моделей стояли інтереси певних соціальних угруповань, вони створювали провідні групи своїх інтересів у суспільстві. Звідси присутність теорії, таким чином, може виступати якщо не реакційним, то консервативним чинником суспільних змін.

Разом з тим досить невизначеним залишається питання про те, як саме розуміти присутність теоретичного знання у повсякденності, чим воно тут

взагалі є.

Можна констатувати, що образ інформаційного суспільства, що його створив Д.Белл, є певним ідеологічним конструктом (утопією), який базований на інтересах розвитку промислових корпорацій США, які потребували подальшої інформатизації усіх сторін життя суспільства.

Базуючись на досить непевних методологічних засадах, він пропонує суспільству відповідне бачення власної побудови та механізмів соціальної взаємодії.

Таким чином образ інформаційного суспільства за Д.Белом має такі риси:

- лінійна впорядкованість та централізованість соціальних взаємодій буде розрушеною в результаті розпаду цілісної системи інтегрованого у минулому етосу та потреб соціальних структур, на зміну їм придуть такі соціальні характеристики, як неоднорідність, багатомірність, та контраверсійність, суспільство базуватиметься на комунітарності та буде орієнтованим на інтереси окремого індивіду, екологічні та інші неекономічні проблеми

- за домінуючою групою виступають представники “нової інтелігенції”, які від імені “теоретичного знання” створюватимуть моделі соціальної організації

- соціальні взаємодії у суспільстві базуватимуться на задоволенні потреб індивідів у складі окремих спільнот, управління соціальними процесами на засадах свідомої їх організації

- інформаційне суспільство розглядається як сформоване у межах окремого національно-територіального утворення – США, поза увагою залишаються його включення до глобальних соціально-економічних процесів

- у такому суспільстві всі процеси будуть керованими, спонтанність соціального розвитку стане неможливою

2.4. Концепція “Технотронного суспільства” З.Бжезинського

Певний внесок у розвиток доктрини постіндустріалізму та формування образу інформаційного суспільства вніс американський політолог Збігнев Бжезинський, який виклав основні положення своєї футурологічної концепції в книзі “Між двох століть. Роль Америки у технотронну еру” (1970.). “Постіндустріальне суспільство, - стверджує Бжезинський, - стає технотронним суспільством - суспільством, що в культурному, психологічному, соціальному й економічному відношенні формується під впливом техніки й електроніки, особливо розвинутих у галузі комп’ютерів і комунікацій.” [104.] Технотронна революція накладає свій відбиток на характер образного сприйняття дійсності, розвалюються традиційні зв’язки в родині і між поколіннями, громадське життя фрагментується, незважаючи на зростаючі тенденції до глобальної інтеграції. Цей парадокс, на думку Бжезинського, сприяє краху старих вірувань, зв’язаних з національними й ідеологічними спільнотами людей, і формує нове глобальне бачення світу.

“У той час, як наша безпосередня реальність фрагментується, відзначає

Бжезинський, глобальна реальність усе сильніше і сильніше поглинає індивідуума, утягує його і навіть часом придушує. Очевидною, безпосередньою, уже багато разів обговорюваною причиною, є комунікації. Зміни, викликані комунікаціями і комп'ютерами, надзвичайно сприяють зв'язаності суспільства, члену якого перебувають у безупинних і тісних слуховізуальних контактах, постійно взаємодіючи, співучаствуєючи в найбільш напружених соціальних іспитах, і їх легко можна підштовхнути до посилення особистого підключення до рішення навіть дуже віддалених проблем. Нове покоління не займається більш визначенням світу, спираючи винятково на читання; <...> воно випробує світ і відчуває його компенсаторно за допомогою слуховізуальних комунікацій.” [105.]

Технотронна революція носить не локально-територіальний, а глобальний характер, поступово охоплюючи увесь світ. При цьому автор концепції “технотронного суспільства” відноситься до масової культури та її експорту зі США як до закономірного наслідку просторово-часової комунікаційної революції, що, на думку Бжезинського, означає кінець ідеології.

Електронні слуховізуальні засоби зв'язку створюють нове бачення світу і новий шлях до рівності - через деідеологізацію, що означає звільнення від всіх організованих форм віри і що пропонує обирати стилі життя, спираючись на свої почуття і потреби, а не на цілі, що лежать в основі політичних програм і рухів. “Ця нова революція, відзначає Бжезинський, майже одночасно впливає на всю планету, і в підсумку всі новації і примхи у формах поведінки швидко переміщуються від одного суспільства до іншого. Покоління студентів уже живе в технотронну епоху, хоча в ряді випадків навколишнє їхнє суспільство знаходиться ще поза її межами.” [106.]

Слід зазначити, що концептуальні положення Бжезинського і його ідеї деідеологізації близькі до постулатів одного з наступних у нашому розгляді теоретиків, М.Маклюена, однак, на відміну від ідей останнього, вони оформлені у вигляді політологічної доктрини й у методологічному плані істотно відрізняються від позицій американських коммунікативістів, що докладно аналізують соціальні корені, функції і перспективи розвитку засобів масової інформації.

Таким чином З.Бжезинський зафіксував наступні риси образу інформаційного суспільства:

- його розвиток поза національними або класовими ідеологіями, формує нове, глобальне бачення світу, в той же час в центрі цього світу постають США як закономірний носій нових технологій
- глобальний масштаб змін, що відбуваються у процесі інформатизації
- електронне аудіовізуальне середовище як основу організації соціальної поведінки особистості та групи, відрив від опори на раціоналістичне, лінійне сприйняття суспільства (деідеологізація)
- відрив індивідів від традиційного соціокультурного поля та обумовлену цим значну можливість волонтаристської поведінки
- інформаційне суспільство передбачає зміни типів особистості у напрямку орієнтацій не на смисли, а на безпосередні відчуття та потреби

2.5. Соціологічний зміст образу “електронного суспільства” М.Маклюена

У міру розвитку електронних ЗМІ, інформаційних технологій і удосконалювання комп’ютерної техніки в соціології розширюється дискурс про функції засобів масової комунікації, ролі інформації в житті суспільства і тенденціях виникнення інформаційного суспільства. У цьому зв’язку становлять інтерес дві концепції - Маршалла Маклюена і Елвіна Тоффлера.

Слід зазначити, що ці дослідники і їхні концепції викликали неоднозначне відношення з боку традиційної науки. Їх часто критикували за надмірну “публіцистичність” і орієнтацію їхніх книг і концепцій на широкий суспільний дискурс. Пік популярності Маклюена прийшовся на 60-70-і рр., а Тоффлера на 80-90-і рр. XX ст.

Серед робіт Маклюена, які відносяться до нашої теми, варто виділити такі відомі роботи, як “Галактика Гутенберга” (1962) [107.] , “Розуміючі медиа: продовження людини” [108.] (1964) , “Медіум - це Послання” (1967) [109.] , [110.] “Війна і світ у глобальному селі” (1968).

У цих творах представлені його соціально-філософські погляди, культурологічна концепція і теорія комунікаційних технологій. Репутація першопрохідника і класика в галузі теорії масових комунікацій Маклюена сприяла і його значна популярність як персонажа американської масової культури - у ці десятиліття він буквально не сходив з екранів телевізорів і сторінок періодичних видань, у яких він прославився своїми виразами як “пророк з Торонто”.

Рекламний ажіотаж навколо імені Маклюена в значній мірі пояснює першу негативну реакцію на його ідеї з боку академічної науки. Слід зазначити, що Маклюен і сам цілком свідомо протиставляв себе американській соціології. У відповідь Маклюена оголосили соліпсистом, що звалює “в одну купу”, як мотлох, усі цінності людини Заходу. Однак, після того, як рекламний ажіотаж закінчився, ті ж соціологи стали виявляти, що Маклюен, власне кажучи, не спростовує, а доповнює їхні власні уявлення про мас-медіа та інформаційне суспільство. Згодом основні ідеї Маклюена отримали респектабельність і ввійшли в арсенал американської соціології. [111.]

Відмінною рисою поглядів Маклюена є та обставина, що технології комунікації розглядаються ним як вирішальний фактор процесу формування тієї чи іншої соціально-економічної системи. Так, вже в “Галактиці Гутенберга” він показує, що розвиток і економічної і соціально-політичної інфраструктури індустріального суспільства був би неможливим без тієї кардинальної зміни комунікативних стратегій, що спричинив за собою винахід друкованого преса. Лише в умовах масового поширення друкованого слова стають можливими і

приватне підприємництво і демократизація суспільства на основі виборчого права, оскільки саме словом друкованим, а не усним і навіть не письмовим формується вихідний елемент і центральний агент такого суспільного ладу - атомізована, ізольована людська індивідуальність.

Ще 1962 року Маклюен вводить, у якості ведучого, поняття “електронне суспільство” звідси зрозуміле його прагнення вивчати розвиток сучасної культури насамперед стосовно місця в ній електричних, чи електронних, засобів спілкування як специфічної комунікації. Основна теза Маклюєна, що згодом стала афоризмом, - “повідомленням, переданим засобом комунікації, є сам цей засіб (the medium is the message)”. Увага Маклюєна була сконцентрованою, насамперед, на телебаченні, однак воно виступало своєрідним представником усієї глобальної електронної реальності - говорячи про вплив телебачення, він прагнув виявляти тенденції характерні для всіх ЗМІ. У якості естетико-психологічного і соціального об'єкта телебачення привертає увагу оскільки воно “вбирає” у себе інші мас-медіа (радіо, кіно, пресу) і оскільки є важливим елементом інформаційних технологій та інформаційних мереж.

Маклюєн вказує на два основних аспекти телебачення:

- мозаїчність побудови телевізійного зображення, що представляє увесь світ як набір незв'язаних однозначним логічним зв'язком повідомлень (коли, наприклад, за короткий відрізок часу в програмі новин з'являється різномасштабна та різноракурсна інформація з різноманітних галузей і епох);

- резонанс (взаємопосилення) цих повідомлень у сприймаючій їх свідомості, що переборює мозаїчну роздробленість, поєднує їх у встановлювану сприйняттям цілісну єдність, що має значення.

При цьому найбільш придатним засобом утримання свідомістю цілісності сприйняття мозаїчно-резонансної реальності, що бурхливо обновляється, в таких умовах є міф. “Ми дійсно живемо за законами міфу й інтегрально, як колись, але продовжуємо думати за формулами колишнього дискретного простору-часу доелектричного століття.” [112.] Продовжуючи дослідження Маклюєн виявляє, що в сучасну епоху не тільки телевізійне сприйняття, але і вся життєдіяльність сучасного суспільства стала усе більшою мірою здійснюватися відповідно до принципу “мозаїчного резонансу”: за допомогою телекомунікацій, мас-медіа і комп'ютерів електрика ніби продовжує центральну нервову систему до утворення “глобальних об'ємів”, де усе виявляється взаємозалежно, і в результаті формується так зване “глобальне село”. “Земна куля, зв'язана електрикою, пише Маклюєн, не більше села.” [113.]

Підкреслюючи відносну самостійність засобів масової комунікації, Маклюєн позначає тенденції все більшої їх активізації. Масова комунікація як сфера життя сучасного суспільства, що структурно оформилася з одного боку - є його частиною, а з іншого боку - має над ним певну владу. Виходячи з цих позицій, Маклюєн робить прогнози на майбутнє: “Ми вже в межах видимої досяжності світу, що буде автоматично контролюватися [за допомогою мас-медіа]... Тепер можна буде тримати під контролем емоційний клімат цілих культур точно так само, як в нас стало виходити з підтримкою

рівноваги світової ринкової економіки.” [114.]

Говорячи про вплив мас-медіа на суспільство, Маклюен відзначив вихід у велике життя “покоління, що всмоктало усі простори через телевізійну рекламу з молоком своєї матері”, відповідно до якого “демократичні волі в дуже великій мірі виражаються в тім, що люди стурбовані не політикою, а лупою в голові, волоссям на ногах, млявою роботою кишечнику, мало привабливою формою грудей, хворими яснами, зайвою вагою і застійними явищами.” [115.]

У своїх останніх роботах Маклюен показав, що в умовах нового інформаційного середовища і впливу електронних мереж бізнес і культура виявляються поняттями рівнозначними і взаємозамінними.

При цьому, передбачаючи ситуацію 1990-х рр., він відзначав, що “якщо існують телекомунікації з їх глобальним охопленням, то повинно ж бути так, щоб відповідні групи й організації їх використовували.” [116.]

На закінчення огляду ідей Маклюена необхідно сформулювати ті позиції його концепції, що співвідносяться з постулатами постіндустріалізму, однак на місце технології виробництва матеріальних благ він ставить технології виробництва інформації. Зокрема, Маклюен в історії цивілізації виділяв три основні етапи:

- первісна дописемна культура з усними формами зв'язку і передачі інформації;

- письмово-друкована культура (“галактика Гутенберга”), що замінила природність і колективізм - індивідуалізмом;

- сучасний етап (“глобальне село”), яки відроджує природне слуховізуальне багатомірне сприйняття світу і колективність, але на новій електронній основі через заміщення письмово-друкованих мов спілкування радіотелевізійними і мережними засобами масових комунікацій.

Таким чином Маклюен фіксує наступні компоненти образу інформаційного суспільства:

- відхід від індивідуалістичних моделей особистості, формування нової колективістської свідомості на рівні глобального соціуму

- атомізованість місцевої общини завдяки дії електронних ЗМІ

- мозаїчний характер побудови культури нового суспільства

- соціальна взаємодія у такому суспільстві відбувається за посередництвом електронно-комунікативних засобів та має характер мозаїчного резонансу, тобто є децентралізованою і не передбачає соціальної ієрархізованості

- електронні засоби масової комунікації стають відносно самостійними і справляють суттєвий та активний вплив на соціальну взаємодію

- основним каналом побудови образу суспільства є слуховізуальне сприйняття дійсності. Раціональні процедури відходять на другорядне місце.

- міф стає найбільш живиною та адекватною формою відображення суспільства у масовій свідомості

- соціальний простір зменшується, виникає можливість безпосередньої взаємодії з людьми безвідносно їх просторового розташування, соціум

формується як “глобальне село”

- виникає можливість тримати під глобальним контролем емоційний клімат цілих культур та можливість виникнення соціальних суб’єктів такого рівня інтересів і масштабів діяльності.

2.6. Образ суспільства у концепції Е.Тоффлера

Визнаний істотний внесок у розвиток ідей інформаціонізму, їх популяризації та формування образу інформаційного суспільства внесла концепція Елвіна Тоффлера, викладена в його книзі “Третя хвиля” [117.].

Тоффлер пропонує свою схему феноменології історичного процесу, певною мірою ігноруючи традиційні історіографічні концепції. Слід зазначити, що цей дослідник спирається на дуже об’ємний фактичний матеріал, посилання на наукову і публіцистичну літературу, статистичні дані .

В якості основи створення власної концепції Тоффлер виділяє в історії цивілізації три хвилі: перша хвиля - аграрна (до XVIII століття), друга - індустріальна (до 1950-х рр. XX століття) і третя - суперіндустріальна (починаючи з 1950-х років). Цікаво, що у вступі автор підкреслює: його книга - це “не об’єктивний прогноз, і вона не претендує на те, щоб бути науково обґрунтованою” [118.] і далі визначає засади своєї роботи як напівсистематичну модель цивілізації і наших взаємин з нею. Розвиваючи свою концепцію певним чином в межах парадигмального підходу Д.Белла, Тоффлер описує процес відмирання індустріальної цивілізації в термінах “техносфери”, “соціосфери”, “інформаційної” і “владної сфери”, показує які революційні зміни в сьогodнішньому світі відбувається в кожній з цих сфер. Особлива увага приділяється показу взаємин між цими сферами, а також між “біосферою” і “психосферою”. “Психосфера” для Тоффлера - це та структура психологічних і особистісних відносин, завдяки яким зміни, що відбуваються в зовнішньому світі, впливають на наше приватне життя. Основна метафора, використовувана Тоффлером, - це зіткнення хвиль, що приводить до змін. На думку автора, ідея хвилі - це не тільки спосіб організувати величезні маси дуже суперечливої інформації, вона допомагає бачити те, що знаходиться під “бурхливою поверхнею змін” [119.].

Тоффлер підкреслює оптимістичний характер своєї роботи, тому, що вірить у реальність нових перспектив і потенціалу “третьої хвилі”, що “доводить, що в самій серцевині руйнування і розпаду ми можемо знайти зараз приголомшливі свідчення зародження і життя. Ясно і, як мені здається, незаперечно, що ... цивілізація, що зароджується, може стати більш здоровою, розсудливою і стійкою, більш пристойною і більш демократичною, ніж кожна з відомих нам дотепер.” [120.].

Застосовуючи новий підхід – “хвилефронтальний” аналіз соціальних процесів (чи аналіз “фронтів хвилі”), що означає бачення еволюції світу в її глобально-синхронних фазах, Тоффлер аналізує техніко-економічні й інформаційно-комунікативні фактори суспільного розвитку [121.]. При цьому він відзначає, що запропонований їм підхід до аналізу соціальних процесів

“фокусує нашу увагу не стільки на історичних безперервностях, наскільки би важливими вони не були, скільки на дискретності в історії, моментах порушення безперервності - нововведеннях і пунктах перерв. Він виявляє основні зміни в момент їх виникнення і те, що дозволяє на них впливати” [122.].

Перша хвиля, за Тоффлером, почалася приблизно 10 тис. років тому, пов'язана з переходом від збирання і полювання до сільськогосподарського життя і появи перших паростків цивілізації. Цивілізації протягом тисячоріч росли і занепадали, воювали і вступали в союзи, зливалися, утворювали вигадливу суміш, однак усі вони мали фундаментальні подібності - скрізь основою життя була земля і сільське поселення, аграрне виробництво служило джерелом основного продукту. Панував простий поділ праці і невелика кількість чітко визначених каст і класів: знаті, духівництва, воїнів, рабів (або кріпаків). Влада була авторитарною і положення людини визначалося фактом її народження. До того ж у всіх країнах економіка була децентралізованою і замкнутою - кожне співтовариство виробляло більшу частину того, що споживало. При цьому існували і виключення - наприклад факторії, що випускали масову продукцію в Древній Греції і Римі, що Тоффлер визначає як окремі натайки на те, що повинне було прийти слідом за сільськогосподарською цивілізацією – як провісники Другої хвилі.

Перша хвиля змін ще не вичерпала свого потенціалу, коли наприкінці XVII в. у Європі виникла індустріальна революція (друга хвиля планетарних змін). Новий процес індустріалізації почав рухатися по країнах і континентах уже набагато швидше. “Таким чином, два окремих, що явно відрізняються друг від друга процесу змін поширювалися по землі одночасно, але з різною швидкістю.” [123.]

Зіткнення двох хвиль привело до виникнення багатьох політичних і військових конфліктів, починаючи від акцій протесту сільськогосподарських виробників із приводу індустріалізації життя, до Громадянської війни між північчю і півднем в Америці. В якості ілюстрації Тоффлер показує, як американські поселенці, виганяючи індіанців зі своєї землі, переміщаючи ферми усе далі і далі до Тихого океану, створювали цивілізацію Першої хвилі. Однак за ними вслід йшли агенти Другої хвилі – індустріалізатори, тому у середині XIX століття на Північному сході виник швидко зростаючий індустріальний сектор, інтереси якого через якийсь час вступили в нездоланне протиріччя із соціально-економічними відносинами рабовласницького півдня.

Друга хвиля викликала до життя три визначальні соціальні структури (головні інститути) - малу родину, масове навчання фабричного типу і гігантські корпорації. “Таким чином, всюди у світі Другої хвилі... більшість людей просувалося по одній і тій же стандартній життєвій траєкторії: виховані в малих родинях, вони йшли в потоці через школи фабричного типу, а потім надходили на службу у велику корпорацію, приватну чи державну. На кожному етапі життєвого шляху людина знаходиться під контролем одного з головних інститутів Другої хвилі” [124.].

Індустріалізація, впровадження нових технологій, удосконалювання енергетичної бази створили умови для масового виробництва, що викликало

до життя нову систему розподілу. Якщо в суспільствах Першої хвилі превалював розподіл товарів, виготовлених на замовлення, то тепер наступила епоха масового розподілу і масової торгівлі. Поступово всі сфери життя підкоряються виробничо-ринковим інтересам. Усі соціальні інститути (урядові заклади, школи, лікарні) набувають рис фабричності – у них домінують поділ праці, ієрархічна структура і знеособленість.

Звертаючись до “інфосфери”, Тоффлер просліджує основні принципи фабричного виробництва й у засобах масової інформації, що штампують однакові повідомлення, точно так само, як фабрика штампує той самий товар. Причому, без системи інформаційного обслуговування індустріальна цивілізація не змогла б оформитися і надійно функціонувати [125.]. У такий спосіб виникла добре розроблена окрема інфосфера - комунікаційні канали, через які індивідуальні і масові повідомлення можуть розподілятися так само ефективно, як товари і сировина. Інфосфера переплелася з техно- і соціосферами, які вона обслуговує, допомагаючи інтегрувати економічне виробництво з поведінкою окремих людей.

У своїй книзі Тоффлер докладно і послідовно аналізує систему із шести ведучих принципів, що діють у всіх країнах Другої хвилі: стандартизація, спеціалізація, синхронізація, концентрація, максимізація і централізація [126.]. Слід зауважити, що саме ці принципи характеризують одномірне суспільство, відповідають принципу побудови образу суспільства-індустріальної машини. Причому дослідник відзначає, що ці принципи як деяка програма Другої хвилі “застосовна як до капіталістичного, так і до соціалістичного крила індустріального суспільства, оскільки вони неминуче вирости з того самого базового розриву між виробником і споживачем, а також завдяки всезростаючій ролі ринку” [127.]. Ці ж принципи, підсилюючи один одного, створили найбільш великі, жорсткі і могутні бюрократичні організації, еліти і супереліти Другої хвилі.

Однак кінець-кінцем, стверджується в книзі Тоффлера, настає глибока криза принципів і структур Другої хвилі і на її зміну піднімається Третя хвиля, що несе нові погляди на світ і нові науково-технологічні досягнення в галузі інформатики, електроніки, молекулярної біології, що дозволяють вийти за межі обмежених життєвих і філософських концепцій індустріального періоду та створюють умови для усунення його головного протиріччя - між виробництвом і споживанням. На думку Тоффлера, точкою повороту можна вважати 1955 р., коли в США вперше кількість “білих комірців” і працівників сфери обслуговування стало перевищувати число “синіх комірців”. Це було десятиліття, коли відбувалося широке впровадження комп’ютерів і нових технологій, доступних населенню [128.].

Цивілізація Третьої хвилі суперечить старій традиційній індустріальній цивілізації, тому що є одночасно і високотехнологічною, і антиіндустріальною. Вона несе із собою новий лад життя, заснований на поновлених джерелах енергії, на методах виробництва, що виключають фабричні складальні конвеєри, на основі нової не-нуклеарної родини, на новій структурі, що Тоффлер назвав “електронним котеджем”, на радикально змінених школах і об’єднаннях майбутнього. Інформаційне суспільство позбавлене меж

стандартизації, синхронізації і централізації, буде відкидати бюрократію, зменшувати роль національної держави, сприяти росту напівавтономних економік постімперіалістичного світу [129].

Розвиток комп'ютерної техніки і засобів зв'язку приведе, на думку Тоффлера, до зміни структури зайнятості, а в поєднанні з інтелектуалізацією праці, що підсилюється, до появи так званих "електронних котеджів", які дозволять перенести роботу з офісу в житло працівника. Крім економії часу і скорочення транспортних витрат, а також витрат на забезпечення централізованих робочих місць, упровадження "електронних котеджів" приведе, на думку Тоффлера, до зміцнення родини і підсилить тенденції до відродження привабливості малих міст і сільського життя [130].

"Боротьба за "електронний котедж - пророкує Тоффлер, - мабуть, об'єднає не тільки технологів і корпорації, що прагнуть використовувати нові технічні можливості, але і широкий спектр інших сил - захисників навколишнього середовища, реформаторів праці в новому стилі, широку коаліцію організацій, від консервативних церков до радикальних феміністок, і основних політичних груп - у підтримку того, що може розглядатися як нове, більш задовільне майбутнє родини." [131.]

Тоффлер акцентує увагу на явищі, що він назвав "демасифікацією мас-медіа" [132.]. Зокрема, говорячи про тенденції розвитку засобів масової інформації, він відзначає підвищення їх інтерактивності завдяки впровадженню нових мережаних комп'ютерних технологій. Він стверджує, що настає епоха не-масових засобів інформації, при цьому поряд з новою техносферою виникає нова інфосфера, і це буде мати у всіх сферах життя, включаючи нашу свідомість, дуже далекосяжні наслідки. Тенденції демасифікації мас-медіа Тоффлер ілюструє процесом зниження тиражів американських і британських "великих газет", що зафіксований у 1970-х рр. Той же процес відбувається і з "великими журналами". Одночасно з цим у США відбувся буквально вибух інтересу до міні-журналів і газет. Демасифікація торкається не тільки друкованих видань - відбувається постійний ріст кількості радіостанцій, які починають звертатися до своєї власної аудиторії. У централізованого телемовлення з'явився могутній конкурент – інтерактивні системи кабельного телебачення, що паралельно з показом відео починають транслювати місцеві новини. Тоффлер зафіксував перші експерименти по реалізації інтерактивних мереж на базі систем кабельного телебачення, що дозволяють не тільки дивитися програми, але і спілкуватися з різними службами [133.].

Дослідник, окрім чисто технологічних моментів, відзначає тенденції створення нового інтелектуального середовища, заснованого на комп'ютерних мережах. Паралельно з процесом зменшення розмірів комп'ютерів (великі ЕОМ, міні-, мікро-ЕОМ, персональні, домашні комп'ютери), відбувається збільшення їхньої продуктивності, що супроводжується стрімким падінням вартості, відбувається широке поширення самих різних пристроїв, що наближають комп'ютер до безпосереднього користувача, аж до рівня домогосподарок. Ці процеси викликали до життя послуги з надання доступу до різних інформаційних масивів, освітніх програм і послуг.

Слід зазначити, що в книзі Тоффлера жодного разу не згадується слово “Інтернет” хоча постійно виникають сюжети, де описуються технології в даний час успішно реалізовані в рамках інфраструктури і сервісів Всесвітньої мережі. У цьому зв’язку варто відзначити, що Тоффлер опублікував свою книгу в 1980 році, коли технології побудови комп’ютерних мереж на основі протоколів TCP/IP уже 10 років застосовувалися в США.

Отже, ми бачимо, що Тоффлер, розглядаючи тенденції розвитку суспільних систем, використовує фактичний матеріал про нові технології, які сприяли трансформаційним процесам, що двадцять років по тому лягли в основу вже не тільки концепцій, але і реальних робочих планів та програм побудови інформаційного суспільства, як суспільства заснованого на знаннях. “Розосередження комп’ютерів по будинках, відзначає Тоффлер, стало наступним кроком у створенні простору інтелектуального середовища” [134.].

Говорячи про поширення мікропроцесорів, Тоффлер відзначає тенденцію розширення їхнього використання, крім виробничих процесів, у побутовій апаратурі. Він стверджує, що вони убудовуються усюди - починаючи з установок для кондиціонування повітря й автомобілів до швейних машин і побутових ваг. Вони будуть контролювати витрату електроенергії в будинку, підбирати в пральній машині кількість прального порошку і температуру води, регулювати паливну систему автомобіля, ранком включати нам радіогодинник, тостер, кавоварку і душ, прогрівати гараж, замикати двері і виконувати тисячу всяких дрібних і не дуже справ. При цьому Тоффлер приводить забавний кінематографічний сюжет про “Фреде-житло”, що в основних технологічних моментах можна співвіднести із сучасними промисловими розробками “Кібердомів”, де системи життєзабезпечення, охорони і т.п. керуються комп’ютером і мають шлюз в Інтернет.

Описуючи тенденції невідворотного впровадження інформаційних технологій у щоденне життя людини, Тоффлер позначає і важливі соціальні проблеми. “Чи не виявиться, що інтелектуальні машини, особливо об’єднані в комунікаційні мережі, вийдуть за межі можливостей нашого розуміння і стануть недоступними для контролю над ними? Чи не зможе хтось одного разу підключитися не тільки до наших телефонів, але і до тостерів і телевізорів, узявши на облік не тільки кожен наш рух, але і всяке судження? Якою мірою ми дозволимо собі залежати від комп’ютера і чіпа? У міру того як ми усе більшим та більшим інтелектом накачуємо матеріальне середовище, чи не атрофується наш власний розум? І що відбудеться, якщо хто-небудь чи щонебудь висмикне вилку зі штепсельної розетки? Чи збережуться в нас доти основні навички, необхідні для виживання?” [135.]

Тоффлер намагається знайти відповіді на частину цих питань. Зокрема як деяку гарантію від можливості тоталітарного комп’ютерного контролю він приводить аргумент децентралізації мереж, затверджуючи, що децентралізований комп’ютерний інтелект не тільки не зміцнить міць тоталітарної держави, а скоріше послабить її [136.]. Однак децентралізація мережної інфраструктури несе в собі не тільки позитивні моменти.

В даний час починають з’являтися публікації, у яких аналізуються особливості залежності сучасного суспільства від глобальних комп’ютерних

мереж і виникаючі небезпечні тенденції, перспективи демократії в умовах розвитку кіберпростору [137.], а також прогнозуються процеси самоорганізації Інтернету як незалежної від людини системи.

У своїй концепції Тоффлер приділяє особливу увагу тенденціям демасифікації виробництва. На його думку якісні зміни в техносфері та інфосфері поєдналися, принципово змінивши спосіб виробництва. Система виробництва поступово рухається від традиційного масового виготовлення до складної суміші масової і вже не масової продукції. Кінцева мета цього процесу - це виготовлення виробів тільки на замовлення, що здійснюється в результаті автоматизованого безупинного процесу під усї зростаючим прямим контролем замовника. Ці зміни безпосередньо пов'язані з принциповою революцією, що відбувається в сучасному офісі.

Тоффлер, показуючи тенденції впровадження комп'ютерних технологій у повсякденну адміністративну роботу, наводить приклади реалізації перших демонстраційних електронних офісів і систем передачі комп'ютерних даних, звертаючи при цьому увагу на соціальні, психологічні й економічні наслідки цього процесу, що, на його думку, приведуть до реструктуризації соціальних ролей і зміни структури зайнятості. Зокрема розвиток електронного офісу усуне цілий ряд функцій секретаря і приведе до того, що користування комп'ютером буде вважатися необхідною вимогою для будь-якого керівника – що в наш час вже практично відбулося.

Подвійна революція в секторі “білих комірців” і в промисловості приведе, на думку Тоффлера, до зовсім нового способу виробництва, що буде впливати не тільки на рівень зайнятості чи структуру індустрії, але також і на розподіл політичної й економічної влади, на число робочих місць, міжнародний розподіл праці, роль жінки в економіці, природу праці і змінить навіть поняття “місце роботи” Зменшення кількості робочих місць, зв'язаних з виробництвом матеріальних виробів приведе до росту обсягів роботи, “яка - при правильній схемі телекомунікацій і іншим устаткуванні - може бути виконана де завгодно, у тому числі у власній вітальні” [138.].

“Сьогодні ми не знаємо, обережно відзначає Тоффлер, чи стане “електронний котедж” насправді нормою майбутнього. Проте варто усвідомити, що якщо навіть 10-20% робочої сили, як визначено зараз, повинні будуть зробити це історичне переміщення за наступні 20-30 років, уся наша економіка, наші міста, наша екологія, структура нашої родини, наші цінності і навіть наша політика змінюватися майже до невпізнанності.” [139.].

Приклади перших інтерактивних інформаційних систем і експериментів по їхньому застосуванню в суспільному житті, приведені Тоффлером, ілюструють наявність соціальних потреб у технологіях, що ми зараз, через тридцять років, відносимо до технологій інформаційного суспільства. Елвіна Тоффлера, поряд із Джоном К. Гелбрейтом і Пітером Дракером зараз відносять до перших пророків “інтернет-цивілізації”, що сформулювали загальне передчуття змін і обрисували їх деякі загальні риси.

Таким чином Е. Тоффлер описує образ інформаційного суспільства з такими основними рисами:

- розвиток інформаційного суспільства радикально трансформує увесь

спектр соціальних відносин;

- основну роль у його розвитку належить спонтанним техніко-економічним та інформаційно-комунікативним факторам;
- в економіці сформуються два рівні виробництва – масове та індивідуалізоване, що вплине на соціальну диференціацію у суспільстві;
- у структурі зайнятості переважатимуть інтелектуально насичені види діяльності в “електронних котеджах”, що дозволять перенести роботу з офісу в житло працівника;
- крім економії часу і скороченні транспортних витрат, витрат на забезпечення централізованих робочих місць, упровадження “електронних котеджів” приведе до зміцнення родини і підсилить тенденції до відродження привабливості малих міст і сільського життя, тобто виникне тенденція деурбанізації суспільства;
- суспільство матиме дискретну структуру, позбавлену стандартизації, синхронізації та централізації;
- зменшиться роль національної держави та бюрократії, децентралізований комп’ютерний інтелект унеможливить тоталітарні тенденції влади;
- на глобальному рівні відбуватиметься ріст напівавтономних економік постімперіалістичного світу;
- базовою соціальною групою у суспільстві буде місцева громада;
- індивіди будуть використовувати електронне інтерактивне середовище для створення нових соціальних угруповань - “електронних братерств” за інтересами.

2.7. Ж.Атталі про “інформаційне суспільство” як останню фазу розвитку “Ери грошей.”

Своєрідну спробу з’ясувати логіку еволюції сучасного світу, виділити його складові, поставив перед собою автор варіанта історіософської теорії глобалізації Жак Атталі - автор багатьох книг з цієї тематики: “Шуми” (1977), “Три світи” (1981), “Історії Часу” (1982), “Впливова людина Зигмунд Г. Уорбург” (1902-1982)” (1985), “У прямому і переносному значенні” (1988) та інших.

Образ суспільства, створюваний цим дослідником і високопоставленим чиновником ЄБРР цікавий насамперед тим, що він відбиває не тільки критично-дослідницьку позицію, але й практично-конструктивістську, якою керуються, якщо можна так сказати, безпосередні творці нового суспільства. Умовиводи Атталі являють собою значний інтерес, позаяк їхній автор є одним з представників інтелектуальної і політичної еліти сучасного світу. Атталі в одній особі поєднує в собі соціального мислителя і суспільного діяча. Образ нового соціального світу Жак Атталі описує у своїй книзі “Лінії Обрію” [140.] . У ній він розглядає еволюцію сучасного суспільства, узятого на світовому

рівні, на майбутню чверть століття, а також досліджує сутність його економічної, політичної, соціальної й ідеологічної організації.

Атталі вважає, що в наш час настає так звана “третья ера”, або “ера грошей”, які є універсальним еквівалентом цінності, тому що, прирівнюючи всі речі до матеріального цифрового вираження, вони створюють можливість гранично просто здійснювати раціональне впорядкування соціальними процесами. Такий підхід сам Атталі пов’язує з настанням месіанської ери, що розуміється в іудео-каббалістичному сенсі (докладніше цей аспект він розвиває в іншій книзі, спеціально присвяченій месіанству “Він прийде”). Це відрізняє його від інших дослідників змін сучасності, які залишаються в рамках строгого прагматизму й утилітаризму.

Жак Атталі пропонує свою версію майбутнього, що “вже наступило”. Домінація на всій планеті єдиної ліберально-демократичної ідеології і ринкової системи разом з розвитком інформаційних технологій призводить до того, що світ стає єдиним і однорідним, геополітичні реальності, що домінували протягом всієї історії, у “третьій ері” відступають на задній план. Геополітичний дуалізм скасовується. На його думку, демократія - це найкраща політична система, Торговий Лад - двигун прогресу, всемогутність грошей - найбільш справедливий порядок правління, мондіалізм - єдина відповідь на проблеми завтрашнього дня й абсолютна неминучість, що для нього збігається з вищим благом.

У книзі “Лінії обр’ю” він виділяє основні соціальні, ідеологічні, культурні і геополітичні особливості прийдешнього світу приблизно наступних десятиліть. Зупинимося на його основних висновках.

В першому розділі “Лінії обр’ю” із самого початку автор уточнює, що “людство входить у зовсім новий період”. Для того, щоб досягнути прийдешні часи, необхідно вибрати “метод дослідження”.

По-перше, він затверджує примат теорії інформації, відповідно до якої “ніяка соціальна чи фізична форма не може існувати, якщо її члени не мають комунікацію між собою і з зовнішнім світом”. Інформація задає визначений порядок, породжуючи як наслідки три фундаментальних явища - сенс, насильство (тут явно відчувається вплив Рене Жерара з його теорією “цапа відбувайла”) і шуми. Для Атталі останній термін означає неструктурованість, хаотичність.

Далі він говорить про три типи порядку, “про три способи організації насильства”. Про порядок Сакрального, про порядок Сили і про порядок Грошей. Цим порядкам відповідають три соціальні форми, яким по черзі відповідають священник, цар і торговець або фінансист. “Але тільки порядок Грошей - зауважує автор - привносить ідею того, що всяка річ може бути обміршована за допомогою єдиної міри, універсального еквівалента.” [141.]

Далі автор уточнює: “На відміну від двох попередніх порядків (від порядку сакрального і порядку сили), де можуть співіснувати різні множинні соціальні форми, що конкурують між собою, Торговий Лад постійно прагне до організації єдиної універсальної форми світового масштабу.” [142.] Отже, відповідно до Жака Атталі, триумф економіки, грошей зв’язаний з переходом від множинності різних типів суспільства до планетарного уніформізму.

“Гроші і грошовий лад - зауважує Атталі - невіддільні від ринку і капіталізму.” І уточнює: “Влада вимірюється кількістю контрольованих грошей - спочатку за допомогою Сили, потім за допомогою Закону. “Цапом відбувайлом” при цьому є той, хто виявляється позбавленим грошей і хто загрожує порядку, заперечуючи його спосіб розподілу.” [143.]

Торговий лад, згідно Атталі, мав до нашого часу 8 історичних форм. Кожна з цих форм визначається центром або серцем, “де концентрується сутність фінансової, технічної, культурної влади (і при цьому не обов’язково політичної влади)”, серединою, розвинутими регіонами, що розташовуються близько до серця, і периферією, віддаленими й обділеними регіонами. Атталі налічує, як ми вже сказали, 8 історичних центрів (чи сердець) Торгового Ладу: Брюж (близько 1300 року), Венеція (близько 1450 року), Антверпен (близько 1500 року), Генуя (близько 1550 року), Амстердам (близько 1650 року), Лондон (близько 1750 року), Бостон (близько 1880 року), Нью-Йорк (близько 1930 року). Він додає, що період переходу від однієї форми Торгового Ладу до іншої, період невизначеності і зовнішнього регресу, слід називати кризою. Нова торгова форма з’являється, коли виникають нові технології, більш ефективні, ніж попередні для використання енергії й організації комунікації. Жак Атталі вказує, що в даний час відбувається народження нової форми, “яка підживлюється волею створювати, робити, обмінювати, тобто демократією”.

Дослідник розглядає також іншу важливу тему - пророкує початок “суспільства кочівників”, що виявляється, у першу чергу, через центральне значення нових об’єктів, які складають “єдине ціле, упорядковану галактику”. Ці нові об’єкти автор називає “кочівницькими об’єктами”, оскільки усі вони будуть легкими, транспортабельними, легко носимими кожним індивідумом. Ці об’єкти мають стати символами суспільства, у якому “людина, як і предмет, будуть знаходитися в постійному пересуванні, без адреси чи стабільної родини”. Людина буде нести на собі, у самому собі те, у чому знайде своє втілення її соціальна цінність. Тиск буде таким, що в людини залишиться тільки одна альтернатива - “або конформувати з цим суспільством кочівників, або бути з нього виключеним”. Атталі пояснює: “Ритмом Закону буде ефемерність, вищим джерелом бажання буде нарцисизм. Прагнення бути нормальним стане двигуном соціальної адаптації.” [144.]

Центром цієї дев’ятої форми Торгового Устрою, вважає Атталі стануть два накладених один на одній домінуючих простори - Тихоокеанський (США і Японія) і європейський. Автор у другому розділі своєї книги відповідає на запитання, чому, на його погляд, у найближчому майбутньому людство буде мати справу з двома різними типами просторів. Він розглядає також відносини різних регіонів світу між собою і пояснює причини, за якими США повинні незабаром перестати бути актуальним серцем Торгового Ладу. Атталі, зокрема, робить висновок, що “економічна конкуренція, перетинання зон економічної експансії, розпад блоків, регіональні антагонізми є надзвичайно небезпечними”. Тому “нові об’єкти”, що представляють собою засоби комунікації, стануть одночасно і засобами війни.

Окрема глава книги Атталі присвячена цим “новим кочівницьким об’єктам”,

що “перевернуть ритм життя і радикально змінять відношення людини до культури, науки, родини, батьківщині, світу”. І особливо зміниться відношення людини до себе самої. Для Атталі винахід у США в 1969 році мікропроцесора є фундаментальним фактором щодо формування нового суспільного стану. Завдяки цьому стало можливим зосередити величезну кількість інформації на невеликому шматочку сіліціума (кремнія). Це дозволило також збільшити продуктивність, прискорити процеси виробництва, знизити собівартість, одержати підвищену додаткову вартість. До числа цих нових об’єктів, згідно Атталі, відносяться також: плейер, кварцовий годинник, відеодиск, персональний комп’ютер, магнітна картка, переносний телефон, автовідповідач, телефакс і т.д. Завдяки цим об’єктам стало можливим відірватися від простору, і всі сфери суспільства виявилися зрушеними. В галузі використання продуктів харчування “заморозка дозволяє довгострокове складування їжі, мікрохвильові печі перетворили процес готування їжі в просте споживання товарів, підготовлених заздалегідь серійним способом і споживаних як у будинку, так і на місці роботи”. У сфері охорони здоров’я переносні портативні прилади (також стали “кочівницькими”) дозволяють самодіагностування. Те ж саме відбувається і з предметами “самоспостереження”, що будуть вимірювати ступінь відповідності людини “нормі” чи ступінь її відхилення від неї - причому останнє буде поширюватися, як на здоров’я, так і на поведінку в суспільстві. Останнє можна сьогодні проілюструвати сучасним розповсюдженням засобів електронного стеження та індивідуальної ідентифікації людини за допомогою мікрочипів, що виявляються безпосередньо в тіло.

Далі Атталі знову повертається до терміна “кочівництво”, яке, “будучи ключовим терміном, повинше за все визначити спосіб життя, культурний стиль і форму споживання до 2000 року”. Кожний буде носити із собою свою власну ідентичність: кочівництво буде вищою формою Торгового Ладу. Отже, усе відношення, що має, до подорожі, буде знаходитися в привілейованому положенні - від екзотичних блюд до стилю одягу, де кращими будуть “усе більш і більш еластичні форми одягу, здатні витримати подорож, не утрачаючи форми і не псуючись”. Усі кочівники будуть зв’язані з особливими мережами, “оазисами для кочівників, легко доступними, однорідними й інтегрованими”. Завдяки “кочівницьким предметам”, багато з яких перетворюються в дійсні протези, люди зможуть підключитися до цієї мережі. При цьому саме “магнітна картка стане справжнім протезом індивідуальності, її повноцінним заступником, деяким штучним органом, що є одночасно паспортом, чековою книжкою, телефоном і телефаксом, а також посвідченням особи”. [145.] Магнітна картка стане справжнім “протезом Я” людини, що відкриватиме їй доступ до універсального ринку. Можна сказати, що зараз практично мова йде вже не про магнітну картку, а про вживлений мікрочіп, який міститиме інформацію про особу та слугуватиме для її ідентифікації.

Кочівництво змінить значною мірою і сфери праці. Атталі говорить про “змішання всіх професій”. Він передбачає, що в Європі через десять років буде значний надлишок робочих рук. Це викликає постійні міграції в пошуках роботи. Тоді “найбільш цінною власністю буде громадянство в просторі домінуючих країн”, а власність на громадянство стане предметом купівлі-

продажу на вільному ринку паспортів.

На думку автора, однак, відбудуться небезпечні “судороги” захисту людьми і суспільствами колишньої ідентичності, свого традиційного обличчя. Але кочівницькі об’єкти пом’якшать ситуацію, тому що дозволять до деякої міри підтримувати зв’язок з “місцями своїх коренів”. Для Атталі “кочівник буде “у себе” усюди, щонайменше, якщо він задовольниться самим собою”.

Далі Жак Атталі торкається питання, що загрожує кинути тінь сумніву на “суспільство прийдешнього”. Мова йде про генетичні маніпуляції. Прогрес, досягнутий у цій області, дозволяє думати, що “один раз, ставши “протезом самого себе”, людина буде самовідтворюватися подібно товару”. Життя стане предметом штучної фабрикації, носителем вартості й об’єктом рентабельності. Атталі навіть запитує себе: “чи можна в даному випадку ще говорити про життя, якщо людина виробляється і мислиться як предмет, товар?”

Заключна глава його книги зветься “Роки прийдешнього тисячоріччя”. Там автор викладає свої надії і свої побоювання. Хоча світ прийдешнього виявиться “у безпрецедентних пропорціях, підлеглих Закону Грошей”, усе-таки на обрії з’являться нові безпеки. Це безпеки демографічного характеру, а також збільшення ваги периферійних народів, розташованих навколо домінуючих багатих і високо організованих просторів. Небезпеки, зв’язані зі зброєю, наркотиками, екологічними катастрофами - такими як збільшення твердих відходів, дефіцит питної води, викиди газу, знищення лісів і т.д. Щоб запобігти прийдешнім небезпекам, Атталі пропонує установити твердий політичний контроль на планетарному, світовому рівні - щоб “вирішувати проблеми “мондіально”, у світовому масштабі”. “До 2000 року Торговий Лад стане універсальним, гроші будуть визначати в ньому закони.” [146.] – стверджує дослідник.

Щоб покінчити з можливим ризиком у майбутньому, Атталі закликає до створення “планетарної політичної влади”, не називаючи, однак, тих принципів, на яких буде ґрунтуватися це суспільство. Він говорить про необхідність мондіалізму, демократії, про триумф нарциссизму, що буде супроводжуватися прагненням бути конформним стосовно соціальних норм. Але в ім’я чого все це? Які будуть глибинні мотиви людей? У чому буде полягати сенс суспільного і людського життя? На думку Атталі цей сенс може бути релігійний.

Атталі вважає, що існує два типи релігійності. Один з них “терпимий” і “жалісливий”, тобто суто сучасний, такий, що йде, рука об руку з космополітизмом, “правами людини”, демократією. Інший - “нетерпимий” і “фанатичний”, що має на увазі традиційну форму релігійності. Жак Атталі прекрасно розуміє логіку сучасного світу і тому в стані передбачати найближче майбутнє, як здається з його книги. З іншого боку, він проходить повз питання про мету цього світу. По суті, описувана ним еволюція представляється цілком логічною, хоча не можна виключити і значні катаклізми, які звичайно знаменують собою перехід від одного типу суспільства до іншого. Фактично дослідник змальовує такий образ інформаційного суспільства, в якому однакова “торгова форма” установлює сьогодні на всій планеті однаковий тип суспільства. Розходження зникають. І разом з цією еволюцією має

складається така тверда система влади, контролю, якої ніколи ще не існувало на планеті.

У такому суспільстві вищу форму свободи досить важко розрізнити від вищої форми рабства, “де більш не потрібні ланцюги, тому що пути стали настільки тонкими, а отрути настільки сильнодіючими, що лише одиниці здатні від них виликуватися”. Людині в такому світі залишається “або бути конформною, або бути виключеною”. Більш того, завдяки кочівницьким об'єктам “ніхто не зможе більше вислизнути від того, хто його розшукує”. Кочівники виявляться цілком залежними в цьому світі майбутнього від інформаційних мереж, до яких вони будуть щодня підключатися. Помітимо також, що і самі гроші повинні будуть зникнути, замінитися певною формою цифрового еквіваленту людини. Кожна людина буде мати у своєму розпорядженні певний кредит. Магнітні картки зроблять гроші, квитки і монети непотрібними. Так гроші пройдуть весь шлях: від символів якісної реальності в традиційному світі - через фазу перетворення в еквіваленти чистої кількості - до повної рідини (“ліквідності”). Ця еволюція є найвищою мірою показовою - саме тому Аттالی уточнює: “кочівництво стане вищою формою Торгового Ладу”.

Можна бачити, що Аттالی на місце індустріального виробництва, яке визначає форму попередньої соціальної організації, ставить торгівлю і пояснює через протаманні їй організаційні особливості соціальність, що виникає в наш час.

Таким чином Аллалі виділяє наступні риси образу інформаційного суспільства:

- двоїстість: геополітичне домінування окремих найбільш розвинутих регіонів у планетарному масштабі, жорсткий розподіл світу на інформаційно розвинутий центр та постійно стагнуючу периферію;
- двоїстість масових способів життя: виникнення “нового кочівництва”, яке супроводжуватиметься зростанням індивідуалізації людини та її соціальних рис, поряд з масою “виключених” людей, які живуть в абсолютно деіндивідуалізованому та незмінному світі;
- двоїстість релігійних орієнтацій: зростання релігійності як основи соціальної поведінки людини в двох напрямках – співчутливості та нетерпимості;
- розмита соціальна структура, рухлива у відповідності до рухливості капіталу.

2.8. Стратифікаційна структура мережного інформаційного суспільства: концепція “неократії”.

Близька до розглянутої вище концепція виникає на основі комунікативної парадигми. Вона базована на постулаті, що думки і дії людей є похідними від наявних форм інформаційної взаємодії. Базуючись на цьому постулаті, останнім часом виникла концепція “неократії” [147.], прибічники якої

стверджують, що інформація створює цивілізації, а тому інформаційне суспільство є новою історичною парадигмою, що виникає як наслідок нової інформаційної технології.

Згідно комунікативної парадигми визначальним чинником, що обумовлює зміни суспільних форм, є розвиток інформаційних технологій, який ішов по лінії «слово - писемність - друкарство глобальні цифрові мережі». Писемність інформаційно забезпечила феодалізм. Усі великі імперії стародавності стали можливі завдяки писемності. Друкарство створило інформаційну базу капіталізму. Цифрові мережі створюють інформаційно-технологічну основу мережного інформаційного суспільства, інкубаційний період якого почався з кінця 1960-х — початку 1970-х років, а усвідомлення революційної ролі кіберкомунікативної технології є справою найближчого майбутнього.

Медіалізація суспільства, дигіталізація (оцифрування) усіх сторін життя і швидкий розвиток мережних електронних технологій знаменують собою становлення нової інформаційної парадигми, що йде на зміну капіталістичній. Суттєвим є те, що інформаційні технології розвиваються дуже швидко, а адаптація людей до них відбувається повільно і визначається їх фізіологічними і психологічними особливостями. Ці особливості, швидше за все, і зададуть тривалість інкубаційного періоду інформаційної парадигми.

Панівним класом феодального суспільства була аристократія, яка визначається наслідуваною власністю на землю. Для буржуазії визначальним стає капітал, і аристократія в капіталістичному суспільстві займає другорядне положення. Однак в обох цих формаціях положення в стратовій (класовій) ієрархії визначають відносини власності. Гегемонізм в інформаційному суспільстві визначається відношенням до знання — талантом і умінням маніпулювати мережною інформацією. Відносини власності відступають на задній план, оскільки такий гегемонізм не можна купити.

Технологічна інформація, що стала товаром, в рамках нетократичного підходу розглядається як сутність суспільства подібно до того, як генетична інформація є ключем до біології організму. Вся економіка за таких умов починає обертатися навколо інформації, навіть саме життя виглядає як нескінченно складний процес обробки інформації, що зберігається усередині нас і передається від одного індивіда до іншого.

Гегемон інформаційного суспільства — нетократія прекрасно усвідомив різницю між інформацією і знанням і особливою цінністю знання ексклюзивного. Саме мережна монополія на ексклюзивне знання робить нетократію панівним класом інформаційного суспільства. Буржуазія при цьому займає таке ж вторинне положення, як аристократія в капіталістичному суспільстві, вона створює умови виникнення нетократії, легалізуючи право власності на ідеї й інтелектуальний капітал.

У капіталістичному суспільстві теоріями партнерства заперечується положення пролетаріату як нижчого класу. Нетократія подібним чином буде заперечувати положення як нижчого класу інформаційного суспільства - “консьюмтаріату”, що приходить на зміну пролетаріату. Відповідні ідеологеми вже сьогодні мають відносно цього безліч міфів, головний з яких — про прозорість мереж (що відноситься фактично лише до мереж нижчого рангу).

Реально ж лабіринти мереж вищого рангу, де і приймаються рішення, елітарні та неприступні для учасників нижчих мереж.

Основним двигуном сучасного історичного процесу з цього погляду є боротьба за визнання. Бажання знайти визнання інших людей залишається головною причиною і мотивацією боротьби за владу, як і інших соціальних мотивів.

Автори концепції нетократії вважають, що перехід до інформаційного суспільства пов'язаний з опором всіх інститутів капіталізму. Зокрема, виникають спроби створення всіляких постіндустріальних концептів на основі удаваного консенсусу старого і нового панівних класів, а також спроби «запустити знову» проєкт капіталізму на основі либертаріанства через гіперіндивідуалізм. Реально ж цей перехід до нової формації відбувається в умовах «когнітивного дисонансу», обумовленого консерватизмом людей, на тлі спалахів гіперегоїзму, гіперкапіталізму і гіпернаціоналізму серед уламків різних гуманістичних проєктів-утопій.

Надвиробництво інформації зв'язане з дефіцитом уваги. Останнє має на увазі здатність уникати непотрібної інформації, щоб визволити час і підсилити концентрацію. Ексклюзивна інформація, необхідна для формування знання, присутня, в основному, у нетократичних мережах найвищого рівня. Метаінформація представляється у виді зведень про те, як найбільш ефективно зв'язати різномірну інформацію. Тому саме увага, а не матеріальна вигода, не капітал, стає головною рушійною силою розвитку суспільства й основним мотивуючим фактором людської діяльності. У цьому ракурсі, імовірно, вірніше було б нову парадигму називати аттенціоналізмом (від англ. attention — «увага»), а не «інформаційним суспільством».

Глобалізаційні і трансформаційні соціально-економічні процеси, зміна парадигми розвитку, які відбуваються у світі, безпосередньо стосуються лише однієї четвертої населення планети, тоді як три четверті жителів Землі перебувають у стадії доіндустріального розвитку, і соціально-економічний розрив між цими частинами світу не скорочується. Різні постіндустріальні конструкти, зокрема мережні, присутні в «країнах трьох четвертих» лише у вигляді декоративних екзогенних «прибудов» та «надбудов».

Розглядаючи стратову структуру мережного інформаційного суспільства, слід зважати на те, що термінологія страт (класів) мережного інформаційного суспільства ще не встановилася, оскільки саме формування таких страт і самого цього суспільства знаходиться в інкубаційному періоді. Використовуючи термінологію Шведської економічної школи [148], прибічники концепції “нетократії” вирізняють наступні елементи соціальної структури інформаційного суспільства.

По-перше, вищий клас – нетократію (від “network” – англ. Мережа і “kratos” - влада), що складається з кураторів мереж, “мислителів-етерналістів” (від англ. eternal — «вічність», термін покликаний підкреслити нескінченність процесу становлення) і “нексіалістів” (від лат. nexus — «зв'язок», «з'єднання»). З одного боку, нетократія розділена конкуруючими за ексклюзивні знання й інформацію мережами, що очолюють і контролюють куратори, а з іншого боку - об'єднана мережею єдиного кураторіату, що здійснює мережне

керування світом і поліцейський контроль. У російській літературі представників креативної мережаної еліти іноді називають “люди повітря”, а саму цю еліту – “ефірократією”, а мережні конгломерати названих “людей повітря” — “амбіційні корпорації (АК)”

Етерналісти-аналітики покликані формулювати стратегії і знання (філософію суспільства), які куратори використовують у практичній діяльності.

Нексіалісти, базуючись на досягненнях етерналістів, здійснюють внутрішньо- та міжмережану підприємницьку діяльність в інтересах нетократії.

Нижчий клас, існування якого нетократія заперечує, (подібно до того, як буржуазія заперечувала існування як нижчого класу пролетаріату), представлений консьюмтаріатом (від англ. consumer proletariat - пролетаріат споживачів). До складу цього ж класу фактично попадають і капіталісти, зайняті традиційним виробництвом - розподілом.

З точки зору прибічників концепції “нетократії”, можна говорити про те, що капіталізм із його відносинами попиту-пропозиції і виробництва-споживання «опускає» мережне інформаційне суспільство на нижчий поверх суспільної піраміди, змінюючи соціальну ситуацію не тільки для представників найвищих, але й для найнижчих верств.

Суттєвою рисою ієрархічної піраміди капіталізму є статичність, рівні її закріплені в часі й у просторі національної держави, підтримуваної капіталом, законами і судочинством. Суспільну основу капіталізму складає громадянське суспільство, що спирається на середній клас. Через нього відбуваються трансферти у вищий клас, обумовлені, в основному, меритократичними принципами, або змінами відносин власності, що домінують у структурі піраміди.

Соціальна стабільність у такому суспільстві підтримується певним перерозподілом національного доходу і загрозами глобалізації (винос виробництва у зони дешевої робочої сили). Проте, пролетаріат «бачить» реальний, безпосередній об'єкт протесту в особі уряду і буржуазії.

Ієрархічна (нетократична) піраміда мережного інформаційного суспільства динамічна і має кілька вимірів у віртуальному і реальному просторах. Її «поверхи» займають мережі різної ієрархічної значимості і ексклюзивності. Така піраміда самоорганізується, ініціаторами її виступають інтелектуальний і соціальний (репутація, довіра) капітали, а самоорганізація забезпечується флуктуаціями емерджентності різних видів.

Членство в мережах відповідного рангу (аналог класової приналежності доінформаційного суспільства) визначається креативністю і здатністю індивіда приносити «інформаційну користь», тобто створювати “додану інформаційну вартість”, а іншої доданої вартості в інформаційному суспільстві не існує.

Первинне ядро нетократії, судячи з американського досвіду, формується з інтелектуальної еліти середнього класу, яка проходить багаторазове просвіщення через «сито» мережної уваги. Фактично формування нетократії як вищого класу відбувається, як вважають прибічники даного підходу, за генетичною

ознакою - необхідні їй якості генетично визначені, виступають як рідкий ресурс і лише незначною мірою шліфуються та виявляються освітою. З цієї точки зору у майбутньому добір кандидатів для нетократії може здійснюватися за допомогою генетичного аналізу ще в дитячому віці — так може виникнути інструментальна генократія. У медицині і фармацевтичній промисловості подібні методи одержують широке розповсюдження у вигляді розвитку етногенетики. Нерівність у суспільстві буде легітимовано за допомогою відповідних аргументів – вона виглядатиме “природньою”, динамічно обновлюваною, але нездоланною, тобто набагато більш визначеною і твердою, ніж при капіталізмі.

Походження нетократії пов’язане з «четвертим станом», що складався з інтелектуальних кліриків, лихварів, “алхіміків”, суддівських і т.д. Вони відносилися до важелів влади після всіх соціальних революцій, але були відставлені більш прагматичними класами. Тепер настає їхній час - час людей, що керують змістами і формують коди соціального буття. Завдяки мережам вищого рангу нетократія виділяється ексклюзивним інформаційним багатством, що забезпечує цьому класу й ексклюзивне споживання усіх видів ресурсів.

Нижчий клас (консьюмтаріат і буржуазія) у мережах, що дісталися їм від пізнього капіталізму, забезпечує традиційне виробництво-споживання ресурсів з малою інформаційною доданою вартістю і споживання інформації, що втратила ексклюзивність та була «скинутою» з мереж вищого рангу. Така інформація втрачає інтерес для нетократії і продається. У мережах нижчого рангу відтворюються відносини власності, що забезпечує масове споживання як основну діяльність нижчого класу, що служить у той же час важливим відвідним каналом для протестних рухів. Керування мережами нижчого класу здійснює кураторіат. Він же піклується про добір «гідних» кандидатів з цього класу для нетократії, насамперед можливих «ватажків» (здатних створювати символічний капітал) протестних рухів. Без таких ватажків останні носять випадковий, сліпий, безладний характер. Крім того, сам об’єкт протесту відрізняється невизначеністю і «нерозрізненістю», розподіленістю в мережах. Нетократичні принципи нової парадигми, що приходять на зміну етатизму, роблять прямий соціальний протест безглуздом.

Мережне інформаційне суспільство не знає рівності, але його нерівність має природну генетичну природу. Нетократія з точки зору традиційної ідеології виглядає як неприступна — вона ні в кого нічого не відняла, її владні позиції побудовані на умінні адаптуватися до екосистеми, породженої інформаційними технологіями. До того ж новий нижчий клас уже не викликає пафосної вимоги справедливості, оскільки його положення обумовлене нестачею соціального інтелекту, норми якого природньо встановлюються розвитком суспільства. У той же час двері у нетократію ні для кого не закриті, але подібну нерівність не можна перебороти перерозподілом.

Мережна парадигма суспільства відкидає національну державу епохи модерніті. З цієї точки зору громадяни кіберкомунікативних мереж будуть подібні «громадянам неба» доби Середньовіччя. Національна держава в християнській цивілізації зародилося після закінчення Столітньої війни (XV

століття). Однорідною, навіть у мовному плані (латинь), була до цього культура усього правлячого класу. З точки зору прибічників нетократичної концепції не тільки кривноспоріднене, але й етнічне розуміння національності на Заході вичерпали себе, відповідно «розчиняється» і поняття держави як соціальної спільності за цими ознаками. Спостерігається й значна організаційна трансформація державних структур: країни-системи (США, Китай), злиття країн у холдинги (Шенген), світові органи регулювання (Всесвітній банк, «вісімка», ООН). Виходячи з цього можна говорити про зміну логіки соціальних інститутів і формуванні мережних ком'юніті як моделі соціальних спільностей нової парадигми.

Таким чином можна відмітити, що згідно розглянутої концепції інформайного суспільства воно буде характеризуватися наступними соціальними рисами:

- з точки зору прибічників концепції нетократії, наш час — час гри великої паузи, коли в результаті взаємодії космополітичних молекул нових транснаціональних організаційностей формуються умови становлення мережного інформаційного суспільства, яке порвало з механізмом мислення і спирається на когнітивні технології, що відтворюють суспільство в цілому, а не тільки його економіку;
- сьогодні стало занадто коротким і рухливим, тому картина прогнозів, заснована на ньому, не може бути стійкою, вона завжди розмита, а тому виникає синдром втрати майбутнього. На зміну капіталізму йде нетократичне суспільство, де гени визначають положення людини, а соціальна міграція здійснюється на основі по талантів. Якщо фізична модель модерніти виглядатиме як кристал, то моделлю нетократії скоріше буде броунівський рух, який піддається значному впливу зовнішнього середовища;
- розглянутий образ суспільства передбачає на нинішньому етапі подвійну стратифікацію, яка має перерости у виникнення двоїстості соціальної взаємодії, учасники якої будуть розрізнятися насамперед своїми когнітивними здібностями;
- виникають історично нові соціальні суб'єкти – нетократія та консьюмеріат, які матимуть неекономічну природу і спиратимуться на когнітивні здібності як основний ресурс;
- соціальні спільноти в ньому будуть формуватися як мережані співтовариства (ком'юніті), що складатимуться з індивідів, які володітимуть подібними здібностями щодо організації та оперування інформаційними процесами.

2.9. Концепція “програмованого капіталізму” М.Естербрукса

Вплив інформатизації та глобалізації на природу капіталізму є предметом розгляду американського дослідника цих процесів М. Естербрукса. Головний задум його роботи “Програмований капіталізм” [149.] можна сформулювати як прагнення показати глибинний зв'язок між капіталізмом - фундаментальним

способом людської діяльності, глобалізацією економіки й інформатизацією суспільства, що спирається на сучасну інформаційну, насамперед комп'ютерну, технологію. Як три іпостасі, капіталізм, глобалізація та інформатизація виступають у Естербрукса проявом єдиного історичного процесу.

Основні правила, закони й інститути, за якими розвивалося індустріальне суспільство протягом декількох сторіч, проходять, стверджує Естербрукс, стадію глибоких трансформацій, і виникає нове глобальне суспільство, що живе за новими правилами та змінюється за новою динамікою. За його думкою, коли буде написана історія ХХ в., вона буде виглядати як історія революції і трансформації найбільших цивілізацій. Ця майбутня історія зафіксує, як нові технології змінили фінансову індустрію, офіси і фабрики, комерціалізували космос, який величезний вплив вони зробили на телекомунікації, роздрібну торгівлю, видавничу справу, змінили суть понять “робота” і “керування”, а потім революціонізували організацію корпорацій, економіки і суспільства.

Ця революція створить нове глобальне суспільство, інтегроване фінансово, економічно, політично, виходячи з чого майбутні історики, стверджує Естербрукс, назвуть цю еру “ерою програмованого капіталізму”. У цьому виявляється єдність капіталізму і науково-технологічного прогресу [150.]. Технологія і знання, на його думку, відіграють фундаментальну роль в еволюції капіталістичного суспільства. Певні технології можуть руйнувати, створювати і трансформувати організацію економічного порядку і політичної системи, соціального ладу загалом.

Якщо говорити про сучасну комп'ютерну революцію, то вона зробить таку трансформацію, на думку дослідника, не за сторіччя, а за десятиліття. Кожен сектор економіки перетерплює зміни, але зміни в окремих секторах недостатні для зміни природи й організації соціальної системи як такої. Є життєво важливі сектори - інформаційний, банківський і фінансовий. З багатьох причин вони є основою капіталістичної організації. Це фундаментальні і найбільш важливі стовпи сучасного капіталізму, і тому що вони найбільш піддаються впливу комп'ютерів, то і вплив комп'ютерів на капіталістичне суспільство є найбільш фундаментальним, вважає Естербрукс. Відмінність капіталізму від інших форм соціальної й економічної організації автор бачить у наступному:

- капітал і інше майно знаходяться в переважному володінні не держави, а індивідів і корпорацій, що дає їм можливість величезного економічного контролю шляхом прийняття визначених рішень щодо грошей і майна;

- капіталізм відповідає базисної людської емоції, такий як накопичення; індивіди і корпорації вільні збільшувати і максимізувати ріст капіталу і законно маніпулювати їм шляхом інвестицій, виробництва й обміну;

- у фокусі капіталізму знаходиться корпорація, що організує землю, працю, капітал, ресурси і технологію для виробництва товарів і послуг на ринку; корпорація - організація, що знаходиться в приватному володінні, зайнята збільшенням і створенням багатства, тому вона є ключовою конструкцією капіталізму;

- невід'ємною рисою капіталізму є ринок - механізм, за допомогою якого індивіди і корпорації взаємодіють у своїх інтересах; конкурентна боротьба здійснюється через систему цін за право володіти і

контролювати виробництво товарів і послуг; допоки ринок є конкурентним, влада і контроль децентралізовані у всій економічній системі;

- існує відповідність між природою економічної системи і природою посередника, використовуваного для фіксування й обробки інформації, грошей і капіталу, тому можна згідно такого підходу зафіксувати взаємозалежність паперу, комп'ютера і капіталізму в історичній перспективі.

Основи наших соціальних і економічних систем, стверджує Естербрукс, і їхніх інститутів - це функція технології, інформації, грошей і капіталу, що залежать від природи посередника економічної активності. [151.]

Протягом останніх десятиліть паперові гроші як посередник обміну, комунікації і торгівлі і засіб фіксування поступово зникають, тому що ця форма затруднює керування і контроль над капіталом. Електронні посередники пропонують великі економічні вигоди як засіб контролю за інформацією, багатством і владою як на ринку, так і у всій економічній системі.

Однак усі ці зміни йдуть за рахунок трансформацій функцій держави, тому що неможливо зберегти суверенітет над економічною системою як сегментом географічного простору. З бартеру, перейшовши до золота, ми знайшли універсальний еквівалент у грошах, що містили більше інформації, ніж золото. Паперові гроші не тільки несуть більше інформації, але і є вищим проявом державності. Комп'ютер, що замінює паперові гроші, на думку Естербрукса, замінює також і національні валюти, він трансформує паперовий капіталізм у комп'ютерний.

Таким чином як індустріальна революція створила інститути, специфічні для індустріального суспільства, так і комп'ютерно-медіатизована економічна система вимагає створення нових інститутів, специфічних для "нової ери". Комп'ютерні інфраструктури, комп'ютерні гроші і комп'ютерний капіталізм створюють більш абстрактне, інтелектуальне, невидиме і глобальне суспільство, де усім можна обмінюватися і торгувати.

Інформація з цієї точки зору - сировина для процесу прийняття рішень. На відміну від природної сировини інформація приходить у необмеженій розмаїтості форм із необмеженої розмаїтості джерел. Її економічна цінність також різноманітна. Для когось вона коштує мільярди, для когось - нічого. Вона є інструментом контролю і у корпорації, і в економіці, і в політиці. Але ця сировина повинна збиратися, добуватися й оброблятися. Вона повинна збагачуватися в процесі обробки, і їй за правилами капіталістичного виробництва повинна надаватися цінність, що має бути вираженою у вартісній формі. Потім вона викидається на ринок, поширюється і є основою для прийняття рішень.

Естербрукс констатує, що протягом 80-х років розвивалася нова економічна інтенсивна інформаційна система. Кожна компанія залежить від комп'ютерно-медіатизованої інформаційної інфраструктури, найбільш важливої для функціонування ринку. Кінцевий ефект виникнення комп'ютерно-медіатизованої, глобальної економічної системи полягає в руйнуванні контролю, що його національні держави і національні уряди традиційно мали

над економічною активністю усередині своїх економік. Естербрук вважає, що якщо капіталістичне індустріальне суспільство, яке має як основний елемент корпорації, одержало своє найбільш повне втілення в національній державі і національній економіці, то комп'ютерно-медіатизоване суспільство виростає на основі національної держави в глобальну економічну систему з глобальним ринком.

Невидимі глобальні гроші, капітал, багатство й інші фактори виробництва, на думку дослідника, є дуже мобільними і не знають політичних або географічних границь. Вони рухаються до тих політичних систем, у яких віддача найбільш висока, а ризик найменший. За логікою, що її розвиває Естербрук, він виділяє чотири напрямки розвитку національних держав у майбутньому. Перше - регрес до меншого взаємозв'язку з іншими націями. Такий напрямок з необхідністю приведе до економічного упадку і відсталості. Другий - створення глобального уряду, у якому кожна нація представлена як член глобальної економічної політики. Це найменш ймовірний шлях. Третій - створення глобальної комп'ютерно-медіатизованої економічної системи з мінімальним втручанням уряду. Це може бути саморегулююча глобальна економіка. Нарешті, четвертий - деяка форма обмеженого контролю над глобальною економікою з боку основних національних структур з метою гармонізації і синхронізації своєї політики.

На думку М.Естербрука масивні залізни і сталеві колоси фабрик зникають. Вони були фокусом економічної системи, у якій домінували складальні лінії. Комп'ютеризоване глобальне суспільство, що виникає - це, навпаки, мозкове "церебральне" суспільство, де якому потреба у фізичних зусиллях людського тіла мала. Це не суспільство, що маніпулює фізичними сутностями, але суспільство, що маніпулює символами, ідеями, образами, інтелектом і знаннями. Це не ієрархічно організоване людино-бумажно-медіатизоване суспільство, а горизонтальне машинно-системно-медіатизоване суспільство. Не суспільство з великим робітничим класом, підпорядкованим класу менеджерів, а переважно менеджеріальне. Таким чином Естербрук бачить лише один образ інформаційного суспільства - глобальне, демократичне, капіталістичне, програмоване суспільство як нова форма капіталізму. "Капіталізм інкорпорував комп'ютер, і він буде відігравати всеохоплюючу роль у майбутньому. Капіталізм і комп'ютер будуть продовжувати трансформувати наше суспільство економічно, політично і культурно" [152.]. Капіталізм здобуває новий вимір - гіперпростір багатства, виражений у бітах і байтах.

Таким чином Естербрук фіксує наступні риси образу інформаційного суспільства:

- основний суб'єкт соціальної дії – представники інформаційного, банківського і фінансового капіталу, що набуває нового, електронного вигляду;
- основною структурною інституцією суспільного устрою є глобальна корпорація, що побудована на ринкових засадах;
- виникає більш абстрактне, інтелектуальне, невидиме і глобальне суспільство, де усім можна обмінятися і торгувати, основним класом

- якого є інформаційні менеджери;
- інформація як маніпулювання символами, ідеями та образами є основним предметом праці;
  - суспільство має горизонтальну структуру, воно включає в себе системи людина-машина-медіасередовище, організоване за допомогою комп'ютерної техніки;
  - масштаб організації – глобальний, суспільства організовані у формі національно-державних утворень, зникають, поступаючись загальносвітовому побудованому на демократичних засадах програмованому соціальному середовищу.

2.10. Концепція “електронно-цифрового суспільства” Д.Тапскотта

Однією з інформаціоністських концепцій, яка викликала свого часу досить великий резонанс на заході, є робота голови “Союзу конвергенції технологій” Дона Тапскотта “Електронно-цифрове суспільство” [153.]. Вона є подібною до розглянутої вище, але побудована з акцентом на нові принципи керування та побудови корпоративного менеджменту, насильницький характер перебудови суспільства та небезпеки, що очікують на цьому шляху.

Д.Тапскотт вважає, що з настанням нової епохи відкриваються величезні можливості, які дозволяють повніше вкрасити щедрі дарунки інформаційної революції, на відміну від того, що було колись. Багато у чому ознаки нової ери уже виявляються, зміни тільки здаються безладними, у роботі нових соціальних засад вже з'явився ритм, проглядаються нові структури. Загалом з погляду Тапскотта ми живемо на початку епохи мережного інтелекту.

У цю епоху зароджуються нова економіка, нова політика, нове суспільство. Перетворюються підприємства, міняються уряди, у людей з'являється можливість змінити самих себе, - і це все за допомогою нових інформаційних технологій. Новинки обіцяють багато чого, але не змусили себе чекати і нові небезпеки: “Поки ще не чітко, але уже видно зворотний бік медалі – різке розшарування суспільства, небувале втручання в приватне життя і порушення прав, структурне безробіття, масові суспільні безладдя й протиріччя. Від того, як будуть поводитися підприємства і суспільство, якими будуть рішення й вчинки, залежить майбутнє.” [154.]

Суспільство в епоху мережного інтелекту стає “електронним”. У старому суспільстві інформаційні потоки мали відчутну фізичну природу: гроші, чеки, рахунки, коносаменти, звіти, аналоговий телефонний зв'язок, радіо й телебачення, креслення, карти, фотографії, ноти, реклама поштою. В новому суспільстві інформація у всіх її різновидах здобуває електронно-цифрову форму, «знову створений світ із його новими можливостями – нітрохи не менш важливий винахід, ніж людська мова, на якій ґрунтувалися усі види взаємодії звичної фізичної природи». [155.] Нове суспільство – це також суспільство розумової праці, засноване на додаванні людських знань до усього, що виробляється і до того, як саме це робиться. У новому суспільстві розумова праця витісняє фізичну і у промисловості й у сільському господарстві.

Майбутнє нового суспільства бачиться як доповнення речей ідеями й створення новинок на основі виникнення ідей. Незалежно від того, у якій якості виступають люди – як чи споживачі чи як виробники – нові ідеї будуть головним джерелом добробуту. Тапскотт наводить слова одного з ентузіастів розвитку телеграфу: «Земна куля стала величезним ... мозком із чуттям і розумом.» От вже більш ста років людство докладає зусиль, щоб здійснити пророцтво Готорна про світ, у якому всі знання людства об'єднуються в гіпермережу. І цей час наступив. Організації усвідомлюють, що придбали світові масштаби. Можливо, це незабаром зрозуміють і суспільства, і людство в цілому.» [156.]

Відбуваються і структурні зрушення в економіці як такій. Злиття галузей обчислювальної техніки (комп'ютери, програми, послуги), зв'язку (телефон, кабелі, телебачення, супутниковий зв'язок, радіо) і інформаційного наповнення (індустрія розваг, видавнича справа, інформаційні послуги) породжує нову галузь промисловості - автор називає її «інтерактивне поліморфне інформаційне середовище». Це середовище стимулює глобальні зміни: «У свій час картину світу – і фізичну, і соціальну – змінив автомобіль. Уже зараз виробництвом комп'ютерів зайнято більше американців, ніж виробництвом автомобілів, напівпровідників і будівельних машин, а обробкою даних – більше людей, ніж переробкою нафти». [157.]

Тапскотт особливо уваги приділяє аналізу економічних наслідків виникнення нового середовища. Відповідно до його логіки в старій економіці фірмі треба було бути «великою», щоб досягти успіху. Сьогодні масштаб скоріше накладає обмеження, а ключ до успіху – це нововведення, рухливість, навчання на рівні організації. Підприємство нового типу – це мережа розподілених груп, взаємодіючих одна з одною як клієнти й сервери. У новому суспільстві фірмам потрібна зовсім інша стратегія. Розвиток обчислювальних мереж створює можливість для нових структур і нової стратегії. Але головне в тім, що воно сприяє зміцненню зв'язків між людьми, заснованих на особистій довірі, зовсім не таких, які знала колишня ієрархія. «У вас не виходить створити організацію, що навчається? Вважаєте, що індивідуальне навчання повинне будуватися на свідомості і кмітливості? Так було тисячі років. А тепер можна об'єднати усе це в мережу й одержати «свідомі» (conscious) організацію. «Свідомість» організації – передумова навченості. Нові мережі дозволяють збільшити пропускну здатність каналів спілкування між людьми.» [158.]

У самому центрі всіх цих змін – інформаційна магістраль, певна подоба павутини систем зв'язку з високою пропускну здатністю. Хоча не менш важливі й інші технічні засоби - наприклад, супутники і наземні системи радіозв'язку, але саме Інтернет у її розвитку з погляду Тапскотта, представляється предтечею інфомагістралі. Як мережа автодоріг і електрична мережа були тією інфраструктурою, завдяки якій виростало індустріальне суспільство, так інформаційні мережі стануть магістралями нового суспільства. Без новітньої електронної техніки, закладеної в інфраструктуру підприємств, жодна країна не досягне успіху. Організації і співтовариства, що усвідомили для себе сутність змін, можуть сподіватися процвітати в цьому «скаженому, новому, мінливому, що давить з усіх боків» діловому

геополітичному оточенні. Інфомагістраль уможливить появу всюдисущого інтелекту, коли канали обміну знаннями й співробітництвом стануть електронно-цифровими, могутніми і з дуже високою пропускну здатністю.

Тапскотт робить висновок, що «Вінцем досягнень мережного людського розуму, можливо, буде створення істинної демократії. Сама техніка від великих, головних, централізованих ЕОМ іде до мережних обчислень, де кожен комп'ютер незалежний від інших і, функціонує з ними як рівний спонукатиме до цього. Так само й уряд, колись усемогутній, централізований, що залишає право вирішувати винятково за собою, міг би поступитися місцем керівництву, заснованому на мережному колективному розумі. Окремі люди, співробітничавши через мережі, можуть розробляти процеси і виробляти рішення, що дійсно відповідають їхнім потребам. Народ може почати прямо й побічно брати участь у прийнятті важливих рішень. На зміну уряду-комп'ютеру приходить уряд-мережа. І цілком можливо, що колективний розум народу здатний підняти самосвідомість на якісно нову висоту не тільки на місцевому, регіональному, національному, але й на міжнародному рівні.» [159.]

Дослідник вважає, що концепція реорганізації бізнес-процесів (business process reengineering - BPR) як основний фактор конкурентноздібності, що широко використовувалася в 90-х роках ХХ ст., не придатна для епохи мережного інтелекту. Проекти, метою яких є різке зниження витрат, найчастіше наштовхуються на опір працівників, оскільки свіжеперебудовані бізнес-процеси здійснюються невмотивованими працівниками. «Якщо до цього додати, за виразом Поля Страссмана, «насиленницький характер перетворень», вийде жупел. З вивороту реорганізація виглядає зовсім не так красиво, як зовні. Приведемо лише деякі з безлічі висловлень її ревнителів: «Тих, хто проти, будемо по дорозі відстрілювати», «Що треба зробити з нинішньою структурою? Зламати і викинути.», «Починати перетворення повинен той, у кого є право давити.» [160.]

Тапскотт вважає, що «міркуючи про BPR, багато хто помилково думає, що царьок місцевого масштабу чи якийсь там місцевий оргкомітет із своєї дзвіниці краще бачать, які потрібні процеси на підприємстві, де щось доречно змінити, і спускають це бачення в організацію. Такий підхід зовсім не відповідає сучасним поняттям про створення організацій, що самонавчаються, та на колективне бачення бригад, очолюваних лідерами. Теоретикам BPR також поки невтямки, що перетворення підприємств на засадах ІТ (інформаційних технологій – авт.) позначається практично на всіх сферах людської діяльності і громадського життя. Перед нами постають величезні задачі – потрібно поліпшувати умови праці, організовувати перекваліфікацію, постійно навчатися для життя в новому суспільстві, пристосовуватися до безупинних змін характеру роботи, усвідомити, що кар'єра в колишній її розумінні відійшла в небуття, дати раду небезпеці поділу на можливих і неможливих, більш того, докорінно змінити природу керування суспільством, демократичні процеси і саму демократію. [161.]

Ми наводимо відносно великі цитати, оскільки те, про що говорить у даному випадку Тапскотт, може бути повною мірою віднесено і до реалій наших, українських, трансформаційних зусиль.

У новому суспільстві підстерігають чималі небезпеки: «Зараз важко передбачати вплив нових технічних засобів на процес ведення справ, роботу, навчання і стиль життя. Так, інфомагістраль, на якій буде ґрунтуватися інфраструктура нового суспільства, уже будується. Напередодні цього суспільства як ніколи ясно, що старі суспільні укладення, закони, норми установи, утворення і звичаї непридатні і недоречні. З приводу того, що буде далі і як ділові кола і суспільство справляться з перетвореннями, поки більше питань, ніж відповідей.» [162.]

Найбільше занепокоєння в Тапскотта викликає припущення, що життя в поселеннях на новому електронному кордоні, та й у всім іншим суспільстві, «може виявитися зовсім не солодким.» Раз у раз з'являються побоювання, що нові технології спричинять безробіття та вторгнення в приватне життя.

Перехід сполучений з наслідками, які далеко йдуть для керівництва і суспільства. Насамперед зміни спричинять переміщення трудових ресурсів, а також те, що недоторканність інформації приватного характеру буде порушено. Але більшою мірою Тапскотта турбує те, що «Погано організовані інформаційна магістраль і перехід до електронного суспільства можуть привести до створення двоярусного суспільства, у якому між інформаційно-заможними та інформаційно-незаможними виникне провалля, тому, що перші зможуть спілкуватися зі світом, останні – не матимуть такої можливості. І чим важливіше роль інформаційних технологій при досягненні успіху в економіці та формуванні добробуту суспільства, тим більш виразніше бачення «інформаційного апартеїду». Чи не починається «верхівковий переворот», коли еліта використовує нову інфоструктуру, щоб ще вірніше відокремити себе від суспільства – навчати дітей у приватних школах і інститутах, оплачувати соціальне обслуговування для свого кола, обнесеного високою огорожею, групуватися в кіберпросторі тільки з друзями і компаньйонами, у кінцевому рахунку утратити всяке почуття відповідальності перед іншими, із якими вона фізично знаходиться в одному співтоваристві чи державі.» [163.] Особливу проблему являє собою необхідність боротьби з «потокми паскудства в стічних каналах» інфомагістралі. Необхідно захистити дітей від зіткнення з огидними проявами підлості, жорстокості, расизму, загостреного уваги до сексу в мережі, однак тут таїться небезпека цензури, обмеження свободи слова, контролю з боку «керівництва», що суперечить ідеології мережі як відкритого середовища і заважає реалізувати її переваги.

Тапскотт відзначає, що в багатьох державах уряди не квапляться з розумінням змін: бюрократія пручається змінам по визначенню, думаючи, що страусина політика допоможе вціліти. У той же час «чи не перетвориться електронний зал міських зборів в електронну юрбу? Чи стане кібердемократія гіпердемократією? Чи вдасться нам побудувати новий світ, у якому мережний розум буде поставлений на службу людям?» [164.]

Основною рушійною силою змін, відповідно до думки дослідника, мають стати керівники з самих різних галузей промисловості, оскільки саме їхнє положення надає їм рідкісну можливість узяти на себе відповідальність перед суспільством, але для цього необхідно змінити відношення до змісту своєї діяльності, зробити її суспільно орієнтованою.

Структуру нового суспільства Тапскотт пропонує розуміти на основі фізичної аналогії, відповідно до якої індивід - це молекула, а суспільство – речовина з різним ступенем рухливості молекул. Молекули можуть утворювати динамічні, відносно рухливі співтовариства – “кластери” подібно тим, що існують у рідких кристалах. Ці кластери по суті і є елементарними формами організації індивідів у новому середовищі. Інфраструктура дозволяє утворювати в міру необхідності стійкі утворення (кластери), що відтворюються або руйнуються в міру вдоволеності потреб людей, що людей входять до них. Усі виявляються з’єднаними з усіма, єдині утворення, що централізують, відсутні. Тапскотт пише, що «Нове суспільство – суспільство з межмережною взаємодією, за допомогою якої молекули об’єднуються в кластери, а кластери – у мережні структури для створення матеріальних благ.» [165.]

Інакше кажучи, на макрорівні суспільство бачиться Тапскоттом як мережі, що інтегруються, соціальна взаємодія в яких може бути описаною логікою міжмережної взаємодії. «Нова організація, яку «Союз конвергенції технологій» називає підприємством із міжмережною взаємодією або міжмережним підприємством (internetworked enterprises) – це широкий спектр взаємин, що стосуються усіх рівнів та усіх функцій, у яких межі, як внутрішні, так і зовнішні, проники та неспостережні.»

З погляду ідеології мережного суспільства зникають великі соціальні утворення, взаємодія йде віч-на-віч, і в цьому змісті як би відтворюються елементи доіндустріального світу. Тапскотт приводить як передмову до однієї з глав міркування Рієла Міллера: «Десь до середини наступного століття ми підемо як від програмного, так і від апаратного забезпечення до нової математико-біологічної концепції, всюдисущої й функціональної (за відсутністю кращого, що називається поки що “wetware” – «сире» забезпечення). Але поки не настане «пора юності заколотної», людство пройде великотрудне навчання. Ще кілька десятків років – і Мережа, і інтимний процес спілкування виробника та споживача, що відбувся завдяки персоналізованим програмним продуктам, знищать анонімність масового споживання, політики мас, засобів масової інформації. Це буде ера спілкування «віч-на-віч», що веде назад, до сільського життя. А ще ця ера буде ерою непевності, де пропадуть звичні, шоденні поняття, такі як «піти в школу», «йти на роботу», «вїхати у відпустку». Стане неприйнятно працювати й учитися по-старому, як стає неприйнятним ритм сільського життя після переїзду в місто й надходження на завод. Але остаточне розмежування між «розчиненням» суспільства й успішним закінченням нашого учнівства залежить, більш ніж абиколи, від нашої здібності спільно створювати атмосферу довіри. Без довіри те недоторканне знання, що і складає кров економіки, спонукуваної новачками, не потече венами організму. А без постійного навчання ми не зможемо перемогти ту роздробленість, поляризацію і культурну зрівнялівку, що загрожуватиме світлим мріям про самовизначення й самореалізацію людини.» [166.]

Руйнуються старі інститути і системи цінностей: ієрархія, неписаний контракт між компаніями й службовцями про роботу протягом усього життя в обмін на вірність і важку працю; повага до суспільства й уряду. “На кого подивляться люди у пошуку нових цінностей? - ставить запитання Тапскотт,

і відповідає: - Виявляється, не на старий істеблішмент. Біржові брокери сидять у в'язниці за шахрайство, а священники – за звалтування дітей. Деякі бізнесмени заявляють, що вони несуть відповідальність тільки перед своїми вкладниками. Зарплати деяких керівників – незалежно від користі, що вони приносять, - виражаються семи-восьмизначними числами, у той час, що як службовці тугіше затягують пояси та намагаються боротися із серйозним зниженням свого реального доходу. ... Більш, ніж абиколи в історії, зараз справедливе твердження про те, що людство стоїть на розпутьті. Невже правда, що бізнес не сприяє виникненню нових цінностей для нової економіки? Чи можуть бізнес-лідери нового покоління зрозуміти, що їхній загальний інтерес полягає в досягненні соціальної справедливості і мирного перетворення суспільства? Очевидно, технологічним і ринковим силам, що рухають нас уперед, повинні бути протипоставлені позаринкові людські цінності. Чи можуть бізнес-лідери прийняти цей виклик і уникнути великого соціального конфлікту і безладдя? Які перспективи керування, що залишається замкнутим у старих моделях, у відношенні соціальних обов'язків бізнесу?» [167.] Дослідник вважає, що цифровій економіці потрібний бізнесмен нового типу: людина, допитливість і впевненість якої дозволить розстатися зі старими ментальними моделями і старими парадигмами; людина, що співвідносить параметри росту бізнесу і прибутку з вимогами службовців, клієнтів і суспільства в частині конфедичності, справедливості і частки багатства, що вони створюють, людина, здатна мислити соціально, що має сміливість, щоб діяти і силу, щоб керувати, незважаючи на холодне відношення і глузування. Цифрова економіка жадає від учорашніх менеджерів фактично стати завтрашніми соціальними лідерами.

Тапскотт завершує свій доробок доволі оптимістично: “Нові засоби інтерактивні, мінливі і для них характерний розподіл керування. Самі по собі вони нейтральні. Зрештою, вони будуть тим, чим ми захочемо, щоб вони стали. Вони будуть робити те, що ми їм скомандуємо. Цей факт повинний дати нам не тільки величезну надію, але і рішучість сформувати нове соціальне знання. Якщо ми будемо діяти, а не пасивно спостерігати, ми можемо поспіти за часом. І Ера Мережного Розуму стане століттям справедливих надій.” [168.]

Таким чином у концепції Д.Тапскотта фіксуються наступні соціологічні компоненти образу інформаційного суспільства:

- основою його соціальної структури є інформаційна “супермагістраль”, тобто процеси інформаційної взаємодії є безпосередньою засадою соціальних взаємодій;
- рушійною силою та основною соціальною силою становлення “електронного суспільства” Тапскотт убачає насамперед керівну ланку підприємств, фактично зводячи увесь комплекс соціальних проблем, що виникають у процесі інформатизації, до проблем розбудови нового типу підприємницької діяльності;
- важливою складовою розвитку нового суспільства є етос нового соціального класу, який передбачає розвиток атмосфери взаємної довіри, яка має ґрунтуватися на соціально мотивованій поведінці представників ділового світу;

- розвиток подальшої соціалізації бізнесу є необхідною умовою створення нового типу суспільства і він має ґрунтуватися на змінах ділової етики у бік примата суспільних цінностей;
- нове суспільство буде мати глобальний масштаб.

2.11. Інформаційна природа “посткапіталістичного суспільства” за П.Дракером

Наступний з теоретиків інформаційного суспільства - П. Дракер, відомий американський економіст, один із творців сучасної теорії менеджменту, брав участь ще в дискусіях 1970-х рр. Однак свій внесок у формування нового вигляду концепції постіндустріалізму він вніс у 1995 р. опублікувавши книгу “Посткапіталістичне суспільство” [169.], у якій виклав свої погляди на сучасний стан і перспективи розвитку західної цивілізації.

П. Дракер описує тенденції, що ведуть до подолання традиційного капіталізму, причому основними ознаками зрушення, що відбувається, виступають:

- перехід від індустріального господарства до економічної системи, заснованої на знаннях і інформації;
- подолання капіталістичної приватної власності і відчуження (у марксистському розумінні);
- формування нової системи цінностей сучасної людини і трансформація ідеї національної держави у бік глобальної економіки і глобального соціуму.

На думку Дракера, сучасна епоха - це епоха радикальних змін основ суспільної побудови - трансформації капіталістичного суспільства в суспільство засноване на знаннях (knowledge society) [170.] .

Що ж дозволило перебороти ті “неминучі протиріччя капіталізму” про які у свій час говорив Маркс - “відчуження” і “зубожіння” трудящих, а також ліквідувати саме поняття “пролетаріат”? Це, відповідає Дракер, революція в продуктивності праці, причому начало цієї революції зв’язується з діяльністю Тейлора, що у 1881 р. розпочав застосовувати принципи наукової організації праці для аналізу продуктивної діяльності і проектування трудових процесів.

Усі могутні в економічному сенсі країни - Великобританія, США, Німеччина - стали такими завдяки лідерству в розвитку техніки і технології. Країни, що забезпечили різкий ріст економіки після другої світової війни (Японія, Південна Корея, Тайвань, Сінгапур), зобов’язані своєму підйому, вважає Дракер, системі професійно-технічного навчання за Тейлором: “Вона дозволила цим країнам у короткий термін навчити робітників практично доіндустріальної епохи, а тому низькооплачуваних, працювати на рівні світових стандартів продуктивності” [171.] .

У результаті щорічний ріст продуктивності праці на 3,5-4% (подвоєння за вісімнадцять років) дозволив збільшити цей показник у розвинутих країнах майже в 50 разів. Цей безпрецедентний ріст і став основою для підвищення

матеріального добробуту і поліпшення життя населення передових країн. До 1930 р. система наукового керування Тейлора, стверджує Дракер, одержала широке поширення у всіх розвинутих країнах - у результаті цього “пролетарій” перетворився в “буржуа”. Тому, робить висновок Дракер, капіталізм і промислова революція принесли вигоди насамперед робітникам, а не капіталістам. “Цим пояснюється і те, чому Велика депресія не привела до комуністичної революції, чого з повністю впевненістю очікували Ленін і Сталін, та й практично всі марксисты. До цього часу марксові пролетарі ще не стали багатими, але вже перетворилися в середній клас. Вони стали працювати продуктивно” [172.] .

У своїй концепції Дракер співвідносить прогрес із трьома етапами зміни ролі знання в суспільстві:

- перший етап зв'язаний із застосуванням знань для розробки знарядь праці, технологій і організації промислового виробництва;
- другий етап - застосування знань до процесів організованої трудової діяльності;
- третій (сучасний) етап характеризується тим, що знання стає основною умовою виробництва і “знання тепер використовується для виробництва знання” [173.] .

Зміна значення знання, яке відбулося 250 років тому, привело до того що знання стало сьогодні основною умовою виробництва. При цьому, природно, традиційні “фактори виробництва” - земля, робоча сила і капітал - не зникли, але набули другорядного значення. У сучасному суспільстві, вважає Дракер, ці ресурси можна одержувати без особливої праці, якщо є необхідні знання - таким чином, знання в його новому розумінні означає реальну корисну силу, засіб досягнення соціальних і економічних результатів. Третя зміна ролі знання за Дракером, визначає революцією в сфері керування, тому що “використання знань для відшукання найбільш ефективних способів застосування наявної інформації з метою одержання необхідних результатів - це, по суті справи, і є керування” [174.] .

В даний час, вважає Дракер, наше суспільство знаходиться в процесі трансформації від капіталістичного до посткапіталістичного. Це створює нові рушійні сили соціально-економічного розвитку і спричиняє нові процеси в політичній сфері.

Основним соціологічним висновком з концепції Дракера є те, що перехід до “суспільства побудованого на знанні” принципово змінює владну структуру суспільства - влада і контроль поступово переходять від власників капіталу до тих, хто має знання й інформацією й ефективними технологіями його використання. Причому цей перехід не скасовує значення капіталу - як правило капітал перерозподіляється, а центри концентрації знання й інформаційних технологій стають одночасно і центрами керування фінансовими потоками. У цьому зв'язку можна згадати про Білла Гейтса і його корпорації Microsoft.

Дракер також підходить до постановки цілої низки принципів соціологічних питань:

- про узгодження інтересів індивіда і колективу і виникненні нового типу

протириччя в суспільстві, стратифікація в якій заснована на здібності генерувати нові знання;

- про перегляд ролі і значення традиційних факторів виробництва;
- про методологічні основи визначення ефективності використання інформації і знань.

Однак Дракер не дає однозначних відповідей на більшість з поставлених питань, що, на його думку, цілком природно, і не в останню чергу тому, що суспільство, яке знаходиться в процесі трансформації, не може бути вивчено повною мірою.

Ідеї Дракера знайшли живого відгуку у наукових і суспільних колах США. Це можна пояснити, мабуть, лідуючим положенням цієї країни в побудові інформаційного суспільства і комплексом соціально-економічних проблем, зв'язаних із трансформаційними процесами. Слід зазначити, що в політичних і академічних колах США вже дозріло передбачення основного соціального протириччя, що насувається, як протириччя між основними верствами інформаційного суспільства - одна із яких має знання й інформаційні технології, а інша – не має. [175.]

Однак, на нашу думку проблема “цифрової нерівності” у тому вигляді як вона була вперше усвідомленою (велика вартість електроніки та доступу до цифрових мереж) вже практично подолана в розвинутих суспільствах, а тому набуває іншого виміру – по-перше, ця нерівність постає як глобальна (сучасні економічні та соціальні уклади багатьох країн не здатні до переходу на інформаційні технології), та, по-друге, цифрова нерівність набуває якісного виміру – здатність до оперування інформацією та характер інформаційних потреб особистості залежить від її соціального походження, від соціальних архетипів її середовища.

Слід підкреслити, що проблеми “інформаційної економіки” у даний час активно обговорюються і на міжнародному рівні. Наприклад, діяльність робочої групи з економіки інформаційного суспільства Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) спрямована на вивчення таких питань, як формування системи показників для інформаційного суспільства, вивчення темпів створення і ліквідації робочих місць, методів зниження соціальної напруженості в зв'язку з виходом на лідируючі позиції високоінтелектуальних видів робіт (176.). Вплив концепції Дракера на цю діяльність наочно видно з назви доповіді ОЕСР - “Економіка, заснована на знаннях” (1996 р.) [176.]. Сучасна ситуація відрізняється також тим, що інформаційно-телекомунікаційні технології прискорили зрушення в економіці, дозволяючи усе більші обсяги інформації переводити в цифровий вид і полегшувати процес її передачі на великі відстані з мінімальними витратами. Важливим аспектом є те, що глобалізація ринків дозволяє фірмам, як виробничим, так і зі сфери послуг, переміщати виробництво в регіони з більш дешевою робочою силою. Глобалізація ринків дає бідним країнам доступ до капіталів і сучасних технологій, що приводить до поступового вирівнювання економічної ситуації у світі.

Таким чином П.Дракер бачить образ інформаційного суспільства з наступними рисами:

- у економічній сфері відбувається перехід від індустріального господарства до економічної системи, заснованої на знаннях і інформації, що призводить до подолання капіталістичної приватної власності і відчуження (у марксистському розумінні);
- це виступає базисом формування нової системи цінностей сучасної людини;
- структура соціуму виходить за рамки національно-державного утворення, інформаційне суспільство формується у межах глобальної економіки і глобального соціуму;
- розвиток інформаційного суспільства є початком нової епохи, яка виникає шляхом трансформації капіталістичного суспільства в суспільство засноване на знаннях (knowledge society). Підвищення продуктивності праці завдяки новим технологіям та революція у галузі менеджменту ліквідує відчуження праці, однак виникають нові соціальні проблеми, пов'язані з узгодженням інтересів індивіда і колективу;
- виникає новий тип протиріччя в суспільстві - цифровий, виникає нова стратифікація, заснована на різних здібностях людей генерувати нові знання. Основним соціальним протиріччям інформаційного суспільства, за Дракером, буде між основними верствами інформаційного суспільства - одна із яких має знання й інформаційні технології, а інша – не має;
- перехід до “суспільства побудованого на знанні” принципово змінює владну структуру суспільства - влада і контроль поступово переходять від власників капіталу до тих, хто має знання й інформацією й ефективними технологіями його використання, що не скасовує значення капіталу - як правило капітал перерозподіляється, а центри концентрації знання й інформаційних технологій стають одночасно і центрами керування фінансовими потоками;
- фактичним суб'єктом розвитку інформаційного суспільства будуть виступати корпорації, що виникають у високорозвинутих технологічно країнах, де воно вперше сформувалося. Решта світу знаходиться у фарватері розвитку інформаційного суспільства, але у глобальному контексті його розвиток впливає на соціальні процеси тих країн, де воно ще не сформоване.

Отже, коротко зупинившись на ролі ідей Дракера при реалізації сучасних концепцій і планів побудови інформаційного суспільства, перейдемо до теорії М. Кастельса, що за відправний пункт своїх побудов використовує глобальну економіку і міжнародні фінансові ринки як основні ознаки світового порядку, що формується у наш час.

2.12. Основні риси «мережного суспільства» за М.Кастельсом.

Однією з найбільш відомих сучасних спроб теоретичного аналізу

соціальних наслідків інформатизації суспільства є концепція «мережаного суспільства», відповідно до якої новий стан суспільства представляє являє собою соціальну структуру, що характеризує, нехай і з великою розмаїттю проявів у залежності від культурної й інституціональної специфіки, інформаційну епоху розвитку суспільства. Розглянута модель представляє синтез емпіричних досліджень і аналітичної роботи, проведених Мануелем Кастельсом протягом майже 14 років, що відбито в трилогії «Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура» [177.], опублікованої в 1996-1998 р.р.

У першій частині своєї трилогії М.Кастельс здійснює розгорнутий аналіз сучасних тенденцій, що приводять до формування основ суспільства, яке він називає «мережним». Виходячи з постулату, що інформація зі своєї природи є таким ресурсом, що легше інших проникає через усілякі перешкоди і границі, він розглядає інформаційну еру як епоху глобалізації. При цьому мережні структури є одночасно і засобом і результатом глобалізації суспільства. «Саме мережі, пише Кастельс, складають нову соціальну морфологію наших суспільств, а поширення «мережної» логіки значною мірою позначається на ході і результаті процесів, зв'язаних з виробництвом, повсякденним життям, культурою і владою» [178.]. У такий спосіб влада структури виявляється сильнішою структури влади, а приналежність до тієї чи іншої мережі, поряд з динамікою розвитку одних мереж стосовно інших, виступає, на думку дослідника, як найважливіше джерело влади. Кастельс стверджує, що суспільство мережних структур за природою є цілком буржуазним суспільством.

Однак цей різновид капіталізму істотно відрізняється від своїх попередників двома основними ознаками:

-перша: глобальний характер (що наступив після розпаду соціалістичної системи)

-друга: базування економічних та соціальних процесів на мережі фінансових потоків.

Сучасні фінансові потоки не знають державних та географічних кордонів і національностей, фінансові операції відбуваються протягом частки секунди й у цьому «всесвітньому казино», яким керують комп'ютери, циркулювання капіталу визначає долю корпорацій, сімейних заощаджень, національних валют і навіть регіональних економік. Слід зазначити, що трансформаційні процеси на ринку праці, які зафіксував Кастельс, можуть підірвати одне з найважливіших досягнень пізнього індустріального суспільства - середній клас як основу держави загального добробуту. У цьому зв'язку не варто забувати, що саме на масовому середньому класі була заснована стабільність післявоєнної західної політичної системи.

Процеси перетворень структури фінансових потоків істотно змінюють і політичні процеси. Лідерство стає усе більш персоналізованим, а шлях до влади лежить через створення індивідуального іміджу - політичні діячі виявляються залученими до гри, яка ведеться через засоби масової інформації і самими ЗМІ. «Залежність від мови засобів масової інформації, що мають під собою електронну основу, - підкреслює Кастельс,- призводить до

делекосяжних наслідків для характеристик, організації і цілей політичних процесів, політичних діячів і політичних інститутів. У кінцевому рахунку влада, яка розташовує мережі засобів масової інформації, займає друге місце після влади потоків, втілених в структурі і мові цих мереж” [179.].

Дослідник вважає, що в умовах глобалізації ринків і капіталів поступово змінюється роль національної держави, що через протиріччя між глобальним характером діяльності транснаціональних корпорацій і локальним оподаткуванням позбавляється простору для маневру і, отже, реальних важелів керування. Інститути й організації цивільного суспільства, що будувалися навколо демократичної держави і соціального контракту між працею і капіталом поступово втрачають своє значення в реальному житті людей. Причиною цього, на думку Кастельса, стала втрата структурами громадянського суспільства “легітимної самотності” [180.].

Основним протиріччям (і відповідно рушійною силою розвитку) нового, заснованого на мережних структурах, суспільства, що формується, є протиріччя між глобалізацією світу і самотністю (ідентичністю) конкретного співтовариства. Кастельс, спираючись на концепцію Алена Турена, вводить поняття “самотність опору” і “самотність, спрямована у майбутнє (project identity)”. У суспільстві мережаних структур поряд з державою, глобальними мережами й індивідуумами існують співтовариства, що об’єдналися навколо самотності опору. Цей опір спрямований проти основної тенденції розвитку сучасного суспільства - глобалізації. Важливою рисою цих співтовариств є мінімальна залученість у структури традиційного громадянського суспільства та їх, більшою мірою протестний характер. Однак, у перспективі, частина з цих співтовариств від опору зможе перейти до самотності спрямованої в майбутнє і тим самим буде здатна створити щось подібне “новому громадянському суспільству” і новій державі.

“Нова самотність, спрямована в майбутнє, підкреслює Кастельс, виникає не з колишньої самотності громадянського суспільства, якою характеризувалася індустріальна епоха, а з розвитку сьогоднішньої самотності опору.” [181.].

Кастельс приводить основні групи співтовариств, що на його думку можуть через самотність опору перейти до самотності, спрямованої в майбутнє і тим самим сприяти перетворенню суспільства в цілому з одночасним збереженням цінностей опору інтересам глобальних потоків капіталу й інформації.

Це, насамперед, релігійні, національні і територіальні співтовариства. Кастельс підкреслює необхідність врахування етнічного фактора, що виступає важливим компонентом як гноблення, так і емансипації і залучається в підтримку інших форм самотності співтовариств (релігійної, національної, територіальної). Територіальна самотність і ріст її загальносвітової активності веде до повернення на історичну сцену “міста-держави”, як характерної риси століття глобалізації. Жіночі співтовариства і рухи екологів також, на думку Кастельса, мають потенціал для формування самотності, спрямованої в майбутнє [182.].

Ознакою відповідності цих співтовариств новій архітектурі мережного

суспільства є їх мережна, децентралізована форма організації і системи, що самоорганізуються, циркулювання інформації усередині співтовариства. “Саме цей децентралізований, невловимий характер мережних структур соціальних змін, вважає Кастельс, настільки утрудняє сприйняття й ідентифікацію нової самобутності, спрямованої в майбутнє, що складається сьогодні” [183].

Мережне суспільство характеризується одночасною трансформацією економіки, праці і зайнятості, культури, політики, державних інститутів і в кінцевому рахунку простору і часу. Нові інформаційні і комунікаційні технології, будучи зовсім необхідним інструментом такої багатонаправленої трансформації, не є її причиною.

Згідно точки зору Кастельса генезис мережного суспільства в значній мірі обумовлений ходом історії, а саме тією обставиною, що на початку 70-х років у світі паралельно протікали три найважливіших, незалежних один від одного процеси: інформаційно-технологічна революція; культурні і соціальні рухи 60-70-х років; криза, яка призвела до переструктурування (перебудови) двох соціально-економічних систем, що існували в той час - капіталізму і етатизму. Етатизм виявився не в змозі адаптуватися до вимог інформаційної епохи, що, незважаючи на його запеклі спроби перебороти протиріччя свого розвитку, привело до втрати політичного контролю і колапсу. Капіталізм продовжив триумфальний хід у результаті самотрансформації в напрямку до нового, вихолощеного й усередненого втілення капіталістичної ідеї. І відразу після цього йому довелося зштовхнутися з новими драмами, кризами і конфліктами, породженими його власною суперечливою природою.

Розглядаючи проблеми побудови теорії мережного суспільства, М.Кастельс в іншій своїй роботі пише, що “Мережне суспільство” - це специфічна форма соціальної структури, що встановлюється емпіричними дослідженнями як характеристика “Інформаційної епохи”. [184.]

Під соціальною структурою розуміються організаційні утворення людей із приводу відносин виробництва і споживання, досвіду і влади, виражені в значеннєвій взаємодії, оформленій культурою. Інформаційна епоха - історичний період, у який людські суспільства здійснюють свою діяльність “у рамках теоретичної парадигми, обумовленої інформаційними комунікативними технологіями, що базуються на електроніці і генній інженерії.” [185.]

Ця парадигма заміщає технологічну парадигму Індустріальної епохи, організовану переважно навколо виробництва і розподілу енергії.

Автор представляє її схематичної і максимально спрощеної для того, щоб її можна було використовувати в соціологічних дослідженнях “безвідносно до простору і часу”.

З метою ясності він насамперед представляє концептуальну схему соціальної структури. Потім перелічує ті головні трансформації, що перетерпіла соціальна структура в інформаційну епоху. Оскільки тенденція, загальна для всіх цих трансформацій, зв'язана із широким поширенням інформаційної діяльності як організаційну форму “домінуючого функціонування”, він визначає поняття “інформаційні мережі”. Ним також продемонстровано, як інформаційні мережі, що визначають соціальні

структури, викликають ті трансформації, що ми сьогодні спостерігаємо. Усе це дозволить відкрити шлях до розробки значимої кодифікації наявних процесів соціальної трансформації і побудови ідеального типу мережного суспільства. Він сподівається також сприяти адаптації поняття “одноразової теорії” (disposable theory).

“Людські суспільства створюються в результаті е конфліктної взаємодії людей, організованого усередині і навколо даної соціальної структури. Ця соціальна структура формується взаємодією відносин виробництва і споживання; відносинами, що складаються в досвіді; відносинами влади. Зміст постійно продукується і репродукується через символічну взаємодію між акторами, обумовленими цією соціальною структурою й у той же самий час діючими в напрямку її чи зміни відтворення. Під змістом я розумію символічну ідентифікацію актором мети його/її/їхніх дій. Консолідація загальних змістів через кристалізацію практик у просторово-тимчасові конфігурації створює культури, що є системами цінностей і вірувань, що визначають зміст кодів поведінки. У цій матриці відносин немає системного домінуючого фактора. Усі шари і каузальні відносини взаємопроникають одне в одне і можуть бути розділені тільки аналітично.” [186.]

Так, наприклад, зміст не продукується в сфері культури - культура є областю, що продукується консолидацією змісту. Зміст є результатом символічної взаємодії свідомостей, обмежених соціально й екологічно, в той же самий час здатних до інновації біологічно і культурно. Зміст продукується, репродукується і пронизує усі пласти соціальної структури: виробництво, споживання, досвід, влада. Те, що створює зміст, визначається здійснюваною людьми нескінченною реконструкцією цілей і ресурсів соціальної дії, завжди обмеженими, але ніколи не запропонованими. Фактично так і створюється конкретне суспільство, у даний час - “мережне суспільство”.

Виробництво - це вплив людства на природу за метою оволодіння нею і трансформації у своїх інтересах шляхом одержання продукту. Споживання є частиною цього процесу, так само як і нагромадження прибавочного продукту для інвестування в соціально значимі сфери. Споживання - це індивідуальне присвоєння продукту. Аналітично - це компонент виробничого процесу, розглянутого зі зворотної сторони.

Досвід - це вплив людей один на одного, обумовлене взаємодією їх біологічних і культурних ідентичностей, а також відношенням до соціального і культурного оточення. Досвід конструюється навколо нескінченного пошуку задоволення людських потреб і бажань.

Кастельс виходить з того, що влада - це вплив одних людей на інших з метою нав'язати свою волю шляхом використання потенційного чи актуального, символічного чи фізичного насильства, а суспільні інститути встановлюються для того, щоб підсилити владні відносини, що існують у кожен історичний період, включаючи контроль, границі і соціальні домовленості, що досягаються в процесі боротьби за владу. Більш виразно можна сказати, вважає він, що виробництво організоване класовими відносинами (чи відносинами виробництва), що визначають те, як деякі люди на основі їхнього положення у виробничому процесі організують

виробництво, роблять і використовують продукт споживання, інвестують у виробництво. Структурні принципи, при яких привласнюється і контролюється прибавочний продукт, характеризують способи виробництва, такі як чи капіталізм або одержавлена економіка.

Досвід структурується також навколо статевих/гендерних відносин, історично організованих інститутом родини і таких, що характеризуються домінуванням чоловіків над жінками і дітьми. Сімейні відносини і сексуальність є фундаментом системи особистості.

Влада ґрунтується на здібності здійснювати насильство. Історично монополія на фізичне насильство втілювалася в державі, що і було головним виявленням владних відносин. Однак у міру історичного прогресу відбувалося інституціональне витиснення фізичного насильства символічним. Під символічним насильством варто розуміти здатність даного символічного коду витіснити з індивідуальної свідомості відмінний цим символічний код.

Символічна взаємодія між людьми, їхні відносини з природою через виробництво/споживання, досвід і влада кристалізуються в процесі історії на специфічній території і породжують культури, що починають жити і живуть на власній основі. Індивіди можуть засвоювати і пристосовуватися до культур, створюючи в такий спосіб свої ідентичності. Вони можуть також конструювати свої власні індивідуальні ідентичності через взаємодію з можливими культурами і власними комбінаторними символічними здібностями, обумовленими їхнім специфічним досвідом.

Існує, однак, ще один шар, що пронизує виробництво/споживання, досвід, владу і культуру. Це технологія. “Під технологією я маю на увазі використання наукового знання для специфічного способу делання речей виробничим способом.” [187.]. Технологія втілена в технічних відносинах, що обумовлені соціально і не є незалежними від людського виміру.

Технологічні відносини не обмежуються рамками виробництва. Технологія є суттєвим компонентом влади (наприклад, військова технологія), а також відіграє важливу роль у формуванні досвіду (репродуктивна, статева поведінка), тому, на думку Кастельса, варто розглядати технологію в якості “специфічного компонента соціальної структури.” [188.]

Технологія в якості “компонента соціальної структури” - “це технологічні винаходи, за допомогою яких люди впливають на природу, себе й інших людей.” [189.] Відповідно винаходи - це інструменти, правила, процедури через який наукове знання використовується для рішення даної задачі виробничим (репродуктивним) способом.

Технологія як матеріальний інструмент і зміст, як символічна конструкція виявляється через відносини виробництва/споживання, досвіду і влади, що є фундаментальними компонентами людської дії - дії, що у кінцевому рахунку продукує і модифікує соціальну структуру.

На думку Кастельса, ми живемо в новій економіці, що характеризується трьома фундаментальними рисами.

По-перше, це інформаційна економіка, у якій, виробництво знання і процесів управлінської інформації визначає продуктивність і

конкурентноздатність всіх економічних одиниць - від фірм до цілих країн.

По-друге, це глобальна економіка в самому точному і прямому розумінні цього слова. Стратегічна економічна дія (фінансові ринки, наука і технологія, міжнародна торгівля і послуги, транснаціональні фірми, комунікації, ринок висококваліфікованої робочої сили) можливо тільки в якості “планетарної складової”.

По-третє, нова економіка охоплена мережами - мова йде про нову форму соціальної організації - мережане підприємство. Це не мережа підприємств. Це мережі, створені або з інших фірм, або із сегментів фірм. Великі підприємства внутрішньо децентралізовані за типом мереж. Маленький і середній бізнес з'єднані в мережі. Ці мережі пов'язані між собою на основі специфічних бізнесів-проектів і припиняють своє існування разом із припиненням цих проектів. Це інформаційні мережі. Одиницею такого виробництва є не фірма, а бізнес-проект, хоча фірма продовжує залишатися юридичною одиницею нагромадження капіталу і крапкою перетинання глобальних фінансових потоків.

Основним рівнем нової економіки є глобальний фінансовий ринок, що тільки частково регулюється ринковими правилами. Він формується і регулюється інформаційними потоками і телекомунікаційними системами.

Ця нова економіка (інформаційна, глобальна, мережна) є обов'язково капіталістичною, але це новий капіталізм, у якому змінені правила інвестування, нагромадження і винагороди.

У новій економіці істотно трансформується праця і зайнятість. Інформаційні технології не викликають масового безробіття. Змінюється тип зайнятості, широке поширення здобуває робота з неповним робочим днем, тимчасова робота, само-зайнятість, робота за контрактом, неформальна або напів-формальна робота і т.д.

Фемінізація праці, заміна “організаційної людини” на “мобільну жінку”, індивідуалізація праці, зміна процесу соціалізації - усе це риси, що характеризують трудову сферу і систему виробничих відносин.

Значимість ієрархічних відносин поступається місцем значимості положення в системі мережних зв'язків. Праця поділяється на два головних види: “самопрогресуючий” тип праці і загальний. Перший вимагає здібності до самопідготовки, самопроектування і самостійному висуванню цілей. Другий - праця залежний і зовні обумовлений. Такий структурний поділ укупі із системою індивідуальної винагороди на основі оцінки індивідуальних інформаційних здібностей призвів, вважає М.Кастельс, за останні 20 років до виникнення “драматичної” соціальної нерівності, соціальної поляризації, особливо в розвинутих країнах.

Культурна сфера представляє собою схожий зразок рухливої мережі і ефемерної символічної комунікації в культурній області, організованої переважно навколо інтегрованої системи електронних засобів зв'язку, включаючи Інтернет. Культурні продукти, таким чином, мають форму електронного гіпертексту.

При цьому мова не йде про електронне село як про деякий уніфікований

електронний простір культури. Навпаки, цей культурний простір дуже диверсифікований, має свої специфічні сегменти й аудиторії.

Символічний простір, сформований і структурований як рухливий і диверсифікований гіпертекст, виявляє собою культуру “реальної віртуальності”, у якій безліч людей щодня “займаються серфінгом”. [190.] Саме з цього гіпертексту ми черпаємо символи і знаки, що беруть участь у нашому сучасному мисленні.

Цей гіпертекст впливає на політику. В усіх країнах, стверджує Кастельс, засоби масової інформації стали сферою політики. Ґрунтуючись на них люди формують свою політичну думку і структурують поведінку.

Політична боротьба розвертається в ЗМІ в рамках процесу персоналізації політики. Політика стає дуже дорогим бізнесом, політична корупція процвітає, політика скандалів - основною рисою політичної боротьби і т.д., і все це неможливо без TV.

Поява нової соціальної структури неможливо без зміни в дефініції простору і часу. Дві емерджентні соціальні форми часу і простору характеризують мережне суспільство: передчасний час і простір потоків.

Передчасний час визначається використанням нових інформаційно-комунікаційних технологій у неослабних спробах анігілювати час. З одного боку, час спресовується, а з іншого боку - час розривається: минуле, сьогодніня і майбутнє не зв'язані послідовністю.

“Простір потоків” відноситься до технологічної можливості організації множинності соціальних практик безвідносно до географічної належності. Зміст і функція “простору потоків” залежить від потоків, що протікають усередині мереж на відміну від “простору місць”, у якому зміст, функція і місце жорстко пов'язані.

Центральний інститут влади в людській історії держава також трансформується. З одного боку, його ставлять під сумнів глобальні потоки, з іншого боку - сфера політичних скандалів у ЗМІ. Ослаблення влади і довіри до неї змушує людей будувати свою власну систему захисту і ідентичностей, що делегітимує державу ще більше. Проте держава не зникає, вона адаптується і трансформується. Вона будує партнерські відносини з націями-державами через мультинаціональні і транснаціональні інститути (НАТО, РБ ООН, і т.д.), затверджуючи через них свій суверенітет. З іншого боку - влада децентралізує, делегуючи її регіонам, недержавним організаціям і т.д. Сучасна держава, на думку Кастельса - це не нація-держава, а “мережна держава”, що створює складну мережу розподілу влади і прийняття рішень, що розподіляє, між міжнародними, мультинаціональними, національними, регіональними, локальними, недержавними, політичними інститутами.

Усі ці трансформації неможливі, по-перше, без інформаційно-комунікаційних технологій, саме вони є їх необхідною умовою. По-друге, усі процеси у новому суспільстві здійснюються за допомогою організаційних форм, що створюються інформаційними мережами.

Мережа - це безліч взаємозалежних вузлів. Вузли - це точки, у яких зв'язки взаємно перетинаються. Мережі, вважає Кастельс, є досить старою формою

соціальної організації, але в інформаційну епоху вони стають інформаційними мережами, посиленими інформаційними технологіями. Мережі мають перевагу перед традиційними ієрархічно організованими морфологічними зв'язками – насамперед тим, що позбавлені зайвих обмеженостей. Крім того, вони більш рухливі й адаптивні форми організації, здатні розвиватися разом зі своїм оточенням і еволюцією вузлів, що складають мережі. Однак у них маються складності в координуванні функцій, у зосередженні ресурсів на визначеній меті, у керуванні рішенням складних задач за рамками визначеного розміру мереж. Проте ці технології розв'язують проблему координації і складності в інтерактивних системах зі зворотним зв'язком і комунікацією зразків всюди усередині мережі. Вони створюють безпрецедентне поєднання рухливості і можливості виконання задачі, скоординованого ухвалення рішення і децентралізованого виконання, що забезпечують вищого ступеню складну соціальну морфологію і найвищий рівень організації для всіх соціальних дій. Мережі децентралізують виконання і розподіляють ухвалення рішення. У них немає центра. Вони діють на бінарній логіці: включення/виключення. Усе, що входить у мережу корисно і необхідно для її існування, що не входить - не існує з погляду мережі, і може бути зігнороване чи еліміновано. Якщо вузол мережі перестає виконувати корисну функцію, він відривається нею і мережа заново реорганізується. Деякі вузли більш важливі, ніж інші, але вони усі необхідні доти, поки знаходяться в мережі, тому не існує системного домінування вузлів. Вузли підсилюють свою важливість за допомогою нагромадження більшої інформації і більш ефективного її використання. Значимість вузлів виникає не з їхніх специфічних рис, але з їхньої здібності до розподілу інформації. У цьому сенсі головні вузли - це не центральні вузли, а вузли переключення, що відповідають мережній, а не командній логіці. Мережі як соціальні форми є вільними від цінностей, нейтральними. Мережа є автоматом для здійснення поставлених цілей. Але програмує її, вважає Кастельс, соціальні актори. Тому в такому суспільстві завжди буде в наявності соціальна боротьба за постановку цілей для мереж. Але будучи запрограмованою, вона нав'язує свою логіку всім акторам. Мережі можуть комунікувати, якщо їхні мети схожі, але для цього потрібні актори, що володіють доступом до кодів, що здійснюють процес переключення - це актори, наділені владою в суспільстві. Швидкість і форма структурних трансформацій у суспільстві є прозвісниками нової форми соціальної організації, що виникає в процесі поширення інформаційних мереж як переважної форми відносин у різних галузях суспільного життя. Це обумовлено новою, рухливою формою інформаційних технологій і серією історичних обставин, що мали місце наприкінці 60-х - початку 70-х років: реструктуруванням капіталізму в напрямку дерегуляції і лібералізації, невдалим спробам реструктурувати одержавлену економіку, впливом ліберальної ідеології, що виросла з контркультурного руху, розвитком нової медійної системи, яка включає новий культурний інтерактивний гіпертекст.

Нова інформаційна мережна форма організації, що, на думку Кастельса, елімінувала інші організаційні форми, побудована на зовсім новій соціальній логіці: перевазі соціальної морфології над соціальною дією.

Інформаційний потенціал конкретної праці прямо визначає її стратегічну

позицію в мережі і ведуть до того, що самопрограмувальна праця і характерний для неї трудовий інтерес підсилює її роль у формулюванні цілей мережі. Це формує, на думку Кастельса, “конкуренцію між працею і кооперацією між капіталом як структурне правило гри. Теорія гри і теорія раціонального вибору, як представляється, стають адекватним інтелектуальним інструментом для розуміння соціоекономічної поведінки в мережній економіці. ... зрештою, мережні відносини виробництва ведуть до затемнення класових відносин. Це не усуває експлуатацію, соціальну диференціацію і соціальний опір. Але соціальні класи, що базуються на виробництві, у тім виді, у якому вони існували в індустріальну епоху, припинили своє існування в мережному суспільстві.” [191.].

Відносини споживання (тобто культурно значиме, диференційоване присвоєння продукту) визначаються взаємодією між відносинами виробництва і культурою.

Упровадження мереж у виробничі відносини веде, з одного боку, до індивідуалізації праці і збільшує диференціацію та нерівність споживання. З іншого боку, фрагментація культури й індивідуалізація позицій у виробничих відносинах веде загалом до росту диверсифікованості зразків споживання, життєвих стилів.

Владні відносини також змінюються: ієрархічний принцип їхньої організації замінюється мережним. Владні відносини, що продовжують існувати в суспільстві, набувають іншої форми: “влада інформаційних потоків переважає над потоками влади.” [192.]

Відносини досвіду. Якщо сучасні відносини влади безпосередньо визначаються мережною логікою, вважає Кастельс, то роль мереж у формуванні досвіду куди більш важко вловима. Сучасні трансформації родини обумовлені кризою патріархалізму, зміною розвитком індивідуалізму, обумовленого змінами статевої поведінки. Культурна революція в жіночій соціальній поведінці, сексуальності, у репродуктивних технологіях, опір цим процесам чоловіків, фемінізація трудових ринків, центрована на “я” культура, індивідуалізація життєвих зразків і ослаблення впливу держави, зацікавленого в збереженні патріархізму - усе це процеси, що, з одного боку, зрушують, а з іншого боку - самі виявляються можливими тільки за умови зрушення міжособистісних відносин від нуклеарної родини до системи мережних відносин. Те, що залишилося від родини, на думку Кастельса, трансформувалося в партнерство, яке побудоване на мережних вузлах. Сексуальність відокремилася від родини і перетворилася в споживчий образ, стимульований і симульований електронним гіпертекстом. Тіло стає вираженням ідентичності. На рівні особистості процес соціалізації постає побудованим за спеціальним замовленням, індивідуалізованим і створеним зі складових моделей. Автономна здатність репродукувати свою особистість, взаємодія з навколишніми мережами стає головною рисою психологічного балансу, що замінює референтну групу.

Виникають два конфліктуючих типи міжособистісної взаємодії: один зв'язаний зі співтовариством оточуючих людей, другий - з мережами, з яких “видалені”, усунуті люди. Але це соціальні мережі, а не інформаційні. Вони є

фундаментальною частиною суспільства взагалі, а не необхідною рисою виключно мережного суспільства. Проте, комунікаційні технології, біологічні технології і мережі індивідів розвиваються паралельно, взаємодіючи і впливаючи один на одного.

Зв'язки між системами і відносинами досвіду через культурні трансформації індукуються комунікативними мережами, оскільки досвід стає практикою через укорінення в культурних кодах.

Кастельс аналізує також культурні трансформації, виходячи з того, що культура історично продукується символічною взаємодією в даних просторі і часі. Коли час перестає існувати, а простір стає простором потоків, у якому співіснують усі символи без співвіднесення з досвідом, культура стає культурою реальної віртуальності. Вона приймає форму інтерактивної мережі в електронному гіпертексті, що фіксує абсолютно все і робить порожнім зміст будь-якого специфічного повідомлення поза цим текстом за винятком фундаментальних некомунікативних цінностей, зовнішніх цьому гіпертексту.

У такому суспільстві, вважає Кастельс, культура конструюється актором, самопродукується і самоспоживається. Існування різних кодів і систематичне нерозуміння народжує какофонію, що іменується постмодерном. В загальному комунікативному просторі залишається лише одна мова гіпертексту. Він є засобом комунікації, забезпечуючи всіх загальними культурними кодами. В свою чергу фрагментація культури і циркуляція гіпертексту, що відтворюється, ведуть до індивідуалізації культурних змістів у комунікативних мережах.

Кастельс також розглядає проблему суспільних змін у інформаційному суспільстві. З його точки зору існує небагато шансів на соціальну зміну в рамках мережного суспільства, якщо під соціальною зміною розуміти трансформації в програмах мереж, постановку нової мети, проходження іншого набору цінностей або вірувань.

Завдяки здібності мережі знаходити нові шляхи виконання задачі шляхом відключення несумісних вузлів, соціальна зміна можлива тільки через два механізми, які є зовнішніми стосовно домінуючих мереж. Перший - заперечення мережної логіки через затвердження цінностей, що не можуть бути адаптовані ні до однієї з мереж, мережі можуть бути тільки підлегли їм і впливати з них. Другий - альтернативні мережі, побудовані навколо альтернативних проєктів. Релігійні, національні, територіальні й етнічні співтовариства є першим типом. Екологізм, фемінізм, рух за права людини - приклади другого типу. Це - альтернативні мережі.

Таким чином можна констатувати, що в основі соціальної картини світу Кастельса лежить новий, мережаний образ суспільства. Згідно його позиції, глобальна економіка і міжнародний фінансовий ринок вже привели до формування нового суспільства, у якому влада належить не елітам національних держав, а безособовим і нематеріальним силам, електронним імпульсам, у які перетворилися сучасні гроші, велика частина яких давно вже не в золоті і не на папері, а на електронних рахунках. Сучасні фінансові потоки не знають границь і національностей - вони стали безособовою нервовою системою світової економіки, реакціями якої намагаються маніпулювати численні гравці, але пророчити поведінку якої не може ніхто. Фінансові

операції відбуваються в частки секунди. Досить хвилини для того, щоб процвітаюча економіка чи країни цілого регіону колапсувала в результаті фінансової кризи, якщо грошам здумається піти з ринку.

Роль центрів керування й інновацій дісталася декільком новим агломераціям (наприклад, Силіконовій долині) і традиційним мегаполісам. Нова економіка - це насамперед міська економіка, у якій були заново відкриті міста-держави. Продуктивні сили затребуються містами, коли це необхідно і де це необхідно. Транснаціональні корпорації, згідно Кастельсу, породили нову інтернаціональну конкуренцію на ринку праці, що підриває одне з найважливіших досягнень пізнього індустріального суспільства - державу загального добробуту. Фактично робоча сила поділяється на тих, хто здатний до навчання, і тих, хто може виконувати тільки визначені іншими операції - що ставить під питання майбутнє масового середнього класу, на якому ґрунтувалася стабільність післявоєнної політичної системи. У міру того, як відбувається індивідуалізація умов наймання робочої сили й автоматизація виробництв, незамінні висококваліфіковані фахівці (а таких не більше третини) зберігають або поліпшують умови контрактів, тоді як "сині" і, частково, "білі комірці" (не говорячи вже про різноробів) виявляються в невисокому положенні на ринку праці, на якому їхній більше не може захистити робоча солідарність - її більше не існує.

Конкуренція на ринку капіталів і валют, а також різниця між глобальним характером діяльності транснаціональних корпорацій і локальним оподаткуванням позбавляє національну державу простору для маневру. З іншого боку, національна держава зазнає утиску і зсередини - з рівня регіональної влади, який виборець починає довіряти більше, а національний уряд змушений передати частину суверенітету.

Однак це не означає, що національний уряд зовсім позбавлений впливу, чи у світі домінує якась одна економічна модель. Навпроти, у глобальній економіці є багато моделей, що визначаються культурною специфікою країн. У Сінгапурі найважливіші економічні агенти - мультинаціональні корпорації, у Південній Кореї - олігополістичні компанії, у Гонконгу - малий бізнес, сімейний капітал - в Італії і так далі.

Міжнародна еліта, що керує новим мережним суспільством, глибоко інтегрована в простір фінансових і інформаційних потоків. Сучасні еліти є космополітичними, тоді як люди здебільшого живуть у закритих географічних просторах і національних культурах. Тому чим менше залежність еліти від певної культури, чим більше її включеність у простір потоків інформації, тим менш вона підконтрольна національним державам і взагалі яким-небудь суспільствам.

Для еліти мережного суспільства простору більше не існує, а час перетворився в "безчасовість" культури реальної віртуальності, у якому минуле, сьогодні і майбутнє з'єдналися в єдиній мішанині знаків і артефактів. Нове суспільство, по Кастелсу, поділяється на тих, хто перебороч час, і тих, хто виносить життя в міру того, як час проходить. Інакше кажучи, океан безчасовості оточений берегами різних модальностей часів - від фабричного гудка в Китаї до світанку на кавових плантаціях у Південній

Америці.

Електронні засоби масової інформації сформували нову комунікаційну культуру, у якій почався синтез тексту, аудіо - і відео-модальностей нашого сприйняття. У результаті виникла нова культура - культура реальної віртуальності - у якій в єдиному цифровому просторі опинилися усі форми культурної спадщини, сучасне і майбутнє. “Реальною” ця віртуальність робить те, що синкретична мова електронних комунікацій, якщо впливати з теорії Каstellса, є мовою нашої підсвідомості, оперує алегоріями наших снів. А тому наші враження від медіа стають нашим досвідом, і населення всієї земної кулі проводить час у спогляданні побуту техаських мільйонерів, однаково знайомих людям у Франції, Зімбабве і Україні.

Масові комунікації, особливо телебачення, стали новою ареною політичних боїв. Криза партій стає і кризою демократій. В умовах, коли доля основних державних посад як і раніше зважується на виборах, успіх тих чи інших сил, по Каstellсу, залежить від того, наскільки ефективно їм вдається організувати шоу в засобах масової інформації і наскільки яскрава персона стане центром медіа-кампанії. У сучасній політиці ніхто вже не розбирається в тім, що конкретно пропонує партія чи рух: набагато важливіше успіх на полі image making (іміджмейкінг) і character killing (компромат).

Цікаво, що нові електронні комунікації виявляються надзвичайно зручним і ефективним засобом для релігійної пропаганди. Але, як відзначає сам Каstellлс, змушене сусідство проповідників з порнографією і конкурентами символізує по суті остаточну секуляризацію суспільства і віртуалізацію релігії.

Однак, якщо свідомість людей багато в чому визначається засобами масової комунікації, це не означає, що ЗМІ мають владу: фактично вони тільки служать поширенню існуючих культурних кодів по готових формулах, добре відомих медіа-технологам. Влада в інформаційному суспільстві належить тим, хто здатний створювати нові культурні коди, які суспільство використовує для визначення реальності і вироблення свідомих рішень. Ця віртуальна влада цілком реальна, тому що в міру її конденсації вона може трансформуватися в здатність окремих індивідуумів або нечисленних груп нав'язати свою волю суспільству поза залежністю від консенсусу.

Нова економіка принесла із собою нову організацію соціального простору і часу. По Каstellсу, простір мережного суспільства не є географічним, а визначається рівнем інтеграції в глобальні чи локальні мережі і місцем у виробничому ланцюжку. Величезні території, “від'єднані” від глобальної економіки, утрачають для нього яку-небудь значимість. З “чорних дір” інформаційної економіки - Північної Африки, американських міських гетто, судячи зі статистики, неможливо збігти. Єдиною можливою формою інтеграції виявляється участь у глобальній кримінальній економіці. Її структура також стала мережаною, і під її впливом знаходиться сьогодні не одна національна держава.

Впливу нового світопорядку піддані традиційні інститути індустріалізму, руйнування яких відбувається на всіх рівнях суспільства, аж до його фундаменту - патріархальної родини. Участь жінок у новій економіці, феміністський і лібертаріанський рух, легалізація розлучень і абортів – усе

це в сумі приводить до того, що в розвинутих суспільствах традиційна родина (перший і єдиний шлюб, чоловік працює, жінка займається дітьми) стає скоріше не правилом, а виключенням.

Нарешті, у новому суспільстві в людини, не інтегрованої в простір глобальних потоків, фактично немає можливості реалізувати раціональний життєвий проект. Те, що для одних стає волею, на інших лягає нестерпним тягарем хаосу, абсолютної невизначеності. Стабільність виявляється фікцією і розбивається ліченою за годинником несподіваною фінансовою кризою, викликаною подяма на іншому кінці Землі.

Основний конфлікт нового світу - це формування людиною і співтовариствами своєї ідентичності перед обличчям нового світового порядку. На нові умови люди і громади реагують через пошук нової ідентичності. Без цього картина світу була б пласкою і неповною. Власне, цьому і присвячена друга книга з трилогії Кастелса "The power of Identity". Відповідно до концепції французького соціолога Алена Турена, що використовує Кастелс, ідентичність може бути побудована: або для легітимізації існуючого положення речей, або як проект, або в рамках протистояння. Легітимуюча ідентичність, по Кастелсу, це "цивільне суспільство". Однак у міру того, як нагромадження капіталу і розподіл влади проходить крізь традиційні інститути, цивільне суспільство втрачає центральну роль у суспільному житті, уступаючи її іншим формам ідентифікації.

Опір мережному суспільству може носити самий різний характер і будуватися по різних моделях, починаючи з мексиканських Сапатистів і закінчуючи фундаменталістськими і расистськими рухами в усьому світі. На відміну від проектних ідентичностей епохи модерну, захисні оточують траншеями існуючі суспільні інститути і використовують нові технології для того, щоб не допустити змін. Організм глобальної економіки настільки складний і важко контролюємий, що єдиним способом позбутися від її негативних впливів виявляється від'єднання з наступною перебудовою суспільства заради Аллаха, прийдешнього месії, порятунку від апокаліпсиса або хоча б від невизначеності, що для людини нестерпна. Продовжуючи думку Кастелса, слід вказати на новий націоналізм як явище у цьому ряду.

Нових проектних ідентичностей, за Кастелсом, не так багато. Це, насамперед, зелений і жіночий рух і, у якійсь своїй частині - Європейський проект. Утім, оцінювати будь-яку ідентичність можна тільки у певному соціальному контексті й історичних умовах, тому що захисна ідентичність може стати проектною і навпаки. Екологічний рух, приміром, є захисним стосовно варварського використання природних ресурсів і перевищенню лімітів урбанізації, а феміністок можна розглядати як захисниць права жінок на розпорядження своїм тілом (аборт, вагітність) і своєю долею (розлучення, рівноправність). Разом з тим, закладені в них ідеали можуть сприяти трансформації нового мережного суспільства і рішенню частини нових історичних проблем. Жіночий рух, наприклад, може сприяти відродженню родини на засадах егалітаризму, тоді як екологічний проект може сприяти трансформації безчасовості простору потоків у "рухливий час", відкритий майбутньому, але враховуючий історичні реалії. Не дивно, що в європейському

проекті Каstelса зацікавлює не стільки об'єднання ринків, скільки об'єднання навколо принципів - прав людини, свободи слова і забезпечення гідних умов життя для усіх.

Таким чином М.Кастелс обрисовує образ суспільства з такими рисами:

- виникають особливі суб'єкти соціальної діяльності (наприклад, антиглобалісти) що не пов'язані з традиційною індустріальною системою;
- соціальні трансформації будуть мати багатонаправлений характер та будуть відбуватися у рамках теоретичної парадигми, обумовленої інформаційними комунікативними технологіями, що базуються на електроніці і генній інженерії. Ця парадигма заміщає технологічну парадигму Індустріальної епохи, організовану переважно навколо виробництва і розподілу енергії;
- консолідація загальних змістів у такому суспільстві відбувається через кристалізацію практик у просторово-часовій конфігурації, яка створює культури, що є системами цінностей і вірувань, які визначають зміст кодів поведінки. У цій матриці відносин немає системного домінуючого фактора. Усі шари і каузальні відносини взаємопроникають одне в одне і можуть бути розділені тільки аналітично. Структура конкретного суспільства існує як мережна взаємодія у певному часі;
- основним рівнем нової економіки є глобальний фінансовий ринок, що тільки частково регулюється ринковими правилами. Він формується і регулюється інформаційними потоками і телекомунікаційними системами;
- значимість ієрархічних відносин поступається місцем значимості положення в системі мережних зв'язків;
- сучасна держава - це не нація-держава, а "мережна держава", що створює складну мережу розподілу влади і прийняття рішень, що розподіляє, між міжнародними, мультинаціональними, національними, регіональними, локальними, недержавними, політичними інститутами;
- класові відносини, що виникли на засадах індустріальної економіки, не зникають, але стають невидимими, індивідуалізація життєвих стилів робить їх менш актуальними.

2.13. Концепція «програмованого суспільства» А.Турена

Своєрідний образ інформаційного суспільства створив французький соціолог, прибічник структурно-функціоналістської парадигми, Ален Турен [193.]. Розвиваючи свої погляди в рамках традиції європейської соціологічної думки, цей видатний соціолог приділяє значної уваги аналізу соціально-класової природи нового суспільства, виходячи з його соціально-культурної, а не економічної детермінації.

Починаючи з 19 століття у соціології (Конт, Спенсер), природознавстві (Дарвін), суспільних науках усе більш чітко формувалося переконання в

необхідності історичного підходу до природних і суспільних об'єктів як до систем, що саморозвиваються. Основні теоретичні положення соціально-філософської теорії розвитку суспільства як системи, що самопороджується і самовідтворюється сформульовані ще К.Марксом у такий спосіб: 1) умови і передумови розвитку цих систем одночасно виступають і як результати цього розвитку, тому дані системи і є такими, що саморозвиваються; 2) вони формуються не шляхом складання цілого з частин, а шляхом конструювання цілим своїх власних частин на основі певних передумов, тому функція системи як цілого виникає раніш, ніж необхідний для неї орган, що будується самою системою; 3) частини такої системи, форма їхніх відносин не існують у готовому виді, а формуються історично. Концепція загального виробництва у Маркса набула логічно стрункої і переконливої форми. Вона містить у собі три основних види виробництва: економічне, соціальне і духовне.

Спираючись на таку систему поглядів, аналізує сучасне суспільство французький соціолог Ален Турен. Турен - прихильник структурно-функціонального підходу, з позицій якого написані його перші роботи в галузі соціології праці. Основною сферою досліджень у наступні роки стали проблеми соціально-економічного розвитку суспільства і нових соціологічних підходів до їх вивчення, насамперед так звана соціологія дії. Турен - активний прихильник концепції постіндустріального суспільства. У спробі побудови теоретичної концепції суспільства, що враховувала б два невіддільні один від одного процеси впливу суспільства на себе - систему і дію, Турен доходить висновку, що суспільство є сукупністю «систем дії», що самі є особливим способом впливу суспільства на себе. Поняття «система дії» означає, що суспільство і його трансформація - це продукт людських зусиль.

Основним поняттям концепції самопобудови суспільства Турана є поняття «історичності». Історичністю він називає сукупність культурних моделей, які керують суспільною практикою. Вона містить у собі також здатність соціальних конфліктів усе більш виразно оформлятися у відповідності зі здатністю суспільства впливати на самого себе. Розгортаючи методологічний базис своїх досліджень, Турен намагається ввести таке поняття, яке б містило в собі як ідеальні, так і матеріальні соціальні фактори і відбивало б здатність суспільства впливати на себе певним способом, насамперед, на синхронічному рівні. Саме в цьому контексті варто розглядати його твердження про те, що механізмом самовиробництва суспільства не визначаються матеріальними основами суспільної організації. Аналіз починається не з діяльності, спрямованої на виробництво матеріальних засобів до життя, а з того, що визначає всю сукупність діяльності на рівні всього суспільства, тобто з «історичності». Сутність останньої визначається трьома компонентами: знаннями (пізнавальною моделлю), нагромадженням (накопиченням), культурною моделлю (способом креативності суспільства).

Обґрунтовуючи таку класифікацію компонентів «історичності», Турен пояснює, що наука (знання) наділяє сучасне суспільство особливою якістю, так само, як колись це робила релігія. Через модель знання безпосереднім чином виявляється здатність людини створювати образ світу і соціальних відносин, а також образ «несоціального». Крім того, знання, що розуміються як наукові розробки, технології, змінюють трудовий процес, а для аналізу

суспільства безсумнівно важливо, яким є стан праці, тому що він впливає на процеси його самовиробництва. Стверджуючи, що чим продуктивнішою і технологічнішою є праця, тим вищою є ступінь історичності (так він визначає здатність суспільства до самовиробництва), Турен, тим самим, визнає величезну роль праці в цьому процесі. Саме накопичуючи саму суть креативності - знання, західні суспільства здатні до швидких змін і стають більшою мірою суспільствами виробництва, ніж відтворення, або, іншими словами, відтворююча дія в них усе більше зникає під натиском виробляючої. Історичність, у такому випадку, можна розглядати як спосіб безупинного розширеного виробництва суспільства, що ідентично Марковому підходу, який доводить, що, відтворюючи себе, суспільство безупинно виробляє нові соціальні форми.

Нагромадження виділяється з виробництва та споживання і стає тим фактором, що допомагає суспільству «самотрансцендувати» за межі свого власного функціонування, на основі певного запасу накопиченого матеріалу, ресурсів. Нагромадження - це сполучний елемент між економічною діяльністю й історичністю. Воно завжди має економічні цілі. Чим більше обсяг нагромадження, тим більше, на думку Турена, межа, до якої воно трансформує умови економічного виробництва. Інвестування, можливе на основі нагромадження, змінює організацію роботи і, отже, її продуктивність. Крім того, нагромадження забезпечує стратифікацію суспільства, що також украй важливо для аналізу того способу, яким суспільство впливає на себе.

Кожне суспільство, стверджує Турен, володіє ще і певним «образом креативності» або культурною моделлю. Чим далі від історичності, тим менше суспільство здатне трансформувати себе саме.

У суспільствах, що могли впливати тільки на виробництво споживчих благ, історичність була найбільш слабкою, а релігія визначала зміст способу творення (культурної моделі). Трансформації громадського життя трактувалися як божественне втручання.

У суспільствах, названих торговими, тобто в тих, котрі могли впливати на розподіл благ, історичність і культурна модель, як її невід'ємний елемент, виступали вже як певна сума політичних законодавчих правил, вироблених і систематизованих під впливом принципів політичного права. Таке суспільство розглядалося як породження політичної волі і функціонування політичних механізмів.

В індустріальному суспільстві, здатному впливати не тільки на виробництво споживчих благ і їхній розподіл, але і на організацію праці, історичність ототожнювалася з економічною сферою. У постіндустріальних суспільствах культурна модель стала наукою і технічною творчістю, дозволяючи впливати не тільки на споживання, розподіл і організацію праці, але і на цілі виробництва, а також на культурні типи поведінки. Зміни в природі мають безупинний характер, тому й суспільство, будучи невід'ємною частиною природи, також змінюється безупинно. Але в суспільстві будь-яка діяльність носить, переважно, усвідомлений характер, отже, у суб'єктів виникає прагнення монополізувати і привести зазначену зміну до визначеної форми. Саме усвідомлення, осмислювання, звертання суспільством «погляду на

самого себе» відокремлюється Туреном у специфічний рівень аналізу — «рівень історичності». Дією, що трансформує природу, у той же час є дія, що створює зміст. Історичність, у самому загальному виді, зв'язана з осмисленою колективною діяльністю.

Історичність, як і матеріальне виробництво, має двоїтий характер. Якщо матеріальне виробництво (праця), як власне людська форма взаємодії організму з природою, є осмисленим, що і характеризує, зокрема, його відмінність від виробничої діяльності тварин (які теж будують, теж добувають їжу, збираючи продукти харчування і т.п.), то цей же аспект, але по-своєму, притаманний суспільству, відзначає Турен, коли пише, що людське суспільство є єдиною системою, яка має здатність формувати і змінювати своє функціонування на основі своїх інвестицій і «образа» цієї здібності самовпливу. Воно має здатність створення символів, на основі якої конструюється система знання разом з технічними засобами, що воно використовує для втручання у своє власне функціонування. Дія, що дозволяє суспільству виходити за межі простого функціонування, ніколи не може бути ні матеріальним, ні ідеальним, узятими окремо, навпаки, вона є одночасність і єдність останніх. Марк і ряд сучасних дослідників для пояснення процесів відтворення звертаються до таких понять, як потреби, продукт виробництва. Економічне виробництво завершується матеріальним чи духовним продуктом, що, завдяки корисним властивостям, укладеним у ньому, орієнтує суб'єктів на його споживання. Виробництво і споживання, створюючи і задовольняючи потреби, створюють умови для свого обопільного функціонування і, таким чином, безупинно відтворюються.

Турен вважає, що суспільство живе в постійній напрузі між «полюсом руху» і «полюсом порядку». Перший є одночасно місцем культурних інновацій (моделі організації громадського життя), що виступають як «ставки» суспільного виробництва і соціальних конфліктів навколо назначених ставок. Другий містить у собі феномени політичної влади й ідеологічних категорій. Відтворення, таким чином, є полюс порядку, і розглядається Туреном як дія сил соціального контролю, націлених на підтримку способу панування в рамках інституціональних або організаційних одиниць. У цьому сенсі суспільство без історичності є тоталітарним суспільством, суспільством простого відтворення, у якому панує держава з її органами соціалізації і придушення. Змінюючись безупинно, суспільство приходять до фундаментальної напруги між своїм функціонуванням і здатністю до виробництва нових соціальних основ, тобто історичністю.

З точки зору Турена природно, що історичність є центром громадського життя, а значить метою відносин і суперництва між тими, кого прийнято називати суспільними класами («колективним суб'єктом»). Саме їй призначено бути тим спонукальним мотивом (передумовою), що приводить у рух усе суспільство. Незважаючи на розходження способів аналізу процесів самовиробництва і відтворення суспільства, обидві концепції об'єднані одним прагненням - довести, що передумови протікання вищевказаних процесів знаходяться в ньому самому, у його формах соціальної діяльності і наявних структур, а це і є один з базових принципів відтворювального підходу до суспільства. Іншими словами, у будь-якім суспільстві досить внутрішніх

резервів, що впливають на його динаміку.

Діалектика історичної дії, запропонована Туреном, виступає в цілому як різновид класичного механізму саморозвитку суспільства - діалектики опредмечування і розпредмечування. В обох випадках можна говорити про творення, про втілення задумів, реалізації планів і програм побудови нових об'єктів, коли індивіди свої ідеї намагаються втілити в соціальні і культурні предметні форми, а також про зворотний: про освоєння і присвоєння вже існуючих предметних форм культури і цивілізації, втілених, зокрема, у форми соціального порядку та дії, що здійснюють поновлення, відновлення колишніх і розвиток нових форм соціального життя, культури, соціальних якостей людини. Турен стверджує, що в будь-якій суспільстві відносини між діями суперечливі, тому що кожна соціальна взаємодія з'єднує разом діячів, що розділяють те саме соціокультурне середовище, загальні цінності якого і беруть участь в одній і тій же історичності, але суперничають за контроль над нею.

Якщо в концепції загального виробництва результатом розпредмечування є духовне збагачення, взаємозв'язок людини і всього людства, то в Турена, крім усього вищесказаного, таким виступає встановлення конфліктного відношення між суспільними силами, що залучені до процесу виробництва суспільства. Але в цілому, і перше, і друге виступають як динаміка суспільства, спонукальна сила його саморозвитку.

Історичність, не будучи ні ідеологічною конструкцією, ні сукупністю цінностей суспільства, виявляється як сукупність соціокультурних орієнтацій, що ототожнюються суб'єктами суспільства з фактами (даними) конкретної соціальної організації суспільства, його існуючого соціального порядку. Зазначені орієнтації є загальними для будь-яких суспільств: культурна модель (знання і способи нагромадження), мобілізація, ієрархізація, потреби відповідають певним матеріальним елементам даної економічної діяльності (економічному виробництву, організації праці, розподілу, споживанню), тобто мають конкретний матеріальний зміст і осмислюються діячами через певний соціальний фундамент (інфраструктуру). Перетворюючись в сукупність ідей, образів, уявлень з приводу способів реалізації, зазначені орієнтації перетворюються в «ставки» суспільних конфліктів, що визначають динаміку суспільства. Діючі особи суспільства володіють культурними орієнтаціями, що визначають область самовиробництва суспільства (історичності) і заперечують друг у друга контроль над ними.

Таким чином, діалектиці опредмечування і розпредмечування Турен протиставляє альтернативний механізм: діалектику історичної дії, що складається з бажання суспільства стати іншим і його сьогоденнішнього буття, з його самовиробництва і наявної практики. Діалектика історичної дії доводить, що суспільство визначається не тільки тим, що воно є, а також своєю «трансценденцією». Зазначена трансценденція являє собою культурне і соціальне вираження здібності суспільства створювати свої власні умови існування.

Приділяючи значну увагу таким поняттям, як споживання і потреби, Турен, проте, основну увагу зосереджує на кризових моментах у виробництві

індивіда. Соціальне виробництво суб'єкта, що розуміється в марксистській концепції як процес, що протікає у виробничій і невиробничій сферах суспільства на основі діалектики матеріального і духовного споживання, заміщається в Турена скоріше «ідеологічним» виробництвом індивіда, що пробивається у своєму соціальному становленні через різні форми домінації і влади, через товщу ідеологічних і ринкових відносин. Суб'єкт у сучасних суспільствах більшою мірою, як вважає Турен, формується в умовах панування над ним апаратів влади, сили і пропаганди, якими він не бажає бути роздавленим і які проникають всюди в соціальне життя, а тепер ще і з більшою силою й у приватне. Людина вимагає волі, права бути самим собою, що змушує її протестувати проти вищезгаданих апаратів і дискурсів, включаючи суспільні рухи.

Середовище, у якому формується сучасна людина, характеризується, за Туреном, насамперед, зникненням традицій, самих правил соціальної і культурної організації, заснованих на необхідності підтримки існування колективу і його виживання. Зникають системи обміну, розкладаються системи споріднення, руйнуються співтовариства, відбувається ослаблення або криза механізмів соціального відтворення. Функція навчання, як передавача визначеної культурної спадщини, різко слабшає.

Незважаючи на різноплановість ліній доказів, Маркса і Турена поєднує спільність мети - показати взаємозв'язок суб'єкта і суспільства, взаємозв'язок його волі і волі суспільства і віри в те, що людина сам діє свою власну історію. Іншими словами, розвиток вільного суспільства прямо залежить від вільного, незалежного суб'єкта. Навряд чи можливо пручатися тиску споживацтва, не будучи, у першу чергу, культурною, високоосвіченою людиною.

Як практичні кроки А. Туреном пропонуються відповідно удосконалювання соціальної інфраструктури, формування культури споживання, а також створення груп інтервенції, спрямованих на формування в суб'єкта свідомості творця своєї власної історії.

Гранична задача, що ставить перед собою Турен, полягає в так названому «оголенні» соціальних відносин. Перше, що потрібно в цьому плані - це відмовлення від пояснення соціальної поведінки матеріальними «ситуаціями». Це значить, що неможливо її пояснити окремо рівнем заробітної плати, типом чи житла станом техніки, тому що потрібно спочатку «перетворити» ці «ситуації» у суспільні відносини, тобто довести, що суспільні відносини передують суспільній ситуації. Саме в зв'язку з рішенням вищезгаданої задачі висвітлюється значення суспільних рухів, дослідження яких складає солідну частину в концепції виробництва суспільства А. Турена. Ці рухи, за його найглибшим переконанням, оголюють найглибші суспільні відносини і демонструють те, що інститути і форми громадської організації є похідними від суспільних відносин, а не навпаки.

Суспільні рухи не є факторами зміни всього суспільства в його тотальності, а являють собою колективні дії класів, за допомогою яких відкрите суспільство нормативно організує свої відносини зі своїм оточенням, тобто робить свою історичність. Іншими словами, суспільний рух являє собою одночасно культурно-орієнтовану і соціально-конфліктну дію суспільного класу, що

визначається «позицією» чи панування залежності в процесі присвоєння історичності, тобто тих культурних моделей інвестицій, знання і моралі, на які він сам орієнтований.

Термін «суспільний рух» призначається для позначення дійсно центральних конфліктів, - тих, котрі ставлять під сумнів суспільний контроль над історичністю, над моделями створення відносин між конкретним соціальним цілим (суспільством) і його оточенням. Суспільні рухи ніколи не ізольовані від інших типів конфліктів, однак на їхнє існування вказує наявність проблем, які не підлягають переговорам, таких, наприклад, як присвоєння історичності. Присутність суспільних рухів у соціальному полі вказує на наявність протистояння у визначенні місця влади у суспільстві і високому ступені відкритості його суспільних структур.

Одним із ключових інструментів самовиробництва і відтворення суспільства в концепції Турена, крім історичності і системи історичної дії, є класові відносини. Діалектика соціальних класів (груп) виступає в цілому як доповнення до того способу, якої суспільства себе роблять і відтворюють. Важливо підкреслити, що Турен аналізує диференціацію суспільства на класи не в рамках системи матеріального виробництва, тобто не на основі володіння власністю на засоби економічного виробництва, а в рамках відносин із приводу монополізації всієї сукупності ресурсів, тобто накопичення, системи знання й етичної моделі, що визначають найважливіші нормативні напрямки громадського життя.

Людська діяльність, за Туреном, завжди поділена між орієнтаціями і ресурсами. Основною орієнтацією, хоча і не ясною до кінця для суб'єктів суспільного виробництва, згідно Турену, може виступати творення сфери колективного досвіду суспільства. Здатність витягати зміст із колективного досвіду дозволяє людині не тільки мати власну історію, але і намагатися змінювати співвідношення сил за допомогою ідеологій (інтерпретацій досвіду) у спробі монополізувати інструменти виробництва суспільства.

Історичність, розглянута як сукупність ресурсів, витягнутих зі споживання, контролюється особливою групою (вищий / правлячий клас), що ототожнюється з нею і яка ототожнює її, у свою чергу, зі своїми власними інтересами. Інше населення (нижчий / народний клас) і особливо ті, над якими безпосередньо домінує процес інвестицій у сферу споживання позбавлень, прагне захиститися від правлячої групи і знайти контроль над історичністю.

Правлячий клас керує історичністю, тобто сукупністю засобів, за допомогою яких суспільство не відтворюється, а виробляє своє власне існування і зміст. Подібний вплив припускає розподіл суспільства, його може бути здійснено тільки частиною суспільства, що впливає на ціле. Відтворююче себе суспільство може бути нерозділеною спільністю; суспільство, наділене історичністю, здатністю до самозміни, обов'язково розділене на класи: вищий клас керує нагромадженням, а народний клас випробує на собі тяготи нагромадження.

Відносини між класами не є чисто конфліктними, тому що боротьба між класами йде за контроль над деяким загальним для них культурним полем, за керування засобами, за допомогою яких суспільство саме себе робить. Обидві

групи мають ті самі культурні орієнтації: вірять у прогрес, у прийдешній добробут. Але в той же час вони борються один з одним за суспільний контроль над цією культурою, за те, щоб додати різні соціальні форми тим самим культурним орієнтаціям.

Якщо властивість правлячого класу в «програмованому суспільстві» полягає в здібності створювати моделі соціального споживання, то властивість керованого класу складається не в тім, щоб виконувати і пускати в хід ці моделі, а в тім, щоб пристосовуватися до них.

Для того, щоб підкреслити дистанцію між програмованим суспільством і індустриальним, потрібно сказати, що головний соціальний його конфлікт протиставляє великі апарати керування і виробництва споживачам.

Центральним соціальним механізмом є конфлікт, за допомогою якого поле історичності трансформується в систему соціальних відносин, якісь завжди являють собою відносини нерівності, відносини влади. Самі фундаментальні соціальні взаємодії з усіх - класові відносини - можуть бути охарактеризовані як «історичність у дії».

Суспільна організація повинна бути зрозумілою, згідно Турену, як результат конфліктних відносин між суспільними силами, що борються за контроль над альтернативними моделями (орієнтаціями), відповідно до яких колектив організує нормативним чином відносини зі своїм оточенням. Історичність і є сукупність цих моделей, керуючих суспільною практикою. Але колись вони (моделі) повинні пройти через суспільні відносини, що завжди утілюють владну ієрархію.

Вірний своєму аналізу саморозвитку суспільства з позицій нерівних відносин між діями, Турен говорить про «відкритість» і «закритість» соціальних відносин і систем соціальної взаємодії, про вплив домінації на спосіб розвитку останніх. Чим більше суспільство піддається домінації, тим більше спотворюються його соціальні відносини, тим більше конфлікт суспільних класів заміняється зіткненням сил установленого порядку і сил заперечування, що атакують його ззовні. Жоден соціальний порядок не є нейтральним, а це значить, що в суспільстві зіштовхуються сили виробництва нових соціальних відносин, що, у той же час, зацікавлені в збереженні існуючого положення шляхом створення лінії спадкування із силами відтворення старих соціальних і культурних форм, що, захищаючи свої інтереси, націлені, проте, на образ майбутнього суспільства. Їхнє прагнення до придбання впливу, сили мало зв'язано з чи відновленням модифікацією зводу правил, воно потенційно веде до руйнування традицій, трансформації соціальних еліт, форм економічної діяльності.

Турен, так само як і Маркс, виділяє два основних механізми виробництва соціальних відносин. З одного боку, історичність трансформується в соціальний порядок. Якщо суспільство є більшою мірою закритим, то діалектика простору історичності, де розігруються ставки суспільного виробництва, перетворюється в границі, що відокремлюють «законне» від «незаконного», «девіантного». Ті сили, що виключені і репресовані, отже, викинуті за границі існуючого порядку, можуть підкоритися, але вони можуть також і порвати з існуючим порядком і шукати волю в минулому чи

майбутньому досвіді з метою побудови нового суспільства. Це - творчо перероблена Туреном діалектика продуктивних сил і виробничих відносин через призму учасників і виключених з цих відносин. Замітимо, що цей же підхід характеризує як концепцію Н.Моузеліса з його «способом політичного домінування», так і концепцію владних відносин М.Манна.

З іншого боку, якщо суспільство відносно відкрите, то динамізм історичної дії, який формований у явному класовому конфлікті, породжує напружені відносини з установленим порядком і веде до модифікацій (інновацій), що відбуваються у напрямку від рівня соціальної організації до інститутів, і від них ще далі - до поля історичності, потім - до самих принципів історичності, тобто до нового способу знання, нагромадження і креативності. Ці два механізми невіддільні друг від друга. Вони сполучаються по-різному в залежності від ступеню гомогенності досліджуваного суспільства. Чим більше старі соціальні форми зруйновані новими, тим більше виробництво останніх визначається інновацією. Чим сильніше «дуалізм» цих форм (велика частка гетерогенності), як це звичайно буває в залежних і закритих суспільствах (домінуємих суспільствах), тим більше перехід від одного типу соціальних відносин до іншого здійснюється шляхом соціального вибуху.

Турен вважає, що в історичному плані суспільства не розвиваються від закритого до відкритого, людство - від передісторії до чистої історії, а відтворюють нерівні відносини як усередині себе, так і між собою. Перехід від одного суспільного типу до іншого може здійснитися або через політичну і соціальну боротьбу, військову експансію, або, навпроти, за допомогою внутрішніх трансформацій.

Виходячи з вищеписаних методологічних позицій специфіка нового суспільства, яке розвивається в наш час, полягає в тому, що тут інвестиції робляться в інший рівень, ніж в індустріальному суспільстві, тобто не у виробництво засобів виробництва. Постіндустріальне суспільство діє більш глобально - на управлінському рівні, тобто в механізмі виробництва в цілому.

Ця дія приймає дві основні форми. По-перше, це нововведення, тобто здатність робити нову продукцію, зокрема, як результат інвестицій у науку і техніку; по-друге, саме керування, тобто здатність використовувати складні системи інформації й комунікацій.

Відповідно до позиції А.Турена необхідно визнати, що постіндустріальне суспільство є таким, у якому всі елементи економічної системи замкнені діями суспільства самі на себе. Ці дії не завжди приймають форму свідомої волі, втіленої у чи особистості навіть групі людей. Звідси таке суспільство повинне називатися «програмованим суспільством».

Це визначення, що ясно вказує на його здатність створювати моделі керування виробництвом, організацією, розподілом і споживанням; тому таке суспільство з'являється не в результаті дії природничих законів, а скоріше як результат виробництва, завдяки дії суспільства самого на себе, завдяки його власним системам соціальної дії. На думку А.Турена, найбільш важливим моментом у формулюванні поняття «інформаційного суспільства» є акцентуація на нових економічних відносинах. Він підкреслює особливу важливість перетворень інвестиційної й управлінської політики у процесі

телекомунікаційно-інформаційної революції.

Таким чином основними рисами образу інформаційного суспільства за Туреном є такі:

- глобальний рівень взаємодії та організації суспільних форм;
- класові відносини як основа суспільних змін залишаються, але вони не є чисто конфліктними, тому що боротьба між класами йде за контроль над деяким загальним для них культурним полем, за керування засобами, за допомогою яких суспільство саме себе виробляє. Обидві групи мають ті самі культурні орієнтації: вірять у прогрес, у прийдешній добробут. Але в той же час вони борються одна з одною за суспільний контроль над цією культурою, за те, щоб додати різні соціальні форми тим самим культурним орієнтаціям. Класові відносини можуть бути охарактеризовані як “історичність у дії”;
- змінюється інституційний характер класів: правлячий клас здатний створювати моделі соціального споживання, то керований клас здатен не стільки виконувати і пускати в хід ці моделі, скільки пристосовуватися до них;
- основний соціальний його конфлікт протиставляє великі апарати керування і виробництва споживачам;
- центральним соціальним механізмом є конфлікт, за допомогою якого поле історичності трансформується в систему соціальних відносин, які завжди являють собою відносини нерівності, відносини влади;
- суспільна організація є результатом конфліктних відносин між суспільними силами, що борються за контроль над альтернативними моделями (орієнтаціями), відповідно до яких колектив організує нормативним чином відносини зі своїм оточенням. Але колись ці моделі повинні пройти через суспільні відносини, що завжди утілюють владну ієрархію.

2.14. С.Леш про соціальні риси інформаційного суспільства

В останні десятиліття ХХ ст. в західному світі наростає інтерес до проблем футурології, до збагнення сутності сучасного суспільства і найбільш ймовірних напрямків його подальшого розвитку. В міру загострення цього інтересу і поглиблення відповідних досліджень ставала усе більш очевидною недостатність технократичних підходів, які, відкрили ще в ХІХ столітті шлях до футурологічних пошуків, і акценти в побудові прогнозів майбутньої соціальної реальності стали зміщатися на закономірності розвитку самої людини, на модифікацію його поведінки і тих фундаментальних цінностей, що наповнюють змістом людське життя.

Від «технотронного» суспільства до «постіндустріального», до епохи «інформаційної» або «постмодерніті» – така, схематично, траєкторія розвитку сучасної соціологічної теорії. І чим далі йде цей розвиток, тим більше помітними стають якщо не алармізм, те серйозна стурбованість дослідників

перспективами, що відкриваються.

Розглянемо новий образ інформаційного суспільства, що його описує у своїй книзі “Критика інформації” [194.] відомий британський соціолог і філософ, директор Центру культурологічних досліджень при Лондонському університеті, Скотт Леш.

Як ми бачили, поняття інформаційного суспільства було введено в науковий оборот досить давно. Згодом його зміст багатьма соціологами був визнаний як дуже розмитий і в деякому відношенні не цілком коректний. С. Леш починає нову спробу його відродити і приводить ряд вагомих аргументів в обґрунтування цієї спроби.

Поняття «постмодерніти» або «пізньої модерніти», звичайно застосовувані багатьма соціологами для позначення суспільного укладу, що формується сьогодні, С. Леш вважає невдалими: вони акцентують увагу лише на тім, що нинішня епоха відмінна від попередньої, і не містять указівок на зміст трансформацій, що відбуваються в суспільстві; у кращому випадку в них угадуються такі характерні для нашого часу якості, як дезорганізація і невизначеність. «[Поняття] інформаційного суспільства виглядає переважніше суспільства постмодерністського, тому що вказує на принцип, навколо якого організоване суспільство, а не тільки лише на те, за якою соціальною формою воно виникає», – пише С. Леш і додає, що «терміни “постмодерніти” чи “пізня модерніти” представляються мені надто аморфними, на відміну від терміна “інформація”».» При цьому, однак, автор визнає, що поняття “інформаційне суспільство” характеризується наростаючою невизначеністю. Разом з тим він вважає, що подібне положення речей представляється не відхиленням від норми, а новою нормою, як це не парадоксально - цей парадокс полягає, зокрема, у питанні, «як може настільки високоорганізоване виробництво втілитися в неймовірній ірраціональності,.. [приводячи] до дезінформованого інформаційного суспільства.» [196.] Відповідь на це питання принципова для розуміння суті авторської концепції і полягає в тім, що результатом виробництва в інформаційному суспільстві стають не стільки блага, що втілюють у собі інформацію, скільки сама інформація як така. Тому, вважає С. Леш, теорія інформаційного суспільства стає «теорією непередбачених наслідків».

На думку автора, саме ця зміна радикально змінює сучасне суспільство на кожнім зі структурних рівнів його організації. В економічній галузі логіка матеріального виробництва відступає перед логікою інформації; як наслідок, «нові продукти значною мірою виявляються “сконструйованими”»: вони в меншій мірі сприймаються як “об’єкти”, а в більшій – як “артефакти”.» [197.]

У політичній сфері пріоритети зміщаються від національних до глобальних, у результаті чого «між- і наднаціональні інститути починають загрозувати гегемонії інститутів, створених національними державами» (там же). У соціальній сфері намічається заміщення соціального культурним – стійкі відносини поступаються місцем постійній зміні, а соціум (Gesellschaft) стає усе більш схожим на співтовариство (Gemeinschaft). У той же час С. Леш не згодний з тими, хто бачить у новому суспільстві лише царство невизначеності й анархії; на його думку, «певний різновид діалектики, притаманний

інформаційному суспільству... [обумовлює] розвиток від порядку до безладдя, а потім до нового порядку. Цілком раціональне і засноване на знанні виробництво втілюється в квазіанархічному поширенні потоків інформації» [198.]; збагнення цієї квазіанархії і здається Лешу найважливішою задачею сучасної соціології.

Доречно підкреслити, що С. Леш прагне розкрити закономірності функціонування цього нового типу соціальної організації, а не довести відсутність такого, на чому зосередили свої зусилля багато сучасних дослідників. З квазіанархії інформаційного суспільства, доводить автор, народжуються нові закономірності виробництва, розподілу й обміну, у яких:

інформація, що формально не знає границь, упорядковується системою інтелектуальної власності;

влада, що, згідно Ж. Бодріяру, зникає разом з подоланням причинно-наслідкових зв'язків, не усувається, але стає нелінійною, такою, що не підкоряється традиційним формам аналізу;

інтелектуальна власність не заперечує самого принципу власності, але лише переносить акцент із «власності на об'єкт» на «власність на прототип», на вихідну умову створення об'єкта;

вартість також не зникає, але виступає не як об'єктивна мінова вартість (exchange-value), а як символічна, знакова вартість (sign-value).

Таким чином, згідно точки зору С.Леша, в інформаційному суспільстві соціальні закономірності не усуваються, вони лише змінюються і модифікуються.

Суттєвим з точки зору предмету нашого аналізу є те, що усуваються, однак, стабільність, передбачуваність і часова визначеність цих закономірностей. С. Леш оцінює інформаційне суспільство, що формується, і його відмінності від суспільства модерніті і попередніх йому форм соціальної організації в категоріях «норми» і «цінності», протиставляючи організації нову соціальну форму, яку він називає «неорганізацією».

Розглянемо запропоновану логіку: «Організації, – пише він, – припускають норми. Не-організації (disorganizations) засновані на цінностях. Норми допускають процедуру. Конституції західних країн, засновані на нормах, припускають процедуру в тім сенсі, що вони позначають границі правового поля... Не-організації оперують скоріше з цінностями, ніж з нормами. Але вони не схожі на соціальні форми, що передують модерніті... Вони не є ні традиційними співтовариствами, ні суспільними формами, подібними до організації або інститутів. Вони виступають, скоріше, рефлексивними співтовариствами». Як наслідок, минушими стають будь-як соціальні форми, а звідси й основні категорії соціальної науки, на думку С.Леша, неминуче набувають суб'єктивного і скороминущого характеру. Стосовно, наприклад, до вартості ці положення означають, що «мінові вартості, чи товари, володіють певною майбутньою вартістю (future-value), вартістю для майбутнього обміну. У свою чергу, споживчі вартості мають історично сформоване значення і [деяке] минуле. Але той вид “інформації як вартості” (information-value), що, як я думаю, варто називати знаковою вартістю, має цінність лише в даний

конкретний момент або протягом украй нетривалого періоду часу» [199.]. Саме цьому явищу сучасного громадського життя С. Леш надає фундаментального значення.

Яка ж соціальна реальність виникає в результаті становлення інформаційного суспільства? Автор називає її “технологічним укладом життя”. Сама по собі спроба представити в якості технологічної епохи, що характеризується зростаючою роллю суб’єктивних факторів і переваг, може показатися дуже суперечливою; однак, взявши на озброєння ідею дистанційованості, С. Леш цілком переконливо роз’ясняє свій підхід. «Технологічна культура, – пише він, – це в першу чергу дистанційна культура. Форми життя стають формами життя-на-відстані. Коли незабаром форми мого соціального буття виявляються з такою неминучістю і звичністю [буттям]-на-відстані, і коли незабаром я не можу переборювати подібні дистанції, я не можу знайти соціальність, будучи позбавлений моїх технологічних “доповнень”.» [200.]

У такій ситуації, щоб стати значимим елементом співтовариства, людина повинна відмовитися від своїх культурних стереотипів, подібно до того, як її вступ у ряди глобальної економічної й інтелектуальної еліти значною мірою припускає сьогодні відмовлення від національної ідентичності. Як наслідок, старі економічні форми утрачають свої зміст та значення; так, на думку С.Леша, колишнє матеріальне накопичення замінюється накопиченням знань, яке набагато меншою мірою потребує колективних дій, якщо не таким, що їх заперечує, а колишні форми промислової праці маргіналізуються, стаючи долею людей, найменш пристосованих до нових реалій. суб’єктивованістю

С. Леш піднімає також питання про те, яких форм набуває культура в інформаційному суспільстві, як це суспільство відбиває саме себе в абстрактних образах. На його думку, «одним з непередбачених наслідків інформаційного суспільства виступає інформаційна культура,.. [яка] у силу заперечення комплексності, у силу класифікуваної простоти інформаційного суспільства розростається вшир і стає неконтрольованою комплексною» [201.]. Ця культура не відбиває зовнішніх форм технологічного укладу життя, а впливає з його внутрішніх особливостей; вона сама, як і породжувана нею теорія інформаційного суспільства, не відділена від практики цього соціального устрою: «рефлексивність в умовах технологічного укладу життя, – пише автор, – не припускає діалектичної взаємодії теорії і практики, ... технологічна рефлексивність передбачає злиття теорії і практики; теорія знаходить у практиці свою “інкарнацію”.» [202.]

Приходячи до такого висновку, автор фактично визнає, що в умовах інформаційного суспільства суб’єктивний компонент відіграє зовсім іншу роль і набуває зовсім іншої природи, ніж колись; ця суб’єктивність перетворюється, якщо так можна сказати, з відображення об’єктивного в одну з його сторін, і, як наслідок, її значення різко знижується. Саме в цьому контексті можна говорити про те, що інформаційне суспільство, формально стаючи більш суб’єктивованим, у той же час не втрачає, а підсилює технологічні риси, які притаманні індустріальному суспільству.

Чи небезпечний такий розвиток подій? С.Леш схиляється до того, що так,

і солідаризується в оцінці наслідків нинішнього етапу інформаційної революції з більшістю прихильників теорії постмодернізму.

Сучасне суспільство, відзначає автор, стає безпрецедентно рухливим, позбавленим стійких відносин і міцних основ. Економіка і соціальне життя, повторює він, будуються сьогодні не навколо накопичення - процесу, що зв'язує минуле з майбутнім, а навколо комунікацій, що мають тільки сьогодні: «В інформаційному суспільстві засоби виробництва уступають своє центральне місце інструментам комунікації, а виробничі відносини – відносинам, що виникають у процесі спілкування. . . [У цих умовах] політика представляється боротьбою не навколо накопичення, а навколо обертання [благ]»; як наслідок, «на перший план виходить навіть не виробництво символів, а їхній рух.» [203.]

Ця зміна формує, як вважає С. Леш, одну із самих принципових відмінностей інформаційного суспільства від усіх колишніх соціальних утворень, оскільки в ході цієї трансформації суспільство відривається від його об'єктивної основи і переносить людей в область суб'єктивного, перетворює їхнє життя в гру, що радикально відрізняється від усіх соціальних відносин часів модерніти. У цій грі немає ні об'єктивного, ні уявленого – існує лише єдина недиференційована реальність. У цій реальності зливаються всі сторони життя суспільства, що робить практично неможливим визначення довгострокових пріоритетів; як підкреслює автор, у нинішніх умовах люди керуються логікою наслідків, а не цілей; їхнє поведіння задається скоріше внутрішнім змістом тих чи інших дій, чим утилітарною корисністю таких.

Такі уявлення про суспільство дозволяють автору звернутися до відомої історичної послідовності визначень людини, яка веде ще до Аристотеля і його знаменитої формули про природу людини як «політичної тварини». Серед інших визначень він згадує «раціональну людину» просвітителів, «*homo faber*» Маркса, визначення людини як «тварини, що оперує символами», розповсюджене на початку ХХ століття, а також «*homo technologicus*» і «*homo ludens*» Й.Гейзінга та «*homo communicans*» Маклахена. Погоджуючись з таким визначенням людини, Скотт Леш відзначає, що принципова відмінність людини інформаційної епохи від її попередників складається в масштабі гри; якщо раніш гра протиставлялася праці, то сьогодні вона практично поглинає всю соціальну реальність. Тим самим автор знову повертається до згаданої нами вище ідеї заперечення суспільних форм і відтворення спільнотних: новий тип соціальної організації стає свого роду складним діалектичним запереченням тієї епохи, коли «до наукової. . .раціоналізації природи гра була самим життям, а дарообмін залишався домінуючою формою, що передувала осмисленню і раціоналізації корисності, що породила мінову вартість.» [204.]

Яким же постає з цієї точки зору інформаційне суспільство (чи співтовариство), свідками становлення якого ми є? С.Леш характеризує його рисами, що на перший погляд можуть здатися несумісними. З одного боку, культура втрачає колишній зв'язок із практикою, у результаті чого виникає ілюзія незалежності людини від багатьох обставин, що обмежували колись її волю. З іншого боку, самі створювані людьми образи і змісти стають змістом нової реальності, що, як виявляється, є настільки ж об'єктивною компонентою, яка не в меншій мірі визначає поведінку людей, як і колишня практика.

Однак у нових умовах система соціальних і ціннісних орієнтирів виявляється набагато більш складною, оскільки “технологічний уклад життя” усуває тверді границі між об’єктивним і суб’єктивним.

Нові форми культури і поширення інформації стають не стільки відображенням, скільки продовженням реальності, і цей факт істотно змінює вигляд звичного світу. Якщо колись сфера культури могла розглядатися як щось автономне від реальності, то тепер виникає деяка єдина реальність, не цілком об’єктивна і не цілком суб’єктивна, закономірності розвитку якої залишаються поки неясними. Уся ця нова реальність виглядає гранично неміцною; «мабуть найбільш значима відмінність, якщо застосовувати терміни Маклахена, “старої media” (картин, кінемаатографа, прозаїчних добутків і віршів, музики, філософії, науки і навіть племінних звичаїв) від “нової” (телеграфу, газет, телебачення й інтернету) лежить у тривалості першої, що контрастує з ефемерністю другої.» [205.] В міру посилення ролі сучасних засобів масової інформації мінливість і ефемерність стають рисами і найсучаснішого життя. Таким чином, практика технологічного світу, що відтворюється щоденно, руйнує стійкі уявлення, а на зміну їм приходять постійно мінлива реальність і природний образ ілюзії, що влітаються в неї.

Які результати подібної еволюції? Леш вважає, що найбільш небезпечним з них є втрата людиною її унікального місця у світі, формування постлюдського (post-human) порядку, що має, на його думку, два виміри.

По-перше, сучасні філософи починають наділяти людськими ознаками поп-humans – речі, тварин, деякі інші об’єктивні явища. Автор цитує Б. Латура, який розмірковує про «парламент речей» і наділяє об’єкти правом судження, В. Беньяміна, що приписує їм можливість вдивлятися в навколишній світ, Ж. Дельоза, котрий пише, що речі мають здатність мислити, і Д. Харауєя, що визнає за ними творчі імпульси. Усе частіше, відзначає С. Леш, філософія звертається не до конкретних дій людей, а до абстрактної, позбавленої визначеності форми, у якій нерозрізнений діючий суб’єкт. “Я роблю” замінюється на “робиться”; “я думаю” – на “здається”. В умовах, «коли речі, тварини і не наділені свідомістю об’єкти теж [вважаються] думаючими, людська істота, із усім комплексом її рис, утрачає свій привілейований статус. Непевність, нерішучість людської суб’єктивності втрачають їхнє колишнє значення» [206.] як невід’ємні якості людського характеру, що випливають із самої природи людини. Технологічне суспільство виявляється суспільством без центрального суб’єкта, суспільством, влада в якому знаходиться скрізь і ніде, суспільством, критика якого неможлива, як неможливо і визначення об’єкта такої критики.

По-друге, у новій якості виступає проблема визначеності часу. В епоху модерніти час був міцно убудований у систему людських цінностей; при цьому, відзначає С. Леш, «епоха часу (the age of time) була не епохою традицій, а епохою людського, і її межа виявляється останньою межею такого [людського] стану.» [207.]

Звичайно, визнає С. Леш, у минулі періоди історії також існувало протиріччя між часом і цінностями, причому воно служило одним з найважливіших джерел розвитку людини і суспільства. Однак в останні десятиліття ми

спостерігаємо настільки різке загострення цього протиріччя, що уже виявляється апорія між «областю часу, з одного боку, і сферою цінностей – з іншого», «розмивання як поняття часу, так і цінностей, їхнє занурення в специфічний простір швидкості – простір, з якого немає виходу й у якому немає місця перепочинку.» [208.]

Таким чином, в інформаційному суспільстві має місце безпрецедентне змішання всіх традиційних категорій, що в кінцевому рахунку дезорієнтує людину і підкоряє її дії не-суспільним, не-людським силам і обставинам.

Чи можливо протистояти такому розвитку подій? Що варто відкидати і за що боротися в нових умовах? Чи зберігає своє значення критика – найважливіший інструмент соціальних перетворень минулих епох?

На думку автора, існують два різновиди критики. Перший з них оцінює часткове й одиничне з погляду універсального, другий – саму сукупність часткового й універсального; перший походить від Гегеля, Маркса і продовжений Адорно, Маркузе і Габермасом, другий ґрунтується на поглядах Канта і представлений Гайдеггером та французькою традицією постструктуралізму. Метою, що заявляє С. Леш у своїй книзі, є з'ясувати, «чи можлива критична теорія в сучасному інформаційному суспільстві»; але вже на самому початку, не приводячи ще ніяких доводів, він попереджає читача, що «подібна критика більш неможлива». Причину цього він вбачає в тім, що «у колишній, репрезентативній культурі індустріального суспільства, принцип каузальності визначав зв'язки між об'єктами і навіть співвіднесеність суб'єктів один з одним. У технологічній культурі ця каузальність заміняється “додаєткістю”. Лінійність причин заміщається нелінійністю доповнюваності. Це має радикальні наслідки для критики... Тепер критика не може бути трансцендентною і повинна стати емпіричною, залишаючись при цьому антипозитивістською» [209.].

Ключем до розуміння суті і перспектив подібної критики автор вважає її поділ на ідеологічну критику (*ideologycritique*) і інформаційну критику (*informationcritique*). Значною мірою книга С. Леша присвячена саме проблемі переходу від ідеологічної критики до інформаційної. Він стверджує, що в суспільстві, яке заперечує цілі і змісти на користь результатів, іноді навіть несподіваних, немає місця колишній ідеологічній критиці, що «зі зникненням структурованої зовнішньої реальності інформаційна критика повинна бути укладена усередині інформації. Зовнішнього, - продовжує автор, - більше не існує. Критика, як і тексти критичної теорії, повинні стати частиною й елементом цієї всепоглинаючої інформаціоналізації. Критичні тексти перетворюються в новий об'єкт, у черговий культурний феномен, використовуваний з набагато меншим ступенем рефлексії, чим колись, і створований в умовах... [набагато більш численних] обмежень. Інформаційна критика стає лише ще одним об'єктом інтелектуальної власності, переданої технічними методами,... можливо, вона має трохи більше тривалість, дає трохи більше часу для рефлексії, але не перестає від цього бути частиною глобальної інформації і media.» [210.]

Наскільки відповідає цьому висновку сама позиція С.Леша? Німецький соціолог Ульріх Бек відзначив, що сама його книга “Критика інформації”,

основні положення якої ми щойно розглянули, є доказом того, що критична теорія можлива й у сучасних умовах. Можна сказати, що ця книга С. Леша у певному розумінні дійсно знаменує собою якщо не нову епоху, то новий період в осмисленні технологізованого порядку, що формується у наш час. Автор відкриває перед читачем нові обрії і спонукує його до нового погляду на багато характеристик сучасного суспільства, що стали вже звичними. При цьому, не прибігаючи до критики нинішніх соціальних форм шляхом їхнього порівняння із тими, що існували раніше або їхнього співвіднесення з закономірностями еволюції людського суспільства, він передає читачу деякий заряд критичного, якщо не сказати – негативного, відношення до окремих сторін соціального ладу, що формується. У світі образів і відчуттів, з яких виткане інформаційне суспільство, автор породжує в читача деякі нові відчуття, створює новий образ, що не цілком відповідає загальноприйнятим представленням про комфорт і норму. С. Леш певною мірою розсіює ілюзії, що встигли нагромадитися, але робить це, не породжуючи нових ілюзій, не протиставляючи нинішньому колишнє, не будуючи ідеалів.

Інформаційне суспільство, таким чином, у концепції С.Леша постає як такий новий порядок, представивши який як безладдя, можна зберегти надію на те, що нові соціальні форми залишаться соціальними, а людина зуміє протистояти тенденції до розчинення себе у світі об'єктів. Сьогодні, на порозі нової реальності, можливо, критична теорія не може зробити більшого.

С.Леш, таким чином, фіксує наступні риси образу інформаційного суспільства:

- безпрецедентну рухливість такого суспільства, позбавленість стійких відносин і міцних основ;
  - економіка і соціальне життя у ньому будуються не навколо накопичення - процесу, що зв'язує минуле з майбутнім, а навколо комунікацій, що мають тільки сьогодення;
  - на центральне місце засобів виробництва приходять інструменти комунікації, а виробничі відносини поступаються своєю визначальною роллю відносинам, що виникають у процесі спілкування;
  - основним формотворчим процесом у суспільстві виступає рух символів
- інформаційне суспільство принципово відрізняється від інших тим, що воно відривається об'єктивної основи і переносить людей в область суб'єктивного, перетворює їхнє життя в гру, що радикально відрізняється від усіх соціальних відносин часів модерніті;
- як предмет діяльності людини в нових умовах існує лише єдина недиференційована реальність, в якій зливаються всі сторони життя суспільства, що робить практично неможливим визначення довгострокових пріоритетів; люди керуються логікою наслідків, а не цілей; їхнє поведіння задається скоріше внутрішнім змістом тих чи інших дій, ніж їх утилітарною корисністю.

Говорячи про комунікаційні процеси як засадничі відносно соціальної формотворчості, С.Леш бере їх як взаємодію між індивідами (егоїстичними) та в абстрактній позаісторичній формі. Тому вони нездатні до утворення

спільнот поза необхідністю економічного характеру. Якщо підходити історично, то світ культури побудований на більш широких, ніж економічні, засадах, які передбачають усупільнення на засадах релігійного, етнічного характеру. Тому регулярність поведінки масових спільнот створюються на нових засадах. Сутність людини цей дослідник тлумачить як гру, розуміючи її як “хомо людєнс”. На нашу думку, це лише доповнюючий до “людини обумовленої” фактор, одна з її сторін, яка існує лише поряд з “хомо політикус”, “хомо фабером”, “хомо комунікатусом” та, нарешті, “хомо сапієнсом”. На нашу думку ці визначення відносяться до одного – людини обумовленої, або “хомо детермінус”. “Людина безумовна” не є розділеною на сторони, що протистоять одна одній, претендують на роль основи, до якої слід редукувати інші.. Вона є цілісною і дискретні моменти її існування є взаємодоповнючими. Однак останні зауваження не складають спеціального предмету розгляду у нашій роботі.

Риси образу суспільства, рефлексовані поза інформаціоналістськими концептами.

Розглянувши ті образи суспільства, які створені в рамках концепцій, що розглядають його як соціальну реальність нашого часу, зупинимось тепер на тих елементах соціологічного образу суспільства, що виникає, які були зафіксовані теоретиками, що не відносять себе до “інформаціоналістської” течії. Аналізуючи процеси інформатизації як одну з характерних рис сучасного суспільства, критично сприймаючи перспективи поставання “інформаційного суспільства”, вони, тем не менш, зафіксували ті компоненти його образів, які складають його зворотній бік, які суперечать основним тенденціям його формування.

2.15. Риси інформаційного суспільства з точки зору прибічників “критичного підходу” в соціології.

Образи інформаційного суспільства у творчості Ф.Ферраротті.

Підхід Франко Фераротті до проблеми формування сучасного суспільства значною мірою визначений його критикою культури за позиціях “Франкфуртської школи”. Його теорія інформаційного суспільства складається з двох частин. По-перше, це теоретичне описування соціального стану, який склався і, по-друге, це проєктивні моделі суспільства, розвиток яких є можливим за набуття сили тією або іншою сучасною тенденцією розвитку.

Згідно з традицією веберівською методологією, Ф.Фераротті розглядає організаційні відносини як первинні у інформаційному суспільстві. Це відноситься як до окремих суспільних сфер, так і для суспільства в цілому.

Основною формою соціальної організації у інформаційному суспільстві для Ф.Фераротті виступає корпорація. Технократична корпорація жорстко та агресивно встановлює свою владу, нав’язує усе більш жорстку взаємодію та

інтеграцію своїм членам, маніпулює каналами виробництва і споживання, створює нові форми нерівності та привілеї. Основу такого функціонування складає інформація. Накопичення знання та інформації є необхідним для здійснення влади та керування. Володіти інформацією означає володіти владою. При тому мова йде не про інформацію взагалі, а про “соціальну інформацію”.

Поняття “соціальна інформація” є ключовим у образі інформаційного суспільства, що його створює Ф.Фераротті. Соціальну інформацією не слід плутати з колективною інформацією – світом загальноприйнятих знаків та повідомлень засобів масової інформації та інших знаків нашого повсякденного досвіду. “Соціальна інформація – це така інформація, котра охоплює усі політичні та соціально значущі теми, які відносяться до взаємодії громадян і інститутів. У цьому смислі цілком правомірно стверджувати, що соціальна інформація відноситься до і входить у саме поняття влади.” [211.] Той, хто контролює систему соціальних комунікацій, той здійснює владу і вплив. Пошук інформації є виразом активної соціальної позиції. Відсутність інформації означає неучасть у системах прийняття рішень й організації, тобто виявляється як вітчуждення.

Прямим наслідком такого положення є виникнення нових форм експлуатації, та також маніпулювання за посередництвом навіювання нереальних сподівань і потреб, створення споживача.

Типологія цієї нової експлуатації є заснованою, за Ф.Фераротті, не на аналізі щоденної праці (як це було зроблено в К.Маркса), а на нових і суттєвих реаліях сучасного світу, таких як сегрегація, самітність, відкидання, вітчуждення, виключення. “Бути експлуатованим у сучасному світі – пише Ф.Фераротті – означає бути на краю, бути відірваним від інформації.” [212.]

Суттєвою рисою інформаційного суспільства, за Фераротті, є те, що влада у ньому експлуатує та пригнічує не шляхом прямих дій, котрі можуть бути логічно та послідовно оцінені на основі передбачуваних дій та отриманих результатів – вона пригнічує, ігнорує, відмовляючись втручатися, активно діяти.

Таким чином Фераротті вказує на соціальну реальність, яка створюється в процесі згортання соціальної держави, створення своєрідного соціального вакууму, у якому опиняється індивід. З цієї точки зору “відсутність дії” у певному розумінні є дією, певною раціоналізацією соціальної поведінки окремих індивідів, з яких складаються великі маси.

Бути вітчужденим для індивіда або групи означає не тільки опинитися “на краю”, бути підконтрольним або позбавленим впливу. Бути вітчужденим означає також втрату особистісної ідентичності і зведення своєї особистості до набору ролей у системі обміну і організації. Вітчуждення включено також у споживацьку поведінку, яка продиктована не особистими потребами, а рекламою та інтересами виробника, поведінку на виробництві, при тому, що фізичні і розумові затрати не збалансовані їх відновленням поза роботою. Основний соціальний конфлікт інформаційного суспільства відноситься до усього суспільства, а не до окремих його сегментів. Він формулюється як боротьба за право самовизначення людини перед глобальними соціальними

структурами, як захист власного “Я” та власної ідентичності.

Фераротті виділяє типи та рівні соціальної інформації, на яких здійснюється сучасна експлуатація, шляхом позбавлення людини цієї інформації: по-перше, це інформація, яка відноситься до служб соціального забезпечення та страхування. Роль цієї інформації є надзвичайно великою, особливо у щоденному житті, тому, що вона дозволяє здійснювати відносити громадян і інститутів, які надають відповідні послуги. По-друге, це інформація, яка відноситься до сфери раціональної соціальної дії, створення засобів, необхідних для реалізації у даному суспільстві цілей, що їх ставить перед собою індивід. По-третє, це інформація, яка необхідна для раціонального планування і соціальних змін на надіндивідуальному рівні.

На думку Фераротті, політична влада як така, має бути колективною функцією, а не виключно прерогативою окремих політиків, груп, або класів. Цей процес постулює нові орієнтації у культурі та ціннісній системі.

Соціальна інформація, пов'язана з процесом колективного соціального та політичного планування, на думку Фераротті, необхідна для того, щоби виконати три завдання:

по-перше, захистити суспільні ініціативи від деструктивного впливу бюрократії

по-друге, це необхідно для того, щоби гарантувати ефективність “тиску знизу” не шляхом декларації лозунгів або створення емоційної кризи, а шляхом створення локальних автономних суспільних інститутів, котрі забезпечать участь простих людей у процесах соціальної трансформації, особливо повсякденного життя

по-третє, це необхідно для того, щоби забезпечити такі умови, щоби політичні рішення та зміни біли узгоджені з інтересами громадян, щоби останні могли б контролювати час і ритм соціальних змін, оберігати себе від авторитарних та патерналістських тенденцій.

Фераротті вважає, що модель соціальних змін має бути такою, щоби “конструктивна природа” технічних та економічних моментів сутнісним чином визначалася соціальними моментами, інакше кажучи, “участю народу”.

“Участь народу” у прийнятті соціальних та політичних рішень є необхідним імперативом у межах інформаційного суспільства. Згідно поглядів Фераротті цей імператив пов'язаний з його концепцією “кінця автоматичного прогресу” і критикою технократичної ідеології. Фераротті цілком поділяє переконання “франкфуртців”, що соціальний проект XIX та XX ст. був вкорінений в ідеології просвітництва з її відношенням до ролі та значення науки. Технократична ідеологія та теорія прогресу (який здійснюється автоматично) були прямим породженням ідеології Просвітництва. Панування цих ідеаційних утворень у суспільній свідомості та соціальній практиці визначало обличчя Модерну. Сучасні інформаційні суспільства демонструють несумісність інформаційної природи суспільства та і основних положень ідеології Просвітництва. Сучасність демонструє вичерпаність технократизму, “автоматичного” прогресу і “кінець індивіда”.

Вичерпаність ідеології технократизму стає у наш час головним фактором

ризик. Ця ідеологія завжди була представлена у вигляді раціональної систематичної теорії. Претендуючи на самоочевидність, вона відмовляється від будь-якого історичного та демократичного оновлення та породжує дуже небезпечну версію “майбутнього, яке настає автоматично”. Згідно технократам, машини можуть вирішувати усі проблеми, так, що завдання полягає лише у тому, щоби створювати усе більш досконалі стандартизовані і спеціалізовані машини, які б випускали усе більше продукції за усе менший час.

У галузі соціальної теорії, стверджує Ферраротті, технократи завжди використовували радикальну версію структурного функціоналізму. При цьому слід підкреслити, що у середовищі технократично налаштованих соціологів та політологів має ходження його послаблена версія, котра робить наголос на формальних характеристиках, ігноруючи соціальні та психологічні моменти. Саме поняття “суспільство” зводиться до структурованого та “маніпульованого” поняття державної організації тоталітарного типу, а майбутнє постає як “правління автоматів серед людей, що самі схожі на автомати”.

Можна погодитися з Ферраротті відносно того, що це дуже спрощене розуміння суспільства. Техніка є символом західної цивілізації, але вона не здатна до вирішення соціальних проблем суспільства, що формується та сучасної епохи в цілому. Ферраротті пише: “Розщеплення атому та висадка на Місяць не є найбільш важливими фактами нашого століття, хоча їх технічна та наукова важливість не викликає сумнівів. Вони глибоко впливають на суспільну свідомість і служать різним політичним режимам у якості знаків їх якісної переваги. Тому усі великі відкриття XIX ст. і сучасні досягнення ядерної та космічної фізики є показниками типово сучасної, або “західної” тенденції її розвитку, яка зводить усі цінності до показників, які калькуюються, котрі можна виміряти, тобто, говорячи сучасною мовою, до техніко-виробничного потенціалу.” [213.]

Коротко кажучи, ситуація виглядає наступним чином. З однієї сторони очевидно, що технологія збільшує економічну продуктивність та прискорює розвиток, однак вона не є інструментом для вирішення відповідних соціальних проблем. Вона може запропонувати засоби, однак не може запропонувати цілі. Вона здатна на багато що, однак те, куди її можна спрямувати, залежить від соціальних політиків. Технократи не приймають до уваги цієї подвійної природи сучасних соціальних проблем. Окрім того, технократичній ідеології у сучасній культурі протистоїть інша, яка походить від давньогрецької дихотомії практики і теорії, яка постулює ідею цілісної людини, що зберегла своє людське достоїнство. Ця ідеологія теж не має смислу (у якості офіційної соціальної політики) для суспільства, яке прагне до бездефіцитної економіки, масового споживання та високої якості життя.

Проблеми сьогодення потребують якісно нового способу економічного, соціального та культурного розвитку. Прогрес техніки для виробництва є можливим лише за умови перебудови соціальних відносин, яка була б скерованою на посилення єдності та солідарності, яка б здійснювалася б шляхом змін відносин між владою та відповідними політичними інститутами.

Тільки у такому разі він відкриває можливість гармонійного поєднання людських можливостей. Поряд з проектами “людина-машина” та “цілісна людина” має існувати інша можливість історичного розвитку, яка була б вільною від альтернативного протиставлення цих проектів: “Tertium datur (третє дано) і результат тут не може залежати від вибору соціальних класів і різних соціальних груп, зробленого незалежно від технологічного евдемонізму або антимашинних нарікань.” [214.]

Розвиток інформаційного суспільства, на погляд Ферраротті, можливий на цьому третьому шляху, однак він не є невідворотнім. Історія не містить автономних сил, що її організують. Прогрес і цивілізація не здійснюються автоматично, однак є людською дією, яка відкрита до відступів, та не може бути гарантованою від невдач, вагань та невизначеності. Ферраротті визначає, що “Сьогоднішній реакціонер – це не той, хто чіпляється за старе та підтримує цензуру, а той, хто вмовляє людей довіритися спонтанній, автоматичній еволюції. Історична ситуація є відкритою, і все залежить від вибору, який зроблять соціальні групи і класи в рамках загального політичного процесу.” [215.]

Слід при цьому підкреслити, що соціальний та політичний вибір є груповим процесом. Інформаційне суспільство, з цієї точки зору, демонструє не тільки вичерпаність технократичної ідеології, його прихід супроводжується ще й відмиранням технократичної індивідуальності. Панування корпорацій, пріоритет організаційних відносин не просто стандартизують індивіда, вони роблять зайвим та недоречним індивідуальну соціальну дію веберіанського типу, не залишаючи їй місця. Дія є можливою лише як типова (за формою, але не за змістом), тобто як колективна, групова. Ф.Ферраротті фактично підсумовує, узагальнює розвиток соціологічних образів суспільства, що вони виникли на платформі “інформаціоналізму”, тобто згідно такого бачення інформатизації суспільства, коли її наслідком є виникнення нового типу суспільства, а саме “інформаційного.” [216.]

“Критичний підхід” сформувався на засадах марксистської соціологічної парадигми, яка передбачає послідовний і системний підхід до розгляду сучасних суспільних процесів. Одним з прикладів такого підходу є концепція Г.Шіллера.

Процеси інформатизації у соціологічній концептуалізації Г.Шіллера.

На відміну від тих соціологів, які вважають, виходячи з новизни та незвичності сучасних інформаційних процесів, що перехід до “інформаційного суспільства” є фактом, професор процесів комунікації Каліфорнійського університету Герберт Шіллер відносився до числа тих американських дослідників, які досить критично сприймають подібну позицію. Належачи до послідовників марксистської традиції соціологічного аналізу, цей дослідник схиляється до того, що феномен інформатизації слід розглядати в межах політико-економічного підходу. Згідно цього підходу слід, по-перше, бачити за інформацією її невидиму сутність – структуру власності ЗМІ, джерела рекламних надходжень, доходи аудиторії. По-друге, аналізувати

інформаційні канали слід на засадах системного підходу, тобто бачити місце конкретного інформаційного каналу або кампанії, що розробляє програмне забезпечення в усій соціально-економічній системі. Цією системою є капіталізм, а тому вихідною точкою аналізу інформаційної сфери з точки зору такого підходу є те значення, яке вона матиме або має для усієї системи капіталістичних відносин. По-третє, прибічники такого підходу схильні розглядати інформаційну сферу в рамках певної логіки розвитку капіталістичної системи, тобто як таку, що є обумовленою специфікою різних стадій розвитку капіталізму.

Г.Шіллер виходить з того, що для сучасного капіталізму інформація та комунікація мають суттєве значення позаяк вони тісно пов'язані зі стабільністю цієї суспільної системи загалом. Цей дослідник розглядає “виробництво, засноване на інтелекті” як фактор, котрий стає ключовим для економіки. Він також пише, що “Нема сумнівів, що сьогодні ми виробляємо інформації більше, ніж будь-коли раніше. Нема сумніву і у тому, що подібних засобів для створення, зберігання, пошуку, обробки та розповсюдження інформації не було ніколи раніше, і це відноситься як до її якості, так і до кількості.” [217.] Однак відносно природи самого суспільства Шіллер вважає, що “всупереч думці, що капіталізм змінює свою природу, основні імперативи риночної економіки залишаються тими ж самими, які б зміни не відбувалися у технологічній та інформаційній сферах.” [218.]

Розглядаючи важливість інформаційної сфери для капіталізму, прибічники критичної теорії вважають необхідним розглянути це питання в категоріях влади контролю та вигоди. В середині 70-х років ХХ ст. Шіллер підкреслював, що під час аналізу “характеру та перспектив нових інформаційних технологій основну проблему можна сформулювати з допомогою добре відомих понять; необхідно тільки запитати, кому ці технології вигідні та у чиїх руках зберігається контроль за їх використанням.” [219.]

Типовими для Шіллера є питання: кому належить ініціатива розробки нових технологій? Хто підтримує створення технологій та їх впровадження? Якими інтересами керуються ті, хто підтримує інновації? У чому полягає мета інформаційної експансії та до чого вона призведе?

Основними аргументами Шіллера є наступні.

По-перше, під час аналізу інформації слід використати риночні критерії: усе це слід продавати, купляти, щоб отримати зиск. Виходячи з цього інформація має перетворитися на товар, який усе більшою мірою вподобляється до інших товарів, тому “Сьогодні інформація розглядається як товар. Це щось подібне до зубної пасти, вісяних пластиків або автомобілів, її усе частіше продають та купляють” [220.]

По-друге, Шіллер підкреслює, що основним фактором, який впливає на розповсюдження інформації, право на її створення та розповсюдження, є класова нерівність. Інакше кажучи, класова приналежність визначає, яку інформацію людина отримує та дозволяє отримувати іншим. Тому, хто що виграє або програє у процесі інформаційної революції, залежить від його власного соціального статусу.

По-третє, з точки зору Шіллера, суттєвим є те, що суспільство, де

відбувається інформаційна революція, знаходиться у специфічній стадії організованого капіталізму. Характер сучасного капіталізму визначають корпорації особливого гатунку: вони настільки концентрують капітал, що є олігопольними, а то й монопольними структурами, що здатні диктувати свої вимоги не тільки окремим державам, а й міжнародній спільноті.

Таким чином з точки зору “критичних теоретиків” образ сучасного суспільства виглядає так: на першому плані крупні корпорації, декілька сот яких займають усі домінуючі позиції в економіці. На першому плані в структурі їх інтересів є розвиток інформації та інформаційних технологій в інтересах приватного бізнесу. Тому інформатизаційні процеси несуть на собі насамперед відбиток корпоративного капіталу, а вже поспіль – інтересів інших груп суспільства.

Як можливо, запитує Шіллер, щоби ті сили, що визвали до життя інформаційні технології, були зруйновані останніми? Більш природнім було б зробити висновок, що інформаційна революція виконує завдання, яке поставили перед нею ці сили: вона консолідує капіталістичні відносини та розповсюджує їх на нові сфери. Ми бачимо тут двосторонню взаємодію: з однієї сторони інформаційне суспільство – відображення імперативів капіталістичного суспільства, корпоративні та класові інтереси і пріоритети спричиняють вирішального впливу на розвиток нових комп’ютерних технологій, а з іншої – розвиток інформації дозволяє зберегти та укріпити систему капіталістичних відносин.

Точка зору Шіллера полягає у тому, що нинішнє інформаційне середовище облаштоване таким чином, який найбільшою мірою відповідає інтересам корпоративного капіталу, а це є результатом певної політики, що проводилася у цій сфері на протязі усього її формування. Інформаційні мережі пов’язують між собою агентів транснаціонального ринку, вони контролюються американськими корпораціями як шляхом технологічного, так і шляхом політичного домінування.

Пропаговані у інформаційних мережах символи спонукають до покупки певних товарів, а також рекламують саму капіталістичну систему. Ключову роль у створенні та розповсюдженні новин у всьому світі відіграють США – держава, яка однозначно захищає виключно інтереси крупних транснаціональних корпорацій. Будь-які події у ЗМІ, стверджує Шіллер, подаються виключно з точки зору інтересів цієї держави, про інші країни говориться лише тоді, коли події в них можуть хоча б потенційно вплинути на США. Джерелом 90% усіх новин на міжнародні теми, які публікує міжнародна преса, є чотири агентства, з яких два американські, одне британське та одне французьке. Капіталу достатньо того, що, за лозунгом CNN “ви дивитися на світ нашими очима”. Дві третини повідомлень UPI, має відношення до США, і лише 2% - до Африки. За такого положення не треба ніякої спеціальної реклами американського способу життя та капіталізму взагалі, вони постають у вигляді безпосередньої реальності, системи точок відліку. Усі значущі події відбуваються у метрополії, у той час, як увесь зовнішній світ виступає лише як джерело тривоги (і то лише, якщо турбуватися доводиться розвинутим країнам), як місце, де завжди відбуваються військові

перевороти, війни, катастрофи, засухи. Потрапляючи у новини лише як джерело проблем, інші нації сприймаються лише як зборища недоумкуватих, пришлепкуватих, схильних до насильства або ж як нещасні жертви катастроф, потребуючі співчуття або допомоги. Говорячи словами Д.Пілджера, можна сказати, що усі інші нації “звично виглядають як німі та безпорадні істоти, котрі мельтешать на екрані. Вони не здатні ні до супротиву, ні до суперечки. Вони трусливі. Вони ні про що не мріють.” [230.]

Вони ніби “несправжні люди”, “не такі, як ми”. Відповідно “нормальними” є лише представники т.зв. високорозвинутих країн, яким притаманна уся гама людських проявів.

Окрім того, підкреслює Шіллер, домінування західних, а особливо американських ЗМІ спирається на технологічні переваги у галузі високих технологій – супутники, комп’ютери, програмування, лінії зв’язку. Переваги у сфері комунікацій підтримуються пануванням у сфері розваг, музикальному бізнесі, кіноіндустрії.

Шіллер інтерпретує це, а також політику в галузі розвитку “масової культури” як культурний імперіалізм, який є загрозою усім національним культурам. Він закликає до боротьби з таким явищем та за встановлення “нового інформатизаційного порядку”. Як приклад такої боротьби Шіллер приводить дебати в Юнеско 1989 року. Новий інформаційний порядок, пише він, був “спробою зі сторони країн (третього світу) поставити під контроль розповсюдження інформації в їх власних країнах та отримати хоча б який вплив на розвиток їх культури. Вони хотіли самі формулювати проблеми і самі формувати свій образ життя. На Заході ці намагання сприймали у зовсім спотвореному вигляді. Вимога встановити нові міжнародно визнані правила було представленою там виключно як спроба диктаторів у третьому світі закабалити свої народи та позбавити їх доступу до потоку “високоосвіченої” інформації з Заходу. Ясно, що в деяких з цих країн при владі були авторитарні режими, однак запевняти, що цей рух виконував їх волю, було явною спробою викрутити факти. Зараз ідея нового інформаційного порядку сильно втратила блиск. Однак ми все одно досягнемо свого, відновимо новий інформаційний порядок.” [231.]

Шіллер вважає, що ринкові принципи – оптимізація виробництва та максимізація прибутку, працюють в інформаційній сфері таким же чином, як і в капіталістичному суспільстві загалом. Відповідно кількість та якість виробленої інформації залежать від того, чи є можливість її вигідно продати. Звідси саме ринок визначає, яку інформацію буде вироблено, для кого і на яких умовах. Тиск ринку відчувається навіть у відношенні розвитку нових технологій. Шіллер критикує тих прибічників теорій інформаційного суспільства, які стверджують, що саме події у інформаційній сфері призвели до соціальних змін. При тому неявним чином стверджується, що нові технології просто виникають, їх “відкривають” та починають використовувати як і чому, а також що вони поступають у розпорядження суспільства поза впливом будь-яких ціннісних впливів та поза боротьбою інтересів у людському суспільстві.

Шіллер запитує: “Так що ж за інформацію виробляють сьогодні такими

витонченими методами? Біржеві курси цінних бумаг, ціни на біржеві товари, обмінні курси валют. ... громадні приватні інформаційні служби, маса посередників, ... з моніторами, підключеними до інформаційних систем, і неймовірна кількість переробленої спеціальної інформації. І все це для того, щоби заробити побільше грошей ... щоби ввозити і вивозити гроші за кордон ... ось це й складає більшу частину інформації, ось це і є її основні споживачі.” [232.]

Основними замовниками у цій галузі науки та техніки виступають військово-промисловий комплекс та корпорації. Герберт Шіллер переконаний, що завдання армії полягає у захисті капіталістичної системи та ринку. Потреби військових в інформації є величезними, однак їх завдання полягає у тому, щоб забезпечувати панування світової капіталістичної імперії, тому цю сферу кінець-кінцем визначає ринок, він – серцевина системи, якій слугує військова система.

Виходячи з таких посилок, Шіллер доходить висновку щодо інформаційного суспільства: “Те, що називається інформаційним суспільством, фактично не більше, ніж виробництво, обробка та передача дуже великої кількості інформації про все: про індивідів і нації, про суспільство і процеси обміну у ньому, про економіку та військову справу. Більша частина цієї інформації створюється з тим, щоби задовольнити потреби гігантських корпорацій промислово розвинутих країн у дуже спеціальних зведеннях, а також їх бюрократію та командування збройних сил.” [233.]

Девід Діксон розвиває цю тему, виділяючи три основні стадії наукової політики Сполучених Штатів. На першій, післявоєнній, пріоритетом була мобілізація наукового потенціалу на вирішення воєнних проблем та розробку ядерної зброї. У 60-70 рр. відбувається зміна пріоритетів: соціальні проблеми, розвиток медицини та проблема охорони зовнішнього середовища починають займати велике місце у науковій політиці. На третій стадії, котра розпочалася з кінця 70-х рр., акцент переноситься на задоволення потреб розвитку новітніх озброєнь та задоволення проблем економічної політики. На початок 80-х рр. визначальною стала вимога до науки “забезпечити американській індустрії конкурентні переваги та створити технології у військовій галузі.” [234.] В результаті наука стала все більшою мірою розглядатися як економічна категорія, а наукова діяльність стала обговорюватися у термінах, аналогічних тим, що використовуються під час засідання директорів кампаній і плануватися на тих же засадах, що використовуються у корпоративному керівництві. Сьогодні, відмічає Діксон, принцип виробляти лише те, що приносить прибуток, розповсюдився і на інноваційну діяльність. Вираз “капітал знань” є дуже яскравим свідомством того, що вчені та інженери використовуються як об’єкт інвестицій, тобто як предмет застосування капіталу. Виходячи з цього, інформаційна сфера є лише новим засобом та новим предметом застосування капіталу, а всі люди, що у ній задіяні, займають соціальні позиції відповідним чином.

Бізнесовий підхід, що став домінувати в інформаційній сфері, відзначає Шіллер, призвів до зменшення державної підтримки інформаційних центрів. Бюджети музеїв, бібліотек, органів державної статистики, стрімко стали

зменшуватися. З середини 70-х рр. державна політика, наприклад, Великобританії, передбачала розвиток “інформаційної революції”, яка передбачала перетворення інформаційного обслуговування на бізнес. Результатом такої політики стало, наприклад, погіршення фінансування бібліотек, що призвело до скорочення часу їх роботи, зменшення можливостей для поповнення фондів, скорочення персоналу. Зменшилися можливості користування виставками, музеями, скоротилися або були відмінені університетські курси з багатьох дисциплін.

Надання ринку ключової ролі у галузі інформації призвело до того, що інформацією здатен користуватися лише той, хто здатен за неї заплатити відповідну ціну. Певно, що усе суспільство має змогу користуватися такими засобами, як радіо, телевізор і преса. Однак і вони з появою мультимедійних засобів стають вторинною сферою інформаційної взаємодії, поступаючись Інтернету. Шіллер вважає, що класова нерівність, а, вірніше, майнова диференційованість, стає у інформаційному суспільстві дуже важливим фактором.

У суспільстві, яке Вінсент Моско назвав “суспільством-плати-за-все”, на перший план виступає платіжеспроможність, як фактор, що визначає доступ до інформації, тобто чим вище положення людини у соціальній ієрархії, тим більше та різноманітніше є інформація, що вона її може отримати. Герберт Шіллер підтримує таку точку зору, вказуючи на трьох “головних виконавців інформаційної революції”: військово-промисловий комплекс, крупні приватні корпорації та уряд. У цьому його підтримують і консультанти бізнесу, аналізуючи європейський ринок інформаційних послуг, вони приходять до висновку, що приблизно дві третини його обігу складають гроші корпорацій та урядових агенцій, у той час як на долю “простих людей” доводиться одна третина – в основному телебачення та ігрові приставки. Шіллер пише про “інформаційних багатіїв” та “інформаційних бідняків”, маючи на увазі як окремі соціальні групи, так і окремі країни: “Доступ до інформації стає функцією майнового становища та доходу. Широкі верстви суспільства і сама держава поступово втрачають цей доступ... У суспільстві зростає диференціація за ознакою “мати” та “не мати”, перетворюючи тих, хто не має, а їх у інформаційну добу більшість, в істот ще більш залежних, від небагатьох генераторів, обробників та передавачів інформації.” [235.] За приклад такого положення Шіллер наводить телебачення, де переважають передачі про музику, спорт, ток-шоу, “мильні опери” електронні ігри, перетворюючи людей на одноманітне середовище – “широку публіку”, фактично формуючи сегмент ринку для продажу однакових товарів, пов’язаних з тими потребами, які культивуються та пропонуються за допомогою реклами. Шіллер стверджує, що “широка публіка” складається з “інформаційних бідняків”, котрих треба “збити до купи” масової аудиторії, щоби її купівельна спроможність була досить великою для того, що пропонувати доступний їй певний інформаційний продукт.

Подібний процес відбувається і на міждержавному рівні. Промислово розвинуті держави отримують від інформаційної революції найбільший зиск. Відсталі країни отримують лише “другосортний товар” та “об’їдки зі столу” у вигляді старих фільмів та реклами, яка захоплює їх ринок. Супутникові

системи дозволяють розвідувати корисні копалини, але цю інформацію мають лише корпорації, розвиток електронних мереж надає змогу шпигувати та економічними та політичними угрупованнями “третіх країн”.

Шіллер стверджує, що інформаційна революція походить з класового суспільства і ще більш поглиблює його нерівність, завдяки їй інформаційна провалина стає все більшою: більш освічені та багаті люди мають доступ до розвинутих ресурсів (наприклад, до баз даних та досконалих інформаційних систем), що надає їм більших переваг. Тих же, хто знаходиться на нижчих щаблях соціальної системи, підгрибає під себе “інформаційне сміття”, який розважає, відволікає, передаючи масу чуток і дуже мало цінної інформації. Більша кількість інформації не збагачує людське життя, навпаки – коли користування нею стає платним, більшість отримує масову інформацію, яку легше виробити і яку легше “проковтнути”. Аналізуючи потік інформації, вважає Шіллер, можна бачити, що “середнього” його споживача заливають брудом, “інформаційна революція” кормить “інформаційних бідняків” скандалами з королівської сім’ї, сексуальними походженнями спортсменів, “мильними операми”, не розповідаючи про стан суспільства, про інші культури та їх власне реальне становище.

На думку Шіллера, найбільший вигреш від інформатизації отримали крупні корпорації розвинутих країн і саме вони стали визначальним чинником формування “інформаційного суспільства”. Саме розростання корпорацій у просторі та обсягах виробництва створило соціальне замовлення на виникнення великих інформаційних мереж та комп’ютерів, здатних обробляти величезні масиви інформації. Корпорації виробляють та контролюють ці ресурси, використовуючи їх на свою користь. Так, розглядаючи історію створення нових технологій, Нобл [236.] показав, що комп’ютеризація виробництва визначалася потребами менеджменту з тим, щоби цінова ланка не приймала ніякої участі у розробці нових систем. Менеджмент домагався, щоб комп’ютеризація посилила саме його роль у виробництві, а не працівників цеху. Мова йшла про подальшу концентрацію влади в руках тих, хто і так контролював діяльність підприємств.

Інформаційні технології дозволяють підвищити ефективність використання робочої сили, використовувати місцеву специфіку у глобальній перспективі, керувати розпорошеними по всьому світі філіалами корпорацій, здійснювати децентралізацію виробництва, зменшуючи затрати на адміністрування та оптимізуючи зв’язок виробництва з ринковими умовами.

Шіллер підкреслює, що корпоративний капітал – не зовнішнє середовище, де відбувається інформаційна революція, фактом є те, що інформаційна індустрія є олігополією, гігантською та глобальною за масштабами індустрією. Декілька найкрупніших виробників інформаційних технологій постійно знаходяться у процесі злиття, крупніші поглинають менших, охоплюючи сферу інформаційної взаємодії усе більш багатомірно.

Таким чином Г.Шіллер та інші представники тієї ж школи обґрунтовують точку зору на інформаційне суспільство, як на таке, що відповідає потребам капіталістичного виробництва з притаманними йому ринковим, корпоративним структурам і формам нерівності.

Подальша критика інформаційного суспільства на засадах “критичного підходу” сформувалася у двох різновидах.

Один підхід, що його розвиває Оскар Ганді [237.], побудований на розгляді так званої проблеми стеження з акцентом на класовому підході і специфічних рисах капіталізму. Так, Ганді вважає, що інформатизація соціальних зв’язків у такому суспільстві усе частіше зводиться до стеження за громадянами у інтересах класу власників. досьє при тому стеження – лише етап впливу на дисидентів, на нього йдуть більш радикальні дії. Аналогічно стеження у економічних цілях має на меті закріплення капіталістичних відносин.

Другий різновид подальшої критики інформаційного суспільства виходить з того, що інформаційна революція скерована на те, щоби сильніше впровадити у повсякденне життя капіталістичні відносини, стимулюючи розвиток “споживацького капіталізму”. Значення цього терміну є доволі розпливчастим: індивідуалістичний (на протилежність колективістському) образ життя, коли люди “купують життя”, особисто розраховуючись за все, що вони отримують. Це призводить до розпадання соціальних зв’язків, занурення у вузький особистий світ, пасивності людей (капіталізм вирощує споживачів), у такому суспільстві заохочують егоцентризм та гедонізм. Мрії про самореалізацію шляхом покупок є свідомством про розпад особистості.

Розвиток інформаційної сфери – важлива умова розповсюдження конс’юмерізму (споживацтва), оскільки інформація – засіб, за допомогою якого корпорації переконують людей у тому, що споживання їх продукту є важливою складовою життя. Телебачення стає все більшою мірою засобом пропаганди споживацького стилю життя та засобом реклами. Кожного дня людині демонструють символи успіху, краси, моди, популярності, задоволення та загального захвату і глядач біжить до магазину. Критики цього напрямку стверджують, що населення, якому “промили мізки”, намагається задовольнити потреби, які сформували штучно, виключно для самовідтворення капіталістичних відносин. Інформаційні технології задають нищівного впливу на здатність людини до самостійного вирішення проблем, а тим більше на здатність до спільної дії. Люди знаходяться в залежності від машини, яка тішить їх. Окрім того нові технології дозволяють стежити за людьми і більш прицільно, індивідуально рекламувати товари та послуги.

Таким чином у рамках критичного підходу формується такий образ інформаційного суспільства, згідно якого воно є капіталістичним за характером, продовжуючи та поглиблюючи усі особливості капіталістичної соціальної системи. Розгляд процесів інформатизації та спричинених ними соціальних змін у рамках критичного підходу фіксує значущість соціально-історичних умов для формування інформаційної сфери, дозволяє говорити про три його фази розвитку:

перша з них - “військова”, на якій основною проблемою його розвитку та формування були причини, пов’язані з глобальним протистоянням політичних систем

друга – “соціальна”, на якій визначальною проблемою стає технологічна перебудова та вирішення соціальних проблем

третья – “економічна” – характеризується домінуванням проблем

забезпечення інтересів корпоративного капіталу та забезпечення військового і політичного домінування держав, що забезпечують його існування.

Критичний підхід дозволяє фіксувати також наступні тенденції формування соціальної структури нового суспільства:

по-перше, перетворення основної маси суспільства на “юрбу”, що знаходиться під постійним гіпнотичним впливом інформаційних засобів

по друге, виникнення нового різновиду нерівності, який полягає у різних можливостях доступу до якісної інформації.

Критичний підхід доповнює образ інформаційного суспільства також тим, що фіксує зміст інформаційної взаємодії – а саме контроль за кожною особою з боку нових масмедійних олігополій, який має на меті формування споживацького стилю життя, позбавляючи її здібності до самостійних дій. Суб'єктами соціальної взаємодії, згідно цього образу суспільства, є дезорганізовані та індивідуалізовані маси, яким протистоять елітні групи, що за допомогою формування відповідного інформаційного середовища забезпечують власні капіталістичні інтереси, позбавляючи людей здібності до вільного розвитку та самореалізації.

Соціологічний образ інформатизації суспільства в концептах Н.Моузеліса та М.Манна

Я ми можемо бачити, у сучасній соціології спостерігаються одночасно кілька напрямків і тенденцій у розробці концепцій суспільства навіть у межах однієї концептуальної парадигми. Можливо, найбільшою мірою це характерно для марксистського підходу. Найбільш яскравим прикладом у цьому відношенні може служити концепція Н.Моузеліса, що намагається вирішити не вирішену, на його думку, у марксистській дилемі економіки й політики, породжену економічним редуccionізмом. Економічний редуccionізм не може бути перебореним традиційною декларацією “часткової автономії” політики, ідеології й культури. Єдиним способом його подолання з цієї точки зору вбачається розробка нових концептуальних засобів для аналізу політичних, ідеологічних і культурних аспектів соціального порядку і соціального розвитку. Методологічним ядром цих розробок, згідно Моузеліса, повинно стати поняття способу політичного домінування (або способу панування). Ця категорія є ізоморфною поняттю способу виробництва і “дозволяє систематизувати зв'язки, що існують між політичними технологіями, способами їхнього присвоєння і контролю й формами ідеологічної легітимації”. Спосіб панування зв'язаний зі специфічною сферою суспільного виробництва - виробництвом політичної влади. Як і його економічний аналог, він припускає відтворення своєї “генеалогії” - історії основних інституціональних особливостей, головних структурних тенденцій, смислів свого існування, зв'язаних з ними протиріч і їхнього ідеологічного камуфляжу. “Між матеріальним базисом і “усього лише ідеями” розташовується великий і густо заселений ареал інституціонального життя і категорія способу панування покликана нагадати соціальним дослідникам і

історикам про існування політичних технологій, відносин домінування і політичних ідеологій, що можуть грати не менш, а може бути і більш значну роль у поясненні мікроісторичної трансформації, ніж продуктивні сили і виробничі відносини.” [238.] Орієнтація на модернізацію підходу, яка є так чи інакше характерною для всіх дослідників, які продовжують традицію структурного функціоналізму в соціології, навіть якщо ревізії при цьому піддаються останні засади базисного методологічного підходу .

Цікавий приклад у цьому плані представляє собою концепція суспільства Майкла Манна. На його думку, історія і теорія людського суспільства - це історія й теорія владних відносин. При цьому він категорично відмовляється розглядати як щось унітарне й субстанціальне загальний методологічний підхід історичної школи, трансльований у соціологію У.Вебером. М.Манн радикалізує антисубстанціоналізм: він стверджує, що якби це було можливо, він узагалі б відмовився від поняття “суспільство “. Суспільства, за Манном , не представляють собою соціальних систем, ні закритих, ні відкритих. Неможливо взагалі знайти суспільство, що було б цілком обмеженим у географічному або соціальному просторі . Оскільки немає систем і немає тотальності, то не може бути “підсистем”, “вимірів” чи “рівнів”. Соціальні відносини не можна звести до певної системної властивості цього цілого - буде це “спосіб матеріального виробництва “, “культурна “ чи “нормальна система “.

Неіснуюча тотальність не може бути соціальною структурою , що “як ціле “ обмежує соціальну дію. І взагалі, марне розділення на “соціальну дію “ і “соціальну структуру”. “Суспільства, - за Манном , - конституюються безліччю соціопросторових мереж влади, що накладаються одна на одну... Найкращим поясненням суспільств , їхньої структури й історії буде пояснення в термінах взаємин чотирьох джерел соціальної влади - ідеологічних , економічних , військових і політичних відносин .” [239.] Ці мережі влади являють собою мережі соціальної інтеракції, а також організацію, інституціональні засоби, досягнення цілей.

Концепція Манна представляє собою розгляд суспільства як сфери владних відносин . Джерел такої влади - чотири . При цьому в переліку джерел соціальної влади з’являється такий її різновид, який раніше не зустрічався в теоріях суспільства - військовий . Однак справа не у виявленні цього нового джерела соціальної влади , а в тім , що всі ці чотири джерела влади рівнозначні , жоден з них не є споконвічно домінуючим. У кожен конкретний історичний момент у суспільстві може скластися саме несподіване співвідношення джерел і комбінація мереж влади , що і визначають конкретну історичну якість суспільства . Можна сказати, що цей теоретичний концепт фіксує актуалізацію того або іншого різновиду влади, пояснюючи цей факт несподіванкою, що обумовлена випадковим характером історичного розвитку.

2.16. Інформаційні процеси як компоненти образів суспільства у “соціології постмодерну”.

Соціальні зміни останньої чверті ХХ ст. мали настільки динамічний та

новаторський характер, що потребували перегляду усіх традиційних соціологічних образів суспільства, методологічних підходів до їх побудови та розуміння самої природи суспільства. “Проблематика постмодерну” сформулювалась в контексті спроб осмислення нових соціальних умов. Приклад розглянутих нами вище теорій постіндустріального та інформаційного суспільства показує, що їх автори, описуючи соціальні трансформації та вказуючи на нові явища і процеси, були змушені для їх пояснення звертатися до факторів та галузей, що виходять безпосередньо за рамки предмету соціології – до психології, філософії, “духу часу”, як у Фераротті, до історичного життя у його цілісності.

Крім того, для більшості дослідників була очевидною емерджентність основних соціальних процесів і нового соціального стану, розрив історичної послідовності. Розрив образів індустріального та нового, інформаційного суспільств мав настільки фундаментальний та глобальний характер, що описувати його в термінах трансформацій соціального та економічного життя виявилось недостатньо. Вони виступали ніби двома реальностями, які неможливо звести одна до одної, однак, які в той же час потребували одна одну, оскільки мова йшла про процеси, що розгортаються в одному просторово-часовому континуумі. Предметом розгляду стало усе історичне життя у її цілісності, а новий за змістом соціальний стан отримав назву “постмодерн”. Під “модерном” стали розуміти соціальні характеристики суспільств, що сформувалися в останню чверть XVIII ст., як суспільств промислових, капіталістичних, демократичних, класових (а згодом масових) та сформованих у вигляді національних держав. Культура модерна базується на ідеях Відродження та Просвітництва, які на перше місце ставлять соціальну роль науки, теорію прогресу і концепцію людини як агента соціальної взаємодії.

Образи суспільства “постмодерністського типу” формувалися у протиставленні цим характеристикам, корелювали з ними та певним чином були ізоморфними їм. Порівняння та протиставлення сучасності з образами модернового суспільства призвело до появи нових уявлень про суспільство, які можна звести до певних основних положень, притаманних практично усім постмодерністським образам суспільства. По-перше, було переглянуто роль наукового знання, його природу та соціальні функції. Ця теза вперше прозвучала у відомій роботі Жана-Франсуа Ліотара “Стан постмодерну”. Знання, згідно його точки зору, є основним компонентом культури та різновидом дискурсу, тому змінюється його соціальний статус. [240.] В інформаційну епоху воно набуває форми інформації, яку можна перевести на мову комп’ютерів, воно операціоналізується та комерціалізується. Старий принцип, вважає Ліотар, згідно якого отримане знання є невіддільним від формування розуму і навіть від самої особистості, застаріває та буде виходити з ужитку.

Це буде призводити до того, що виробники знання будуть переймати форму відношення до свого продукту як до товару. Знання виробляється та буде вироблятися для того, щоби бути проданим, його споживають та будуть споживати лише для того, щоби виробити нове знання, яке теж буде товаром. Воно перестає бути самоціллю та втрачає власну “споживчу вартість”.

У формі інформаційного товару знання є необхідним для підвищення виробничої спроможності, воно є найбільш великою ставкою у світовому суперництві за владу, оскільки створює нове поле для індустріальних та комерційних стратегій, а також для стратегій у політичній та військовій галузі. Підкреслюючи цей момент, слід відмітити, що, говорячи про інформатизацію, Ліотар фіксує появу нового соціального простору, який надає можливостей для створення “нових стратегій”, але ці стратегії матимуть комерційний, економічний або інший, по суті властивий інформаційному суспільству, характер. Мова, таким чином, йде про появу нового простору для реалізації старих стратегій.

Питання про статус наукового знання жорстко пов’язане з питанням про легітимацію – процесом, за яким законодавець має змогу проголошувати певний закон нормою. У сучасних умовах мова йде про “подвійну легітимацію”, оскільки законодавцю дозволено і тлумачити науковий дискурс, і приписувати умови його істинності для того, щоби певний вираз мав змогу бути прийнятим до уваги. Питання про “подвійну легітимацію” постає як “реверсія”, котра робить очевидним, що влада і знання є дві сторони одного питання: хто саме вирішує, що є знанням і хто знає, що слід вирішувати? “В епоху інформатики питання про знання більш, ніж будь-коли стає питанням про керування.” [241.]

Окрім того, у сучасних суспільствах функції керування та регулювання, як пише Ліотар, усе більшою мірою вітчуждуються від тих, хто керує, та передаються технічним системам. Розпорядження інформацією вже входить та буде входити виключно у компетентність експертів усіх рівнів. Правлячий клас є і буде залишатися правлячим класом, тобто таким, що приймає рішення, однак вже не буде традиційним політичним класом, а “різнорідним шаром, створеним з керівників підприємств, крупних функціонерів, керівників великих професійних організацій, профспілок, політичних партій і релігійних конфесій.” [242.]

Процес керування суттєвим чином демократизується та деієрархізується, його основу починає складати структура комунікативної мережі, по якій буде відбуватися передача операціональних блоків інформації. Підкреслимо, що саме комунікативне середовище є необхідною умовою змін у характері (демократизація та деієрархізація) та соціальному змісті (збільшується роль експертної спільноти) процесів керування.

Наступним суттєвим моментом є те, що, на думку Ліотара, посилення ролі інформації у економічному виробництві та соціальному управлінні, її комерціалізація та перетворення у товар, що може функціонувати у комунікативних системах подібно до інших засобів символічного обміну (наприклад, грошей), призводить до того, що найбільш адекватною методологією аналізу суспільства стає теорія мовних ігор.

Уявлення про суспільство як про “органічну єдність”, висування на перший план аналізу суспільних процесів феномену суб’єктності, або “самості” він вважає застарілими. “Самість”, на його думку, лише вбудовується у складну та колись мобільну систему відносин, створюючи “вузли” комунікацій, пункти, через які проходять різноманітні повідомлення. Людина має певну владу над

потоком повідомлень, від неї залежить – розуміти, виправляти, або просто транслювати потік інформації далі по системі комунікацій. Мовний аспект функціонування системи, таким чином, набуває особливого значення.

Теорію мовних ігор, котра виконує у дослідженні суспільства роль комунікативної теорії, Ліотар доповнює теорією ігор, а також дослідженням “інституцій” – нормативних установ, що накладають обмеження на ігри. У цьому смислі мова йде про дослідження побудови сучасних інститутів знання як соціальних інститутів.

В результаті виникає образ суспільства як певного тотального гіпертексту, структура якого (якщо про таку взагалі можна вести мову) визначається обмеженнями, котрі створюються теорією ігор та сукупністю “інституцій”. Зміст цього гіпертексту складають змісти, що їх розроблено у рамках культури на протязі всієї доступної нам у знанні людської історії – оповідання, або як їх називає Ліотар, “нарративи”.

Головним моментом, найбільш виразною рисою постмодерністського наукового знання, а також суспільства, яке розглядається як гіпертекст, є іманентність самому собі дискурсу про правила, котрі узаконюють як науку, так і оповідання і культуру в цілому. Нестабільність та втрата легітимності як характеристики знання, соціальної реальності, суспільства – це загальна теза постмодерністської соціології. Таким чином у своїй концепції Ліотар фіксує, що з розвитком інформатизації в суспільстві виникає щось таке, що може втрачати зв’язок з реальністю самого суспільства, залишаючись у той же час вирішальним, критичним моментом здійснення соціальних взаємодій, відтворення самого суспільства.

Наступну сторону образу суспільства, що сформувався у постмодерністській соціології, становить уявлення про “кінець індивіда” та “прихід мовчазної більшості”.

Так, основною характеристикою сучасності, за Ж.Бодрійаром, є те, що суспільство складає маса, а не індивіди. Маса повернута сама на себе, вона не є ні суб’єктом ні об’єктом, не має того, що можна назвати формами свідомості, вона не “діє”. Маса байдуже пропускає крізь себе будь-який вплив, нормативні вимоги або інформацію. Тому її неможливо описати у категоріях елементів відносин, структур, сукупностей. Маса – це “чорна діра, куди провалюється соціальне ... повна протилежність тому, що позначається як соціологічне.” [243.]

Відмітимо, що, на нашу думку, у цьому положенні фіксована поява соціальної реальності, яка є антитезою “традиційній” соціальності, яку соціологія позначає як “нормальну”, тобто засновану на індустріальних правилах регулярності, чіткої структурності та однозначності причинно-наслідкової взаємодії. Онтологічний рівень соціології обумовлений практиками індустріального суспільства. Тут же мова йде про онтологічний порядок іншого типу, інше “суспільство”, яке з точки зору “першого” (тобто індустріального) не є суспільством, але в той же час має розглядатися як суспільство, тому виникає метафора “чорної діри.”

Масу складають лише ті, хто є вільним від символічних обов’язків, вважає Бодрійар, хто “відрізаний”, “спійманий у безмежні мережі” і кому призначено

бути лише “багатоликим результатом функціонування тих самих моделей, котрим не вдається їх інтегрувати і котрі кінець-кінцем пред’являють їх у якості статистичних залишків.” [244.]

В маси немає нічого спільного з населенням, корпорацією, специфічною соціальною сукупністю. Будь-яка спроба її кваліфікувати є спробою віддати її “в руки соціології” на відірвати від її внутрішньої нерозрізненості. У масі, пише Бодрійар, неможливе навіть відчуження, бо у ній не існує ні “один”, ні “інший”. На нашу думку, Бодрійар тут не є досить коректним, бо “один” та “другий” це вже розрізнення, тобто результат, дія “вітчуження” як категорії, що є співмірною до людського роду загалом. Вітчуження відбувається у людському родовому бутті, а не між окремими індивідами, де воно набуває лише фактуального виразу. Однак замітимо, що образ “маси” взагалі дуже нагадує “Абсолютний дух” Гегеля, який ще не вступив у фазу “внутрішнього відчуження”.

Маса, за Бодрійаром, поглинає та знищує усе: індивіда, смисл, соціальне, політику, культуру, знання, владу, політику. У мас немає імен, це – анонімна “мовчазна більшість”, яка не може мати будь-якої репрезентації. Замітимо, що вона не має репрезентації у тому, що соціологія розуміє як суспільство, а саме – індустріальному суспільстві, відповідним чином “організованому”. Маси не виражають себе, вважає Бодрійар, – їх зондують, вони не рефлексують, їх тестують, а вони не тестуються. Політичний референт поступився місцем референдуму. Однак усе це (зондування, тестування, референдум) є механізмами, що створюють симуляції, а не репрезентації.

Занурені у своє мовчання, маси більше не суб’єктом (насамперед історичної дії), вони не входять до сфери артикуляції та репрезентації. Маса поглинає, але ніколи не вибухне, вона позбавлена інтенції до визволення, революції та історичності. Маси так захищаються від індивідуальності, від “Я”.

Бодрійар вважає, що у наш час ми починаємо підозрювати, що буденне, повсякденне існування людини не є нічого не значущим зворотнім боком історії. Те, що маси відходять від “історичності великих спав” у сферу приватного життя, є певною формою супротиву політичній маніпуляції.

“Ролі змінюються: полюсом сили стає вже не історичне та політичне з їх абстрактними подіями, а як раз повсякденне, текуче життя, усе (включаючи сюди й сексуальність), що заклеїли як дрібнобуржуазне, відразу та аполітичне.” [245.]

Сутність сучасності, за Бодрійаром, не є боротьбою класів, вона постає як мовчазне протистояння “більшості” тим формам соціальності, що їх їй нав’язують. Таким чином Бодрійар фактично фіксує несумісність “соціальності” як форми регуляції суспільного життя тим суспільним реаліям, які визначають повсякденний рівень життя людей, зміну доксихного рівня.

Люди живуть, знаходячись у конфліктності з порядком “соціального” (а це насамперед національна держава) але не встають проти неї, вони спираються на який інший ресурс усупільнення, створення суспільства. На нашу думку це глобальне середовище, створене транснаціональним порядком праці та спілкування, побудоване на засадах інформаційної взаємодії. Люди тому з боку “соціального” є інертним середовищем, що вони існують ніби у

іншому вимірі. Бодрійяр називає його “повсякденним” “буденним” життям, середовищем, але виникає питання – на чому “держитися” ця повсякденність, звідки люди черпають смисли та засоби для життя (а вони є завжди суспільними)? Інакше кажучи, постмодерністська соціологія фіксує тут присутність іншого, ніж національно-державний, індустріальний, способу створення суспільства, яким вже користуються маси людей і який знаходиться у протилежності до традиційного суспільства.

Нарешті, соціологія постмодерна розвиваючи тезу про “кінець історії”, “кінець прогресу”, “зупинення подій” фіксує цілісність глобального рівня соціальної взаємодії. Замітимо, що традиційна соціальність у вигляді держави-нації завжди недостатня, вона може кудись “змінюватися”, вона знаходиться в обставинах простору і часу, вона завжди знаходиться “поряд”, у порівнянні з чимось “іншим”. Глобальне соціальне середовище має тільки час, воно знаходиться у порівнянні лише з самим собою, зі своїми станами.

Бодрійяр формулює декілька гіпотез щодо закінчення історії. Так, згідно однієї з них, постмодерн є реалізацією здібності до руху модерну як певного проекту – технологічні, комунікативні, економічні, політичні досягли свого максимального значення тому ми “перестали співвідноситися зі сферою реальності”. Ми так “звільнилися”, що вийшли за рамки певного “горизонту”, в межах якого “реальне є можливим”, за яким речі та події не “притягують” нашу увагу, де ми не потребуємо “реальності”. На нашу думку виникає питання – яка саме “реальність” закінчилася або є подоланою?

Інша гіпотеза, на протилежність першій, пов’язана не з прискоренням, а зі зміною масштабності та характеру соціальних процесів. У нинішніх суспільствах домінують масові процеси, виникає інерція соціального, котра породжується багаточисельністю та насиченістю соціальних обмінів, дуже великою щільністю міст, ринків та інформаційних мереж. Інерція ця стає тією силою, поряд з якою будь-яка дія стає безкінечно малою, інерція поглинає усі події: “Інертна матерія соціального являє собою холодну зорю, біла маса якої замерзає історія. Події чередуються за зникають у індиферентності. Маси, нейтралізовані інформацією, які виробили здатність її не сприймати, нейтралізують історію та виступають своєрідним поглинаючим екраном. Вони не мають історії, не мають почуттів, свідомості, не мають бажань.” [246.]

На нашу думку такий погляд є обмеженим, оскільки за відсутність бажань тут пропонується приймати відсутність їх прояву в категоріях, що фіксували б масову поведінку на засадах індустріалізму.

Історія, смисл, прогрес, вже не прискорюють руху до звільнення, маса глушить будь-яку соціальну, часову, історичну трансценденцію. Історія, таким чином, закінчується не тому, що немає проблем, акторів, відсутності насильства або подій, а завдяки індиферентності, заціпенілості, заторможеності мас. Відмітимо, що у формуванні такого стану мас, за Бодрійяром, критичну роль відіграє інформатизація.

Наступна гіпотеза щодо кінця історії пов’язана з подоланням тієї межі, за якою внаслідок усе більшої інформаційної насиченості історія перестає існувати як така. Ми вже ніколи не здобудемо історії, якою вона була до епохи інформатизації та засобів масової інформації. Ми вже ніколи не зможемо

ізолювати історію від “моделі її вдосконалення”, котра у той же час є “моделлю її симуляції”, модель “змушеного поглинання гіперреальністю”, що створюється ЗМІ. Ми ніколи вже не визнаємо, якою була та соціальність до входу у “технічну досконалість інформатизації”. Інформатизація, таким чином, на думку Бодрійяра, створює тотальну гіперреальність, що поглинає усі інші реальності.

В наш час, вважає Бодрійяр, втрачена “слава подій”. Історія більше не розвивається, як колись, під впливом подій, їх значущості, яка наслідувалася від предків та впливала на майбутнє. Історія нині звузилася до “вірогідної сфери” причин та наслідків. Замітимо, що причинно-наслідкові зв'язки соціального світу змінюють свій характер, вони стають залежними від актуального сьогодення. Бодрійяр називає це “зупинкою подій.”

Однак справа не в тому, вважає дослідник, що історія скінчилася, а в тому, що нам слід “живити кінець історії”. Ми немовби продовжуємо історію, накопичуючи “знаки” соціальності, політики, знаки прогресу й змін, а у дійсності лише “живимо” кінець історії, у тому сенсі, що відсуваємо його.

Замітимо, що мова йде про парадоксальну ситуацію, зафіксовану теоретичною свідомістю: історія закінчилася і продовжується водночас. Бодрійяр, таким чином, фіксує двоїстість сучасної історичності, вона має місце на рівні національно-державного утворення і не має за його межами, однак друга є реальною (гіперреальною), а перша перетворюється на ресурс, фікцію, яка необхідна для підтримання існуючого стану речей з тим, щоби він не закінчився катастрофічно. Прагнення йти вперед підміняється зверненням до минулого, безкінечним процесом ревізії усіх значущих історичних явищ. Ревізія ця часто приймає форму виправдання історичних злочинів, “переосмислення” геть усього.

Саму історію слід розглядати як ресурс для створення образу сучасного суспільства, прискорення призводить до завершення лінійності подій. Наслідки отримують певну незалежність, автономію, що робить можливим зворотній вплив на причини.

Відмітимо, що постмодерн, таким чином фіксує двоїстість, двонаправленість причинно-наслідкових зв'язків, що, на наш погляд, вказує на формування можливості одночасно двох логік причинно-наслідкового зв'язку. В такій ситуації можна припустити, що можливі такі події, які будуть водночас і причинами і наслідками, в одному соціальному просторі – причинами, в іншому – наслідками.

Бодрійяр вважає, що слід говорити про зворотній вплив інформації на реальність, ця зворотність означає порушення порядку, або “хаотичний порядок”. На нашу думку, можна говорити не про “хаос” як протилежність “порядку”, а вийти за саме розуміння “порядку” як односпрямованості, лінійності соціальної взаємодії, одномірності структурований утворень. На нашу думку можна зробити висновок про можливість існування “подвійного порядку”, де одна й та ж подія має два значення у двох соціальних структурах – локальній та глобальній. Більше того, можна говорити, що саме “подією” може бути лише така подія, яка має ці два виміри, має двоїсте “значення”, воно стає “чимось”, не поглинається “інерцією” глобального порядку, маси.

Марк Постер – американський дослідник творчості Бодрійара, розглядає розмежування постсучасності і попереднім станом суспільства використовуючи поняття “модуси інформації.” [247.] На його думку розвиток інформації призвів до фундаментальних змін, і його точка зору є особливо цікавою тому, що, з одного боку, вона є певним розвитком ідей Бодрійара, а з іншої – спробою зрозуміти роль тих технічних інновацій, які принесла з собою постсучасність. Постер стверджує, що розповсюдження інформаційних технологій (насамперед електронного обміну інформацією) спричинило глибокого впливу на наш образ життя, на те, що ми думаємо самі про себе, на нашу “мережу соціальних зв’язків.” [248.]

Розвиваючи свою точку зору, він запропонував свою модель змін у суспільстві, яка заснована на різних типах (модусах) обміну символами. [249.] Зокрема, він виділяє три етапи цих змін відповідно до типів вказаних модусів:

- етап, коли спілкування відбувалося усно, обличчам-до-обличчя. Це відповідало стійким, незмінним соціальним зв’язкам, коли особистість була тісно пов’язаною з певною групою, і знаки відповідали реаліям сталого образу життя; обмін символами зводився до явного вираження того, що було загальновідомим та схвалювалося суспільством;
- етап письмового спілкування, коли знаки представляли певні концепції, а індивід вів себе у такому суспільстві раціонально та відповідально щодо норм, які спиралися на ці концепції;
- етап електронного обміну повідомленнями, коли знаки лише симулюють, підроблюють дійсність і, що найбільш важливо – втрачають свій репрезентувачий характер. Особистість у такому суспільстві є “децентралізованою, ... розмноженою та такою, що постійно змінюється”, вона залучена до “безперервного процесу одночасного становлення багатьох ідентичностей” [250.], тому знак, замість того, щоби позначати певну річ, відноситься до “поточку позначаємих”, і це стає характерною рисою епохи.

Постер має на увазі, що колись люди робили та думали те, що від них очікували оточуючі їх люди, пізніше особистість стала більшою мірою автономною, в неї виник внутрішній світ, однак вона стала використовувати письмову форму мови переважно для того, щоби виразити те, що відбувається ззовні внутрішнього світу, а згодом прийшов етап постсучасності, коли розповсюдження “підробок” знищило те, у чому людина була цілком впевненою. Не довіряючи тому, що за знаком ховається якась “реальність”, людина відчула, що її “Я” стає мозаїчним, несфокусованим та нездатним відрізнити правду від вимислу. Незважаючи на всі негаразди, обумовлені таким станом речей, Постер, разом з Бодрійаром і Ваттімо, вважає, що у цій ситуації людина почуває себе більш вільно, оскільки “криза представництва” [251.] призводить до появи маси знаків, які не означають нічого, а це звільняє людину від “тиранії правди”.

Підтримка Постером постмодерністського супротиву “режиму істини” прекрасно узгоджується в нього з захопленням “новими технологіями”, особливо Інтернетом. З його точки зору, “мережани” (громадяни електронної мережі – netizens) здобувають можливість мандрувати, як вони самі того

забажають, існувати у світі, де немає примусовості; їх становище надає їм більшої свободи, ніж “громадянам”, чії права та обов’язки встановлює національна держава і західна система цінностей. Для Постера вік Просвітництва – лише дискурс Заходу, який неявно підтримує імперіалізм та колоніалізм. В його образі суспільства глобалізація підриває національну державу, а Інтернет обіцяє більшу свободу, головне – свободу від громадянства, від тиранії національної держави.

Таким чином можна сказати, що Постер фіксує появу можливості нових ступенів свободи особистості в суспільстві, які стають реальністю з формуванням глобальної кіберкомунікативної мережі. В той же час, на нашу думку, саму можливість цей дослідник тлумачить як дійсність, а саму дійсність подає як позитивну, повернуту до людини. На нашу думку це поки що є явним перебільшенням.

Слід також замітити, що нездатність людини побачити реальне “означає” сучасного “означаючого” призводить до заміни самої точки зору щодо існування реальності. На нашу думку сама поява постмодерністської тези про існування симкулякрів є продовженням ускладнення реальності, - ускладнення, що призвело до нездібності її розуміння людиною, але слід підкреслити, що людина має у своєму розпорядженні певний набір інструментів, який був більш-менш адекватним до “старої” реальності, до того суспільства, де вона історично сформувалася. Зміни самого суспільства призвели до втрати здібності його розуміння, але у той же час, поставили людину перед проблемою вироблення нових форм та здібностей пізнання. Чому з факту незрозумілості суспільства попереднім чином ми маємо робити висновок про його незрозумілість взагалі? І, тим більше, онтологізувати цю тезу, стверджуючи про зникнення суспільства як онтологічної реальності?

На нашу думку можливі два виходи з ситуації. Перший – це пристосування до життя у стані “кризи представництва”, коли людина звільнена від “тиранії правди”. Інший – віднайти можливість розуміння сучасного соціального світу, опанувати ним, виробити нові форми суб’єктності, які б відповідали реаліям “постсучасності”. В залежності від цих альтернатив буде формуватися і саме “інформаційне суспільство”, яке є засобом соціальної взаємодії в нових умовах.

Наступну тезу постмодерну, яка фіксує певну рису нового суспільного стану, сформулював відомий англійський соціолог Зігмунт Бауман. На його думку поняття “постмодерн” має цінність, оскільки фіксує та артикулює новий досвід однієї, але значущої соціальної групи сучасного суспільства – інтелектуалів, переорієнтування їх позицій у суспільстві, “переорієнтації їх колективно здійснюваної функції і їх нової стратегії” [252.] У процесі набуття цього досвіду переосмисленню піддавалося усе – питання когнітивної істини, моральних суджень та естетичних уподобань.

Статусна криза інтелектуалів склалася, на думку Баумана, з трьох складових. Насамперед це ерозія глобальної структури домінування, центром якої був Захід, який за допомогою інтелектуалів задавав для усього світу концепцію прогресу, визначав спрямування розвитку, задавав стандарти та пропагував західний стиль життя. Усе це робило актуальними відповідні теорії та діяльність їх носіїв. Друга складова полягає у тому, що пішли з життя

раціонально обґрунтовані ідеології та утопії, що були засобом легітимації політичного домінування. Засоби раціональної легітимації замінені у сучасності репресією та спокусою. Обидва ці засоби потребують відповідних експертів, подібна інтелектуальна еліта у наш час виробляється та накопичується. “Однак вже немає потреби у “твердокам’яних” інтелектуалах, завданням яких є легітимація, тобто раціональний доказ того, що те, що робиться, є універсально вірним, абсолютно істинним, моральним та прекрасним.” [253.]

Спокуса і репресія є, на думку Баумана, двома засобами соціальної інтеграції та відтворення системи домінування у суспільстві споживання та масової інформації, вони є більш дієвими засобами відтворення структури домінування, певного впорядкування соціального порядку і тому легітимація вже не потрібна. Інформатизація, таким чином, з позиції британського дослідника, виглядає фундаментальним засобом інтегрування суспільства, але інформатизація вже не виступає засобом легітимації, вона є засобом спокуси та репресії.

Третьою складовою є похідна від того, що “Інтелектуали епохи модерна завжди розглядали культуру як свою приватну власність: вони її створювали, у ній жили і навіть давали їй ім’я.” [254.] У наш час сферою культури починають розпоряджатися держава (освіта) представники бізнесу (власники галерей, видавці, власники ЗМІ і т.п.). Інтелектуали стають споживачами на ринку інформації, ринкові сили експропріюють їх власність. Виникає еліта експертів, (агентів ринку та масової культури) що забезпечує функціонування “ринку культури”, де функціонують відроджені народні стилі домодернового періоду. Падіння статусу інтелектуалів з їх ідеалами істини і моралі означає прихід постмодерну з його плюралізмом культур, місцевих традицій, ідеологій, форм життя та мовних ігор, а також усвідомленням цього плюралізму.

На нашу думку, це положення фіксує виникнення культурного середовища, яке зробило б можливим існування норм подвійного характеру, адресованості одного й того ж до двох причинно-наслідкових рядів, перетворення соціальної групи, яка здійснювала практику нормування лінійної, одномірної раціоналізації шляхом легітимації, на групу, що насильно інтерпретує одне й теж одночасно різноманітним чином. Людина, знаходячись у такому середовищі, перебуває у амбівалентному стані, власна позасуб’єктність сприймається нею як норма.

Розглянемо логіку його дослідження та образ суспільства, що його вимальовує З.Бауман у своїй широко відомій праці “Індивідуалізоване суспільство”. [255.] Робота ця, на нашу думку, є певним теоретичним підсумком розвитку ідей постмодерністської соціології.

Насамперед, слід зазначити, що Бауман упевнений: сучасне суспільство радикально відрізняється від усіх попередніх форм людського існування; один з основних його висновків говорить: «На [сучасній] стадії... ми вступили на територію, що ніколи раніше не була населена людьми, – на територію, що її культура в минулому вважала непридатною для життя.» [256.] Ця непридатність для життя в кінцевому рахунку визначається для автора тим, що на цей день утрачена колишня збалансованість між суспільним і його

часткою, за рахунок якої підтримувалася стійкість соціального порядку; сучасне суспільство в принципі не визнає потреби в діалозі між суспільним і часткою.

Як відзначає цей автор, "частка" [сьогодні] вторглася на територію суспільного, але аж ніяк не для того, щоб взаємодіяти з ним"; "суспільне" колонізується "часткою"; "публічний інтерес" деградує до цікавості до приватного життя "суспільних діячів",... [а] "суспільні проблеми", що не можуть бути піддані подібній редукації, і зовсім перестають бути зрозумілими."

Індивідуалізація розглядається З.Бауманом у першу чергу як заперечення форм соціальності, відомих з минулого, як щось, що виступає одночасно причиною і наслідком фрагментації соціальної дійсності, і життя кожної конкретної людини; у нових умовах не тільки масштабні соціальні задачі підмінюються особистими бажаннями і прагненнями, але і самі люди все частіше відмовляються від «довгострокової» ментальності на користь «короткострокової.» [257.]

Як і колись, особисте і суспільне залишаються нерозривно зв'язаними, але життя людини стає вже не стільки взаємодією із суспільством, скільки «біографічним вирішенням системних протиріч», до виникнення яких вона здебільше не має ніякого відношення. Проблеми, до яких причетна сучасна людина, виникли історично, вони поза горизонтами її перетворюючих здібностей. Об'єктивні соціальні процеси трансформують менталітет людей, а світогляд людини формує новий вигляд сучасного соціуму. Такий «самопідтримуваний» характер наростаючої індивідуалізації дозволяє автору стверджувати, що «індивідуалізація прийшла надовго, і усі, хто задумувався про те, як відноситися до її впливу на спосіб життя кожного з нас, повинний виходити з визнання цього факту.» [258.]

У своїй книзі З.Бауман багаторазово протиставляє колишнє і нинішнє суспільство в категоріях модерніті і постмодерніті. Автор на декількох сторінках підкреслює, що останній термін може застосовуватися поряд з іншими поняттями, що позначають нинішню реальність як особливий етап модерніті (у книзі ми знаходимо згадування про «рухливий, розділений, роз'єднаний, дерегульований» модерніті (стор. 27), «легкий модерніті» (стор. 32), «пізній модерніті» (стор. 49, 248), «модерніті, що розтікається» (стор. 163), «другий модерніті» (стор. 111), «дисперсний або мережевидний» модерніті (стор. 113) і т.д.); він пише, що їх можна використовувати як взаємозамінні «за умови, що ми прийшли до згоди щодо явища, яке позначається ними.» (стор. 142).

Для такого глибокого мислителя, як З.Бауман, питання про те, чи знаходимося ми в стані постмодерніті чи ж, як і колись, переживаємо один з етапів ери модерніті, насправді є дуже принциповим. Постмодерніті розглядається ним у першу чергу з погляду її соціальних наслідків і її впливу на сучасну особистість. Послідовна реалізація цього підходу приводить до розуміння постмодерніті як індивідуалізованого суспільства і підкреслює значимість самовідчуття людини для найважливіших процесів, що характеризують сучасний соціум.

Саме суспільство Бауман розуміє у найбільш широкому сенсі як засіб для

кожного індивіда позбавитися від абсурдності власного буття, яке неминуче закінчується смертю. На його думку усі суспільства являють собою фабрики змістів. Більш того, на ділі вони служать розплідниками для життя, виконання змісту. Роль таких розплідників незамінна. Бауман наводить думку Аристотеля про те, що самотня істота поза полісом може бути тільки або ангелом, або звіром; тому, що перший безсмертний, а другий не усвідомлює своєї смертності. Слідом за Дюркгеймом він отримується думки про те, що підпорядкування суспільству, є «досвідом звільнення», самою умовою звільнення «від сліпих, бездумних фізичних сил».

Можна бачити, що в традиціях англійського лібералізму остаточною реальністю для британського дослідника є особистість, атомізований індивід, що живе у світі абсурдного буття-до-смерті. Розвиваючи цю логіку, він пише, що “У межах смертного життя можна випробувати безсмертя, хоча б метафорично або метонімічно, – влаштовуючи своє життя за образом тих форм, що загально визнано наділені нетлінною цінністю, чи вступаючи в зіткнення і спілкування з речами, яким, за спільною згодою, призначена вічність. Так чи інакше, певні прояви довговічності природи можуть затулити собою скороминущість окремого життя.” [259.] На нашу думку, слід розуміти, що ефективність, адекватність, “істинність”, “людяність” суспільства буде полягати у його здібності до виконання такого призначення.

Чим же характеризується “індивідуалізоване суспільство” за Бауманом?

Насамперед для такого стану суспільства є характерними три головні ознаки:

по-перше, втрата людиною контролю над більшістю значимих соціальних процесів;

по-друге, зростаюча в зв'язку з цим невизначеність і прогресуюча незахищеність особистості перед неконтрольованими нею змінами;

по-третє, впливаюче з такої ситуації, прагнення людини відмовитися від досягнення перспективних цілей заради одержання негайних результатів, що в кінцевому рахунку приводить до дезинтеграції як соціального, так і індивідуального, життя.

Як наслідок, суспільство початку ХХІ століття характеризується, з одного боку, стрімким ускладненням економічних процесів, а з іншого боку – усе більш явною фрагментованістю людського існування.

Протиріччя між цими процесами і складає основну проблему сучасного суспільства. Тенденції до самодостатності господарських процесів, поряд з тим, що соціальне начало стає усе менш значимим - саме в цьому криється основна причина того, що сучасне суспільство просочується антигуманізмом, а сучасна людина стає усе більш дезорієнтованою, обмеженою і безпомічною.

Розділяючи ідеали гуманістичної традиції, Бауман різко обрушується на сучасне суспільство, показуючи, у першу чергу, як глибока криза, що вразила велику частину людей, що населяють це суспільство, який хитливий і нездатний до саморегуляції соціум, члени якого не мають уявлення про власні довгострокові цілі і, більш того, прагнуть узагалі позбутися від таких.

Зупинимося тепер більш докладно на головних ознаках сучасного

суспільства, якими вони представлені в вищезгаданій книзі З.Баумана. Що автор має на увазі, коли він говорить про втрату контролю над найважливішими соціальними явищами і процесами? «Суспільства, які колись боролися за те, щоб їхній світ став прозорим, невразливим для небезпек і урятованим від сюрпризів, – пише він, – тепер виявляють, що їхні можливості цілком залежать від мінливих і непередбачуваних таємничих сил... Речі – і насамперед найбільш важливі – виходять з-під контролю»,... що, у свою чергу, веде до паралічу політичної волі; до утрати віри в те, що колективним чином можна досягти чого-небудь істотного, а солідарні дії здатні внести рішучі зміни в стан людських справ. Існуюча ситуація всі частіше розцінюється як належне, як вища необхідність, у яку люди можуть утритися лише на шкоду собі самим.» [260.]

Бауман вважає за логічну гіпотезу, відповідно до якої ця ситуація якщо і не безвихідна, то не має ніяких внутрішніх джерел для того, щоб бути виправленою еволюційним шляхом. «Претензії у відношенні майбутнього навряд чи можуть пред'являтися тими, хто не контролює свого сьогодення», – цитує автор слова П'єра Бурд'є [261.], і цей трохи тавтологічний висновок, як і багато інших, використаних в роботі, передбачає власну переконливість на якомусь інтуїтивному рівні, що не вимагає доказу.

Аналізуючи втрату суспільством контролю над явищами, важливими для його нормального функціонування, він протиставляє, з одного боку, розумні й усвідомлені людьми стратегії, що він *de facto* поєднує в поняття «політика», і, з іншого боку, сліпі економічні і соціальні сили, що не допускають над собою особливого контролю. Цими поняттями Бауман позначає дуже широке коло явищ. Так, говорячи про політику, він відокремлює життєві стратегії окремих людей (життєву політику) від політики урядів [262.], а останню – від «Політики з великої букви», покликаної в сучасних умовах формувати всесвітню опозицію глобальним неконтрольованим силам, у першу чергу – міжнародному капіталу і фінансам. Розглядаючи природу цих сил, З.Бауман наполегливо підкреслює, що вони діють, не будучи скованими ніякими принципами етики, ніякими просторовими обмеженнями і при цьому практично не можуть бути покликані до відповіді: «Вищі ешелони нової ієрархії влади, – пише він, – характеризуються насамперед здатністю пересуватися – стрімко і по першій необхідності, тоді як нижчі рівні – нездатністю навіть сповільнити, не те щоб зупинити, такі рухи і власну нерухомість. Втеча ... легкість і мінливість прийшли на зміну могутній і лиховісній присутності як головним прийомам панування.» [263.]; у той же час джерела подібного руху виключно стихійні, і сьогодні люди сприймають їх не стільки як сили, яким важко протистояти, скільки як тенденції, з якими неможливо боротися. Задачі політики виявляються в цих умовах винятково складними саме тому, що вона не має у своєму розпорядженні адекватних методів впливу на ці сили: «Час і простір, – відзначає З.Бауман, – по-різному розподілені між тими, хто стоїть на різних ступінях глобальної владної піраміди. Ті, хто може собі це дозволити, живуть винятково в часі. Ті, хто не може, живуть у просторі. Для перших простір не має значення. При цьому другі з усіх сил борються за те, щоб зробити його значимим.» [264.]

З.Бауман тонко підкреслює термінологічні аспекти такого світосприймання;

багато у чому пов'язаного зі зміною понять, що відбулася наприкінці 80-х років, коли на місце терміна «універсалізація» прийшов новий, сьогодні найбільш затребуваний – «глобалізація». Універсалізація, нехай у неявній формі, припускала суб'єкта процесу, що відбувається, тоді як глобалізація підкреслює різке зниження, якщо не повну втрату, контролю індивідів над процесами і подіями, що впливають на їхні долі.

Поняття глобалізації описує процеси, що представляються мимовільними, стихійними і безладними» [265.], воно «акцентує увагу на тім, що з нами відбувається, у той час як «універсалізація» – на тім, що ми повинні, чи що нам слід, зробити. «Глобалізація» проголошує про знаходження певної природності тими шляхами, по яких розвиваються події в сучасному світі: сьогодні вони власне кажучи безмежні і безконтрольні, носять квазі-стихійний, незапланований, непередбачений, спонтанний і випадковий характер» [266.], що, повторимо ще раз, представляється автору однією з фундаментальних, якщо не самою фундаментальною, рисою індивідуалізованого суспільства.

Друга фундаментальна якість життя сучасного індивідуалізованого суспільства бачиться автору в зниженні можливостей людини контролювати власну долю, у зростанні невизначеності людського буття. При цьому, підкреслює З.Бауман, невідворотні сили глобалізації нав'язують людям розуміння цієї невизначеності як блага, як кращого з можливих варіантів. У нинішнім суспільстві, де як ніколи раніше людина пізнає радості майже нічим не обмеженої волі, «рівень життя, суспільне становище, визнання корисності і права на власне достоїнство можуть зникнути всі разом і без попередження» [267.], тому що волею користаються не тільки окремі індивіди, але в ще більшій мері і глобальні сили, що визначають умови життя усе більш і більш широкого кола людей. Людина, що завжди прагнула, нехай іноді інстинктивно, до звільнення від тиску зовнішнього світу, «не передбачала і не могла передбачати, що тип волі, про яку вона мріяла, виявиться таким, що має ціну, і ціною ... є не-безпека (чи, скоріше, непевність, куди більш комплексний дискомфорт, поряд з відсутністю безпеки, що включає в себе невизначеність і незахищеність).» [268.]

В останні десятиліття, відзначає автор, ця проблема стала винятково гострою і злободенною: «Явище, що дослідники намагаються [сьогодні] осягти, це сукупний досвід непевності людини в її положенні, у правах і досяжності засобів до існування, невизначеності щодо наступного і майбутньої стабільності, відсутності безпеки для фізичного тіла людини, його особистості і їхніх продовжень – майна, соціального оточення, співтовариства.» [269.]

Ретельно аналізуючи соціальні і психологічні аспекти таких проблем, як безробіття, суспільна нерівність і бідність, автор показує що суспільство зайняте сьогодні переконанням самого себе в тім, що наростаюча невизначеність – це не стільки зло для кожної людини, скільки природний спосіб існування. життя.[якщо їхній спосіб життя є єдиною альтернативою тому, щоб залишатися в грі, то ризики і жахи гнучкого світу і довічної подвійності здаються трохи менш відрозливими і нестерпними: вони здаються більш прийнятними, ніж ті ситуації, що можуть виникнути... Чим більш безвихідним є у сприйнятті [людзей] нестаток і нелюдськість існування

бідняків, що живуть в інших країнах або на сусідній вулиці, тим краще вони грають свою роль у тій драмі, сценарію якої вони не писали і на який не проходили проб... Один тільки вид бідних тримає забезпечених у стані страху і покірності,.. увічнюючи їхнє життя в умовах невизначеності.» [270.]

Така невизначеність, наполягає Бауман, має характер, що самопідтримується. Породжувана тим, що людина втрачає контроль над власними економічними умовами життя, невизначеність рефлексується в зміні системи цінностей, і люди, прагнучи пристосуватися до умов, що змінюються, починають самі заперечувати стабільність і тривалість як важливі умови нормального існування. «Виникає відчуття «роз'єданого часу», що йде від несподіваного епізоду до непередбаченого, і такого, що загрожує здібності людини скласти з окремих фрагментів цілісне оповідання»; найважливішою характеристикою «стану постмодерніті» є те, що він стискає час і скорочує сприйняття нескінченності його потоку, що розширюється, до відчуття поточної миті, чи ж розчленовує його на ряд самодостатніх епізодів, кожний з яких повинний прожитися, залишаючи глибоке відчуття швидкоплинного моменту, при цьому відокремлюючи, по можливості більш ретельно, як від свого минулого, так і від можливих майбутніх наслідків. У такій ситуації людина усе більш переймається думкою про те, що нічого вже не можна зробити, але поява такої думки й означає настання поворотного моменту, тому що коли люди говорять, що зробити вже нічого не можна, вони дійсно більше нічого не зможуть зробити.» [271.]

Капітулюючи перед натиском глобальних сил, уряди окремих країн також погоджуються з тим, що відбувається, підкоряються йому і починають переконувати народ у тім, що «альтернативи не існує», що «безпека припускає залежність», а «захист із боку держави позбавляє самостійності», спонукаючи громадян до більшої гнучкості й одержання задоволення від ризику, неминучого в умовах цього гнучкого (читай: хаотичного і непередбачливого) способу життя.» [272.] Коло замикається. Бауман констатує, що у сучасному світі вже не залишається сил, здатних протистояти руйнівним соціальним тенденціям.

У сучасних «суспільствах ризику» потреби виробництва міняються набагато швидше, ніж людина здатна засвоїти ті знання і навички, що колись вважалися необхідними для участі в ньому; отже, з одного боку, знижується цінність традиційних освітніх установ, що, як підкреслює автор, завжди були найважливішими фабриками соціальних значень і змістів, і, з іншого, виникає різка диференціація між людьми, здатними і не здатними до відповідно швидкого засвоєння настільки мінливої соціальної реальності. Наступним результатом виявляються зростаючі нерівність і бідність, причому саме положення бідних, котре не може бути ні змінено, ні поліпшено, уособлює собою ту стабільність, що у минулі епохи була об'єктом прагнення, а сьогодні стає чи ледве не вироком. Тим самим мобільність і рухливість починають відтворювати самі себе, а непевність, що породжує важкі психологічні страждання, виявляється позитивним явищем, чи, точніше сказати, явищем, що не має позитивної альтернативи. Третя найважливіша ознака життя сучасного суспільства складається в радикальному перегляді всієї системи цінностей, що ще нещодавно представлялися практично непорушними.

Головна роль належить тут відмовленню від досягнення людьми довгострокових цілей і задач, що відзначалося вище. Якщо людина зневіряється в можливості послідовно рухатися до певних цілей, то для неї втрачає значення соціальна стійкість, у тому числі і стійкість будь-яких міжособистісних відносин.

«Наша культура, – пише Бауман, – перша в історії, що не винагороджує довговічність і здатна розділити життя на ряд епізодів, що проживаються з наміром запобігти будь-яких їхніх довгострокових наслідків та ухилитися від твердих зобов'язань, що змусили б нас ці наслідки прийняти.» [273.] Але якщо так, то руйнується наступність поколінь, знижується значення сімейних традицій і цінностей, адже «сьогодні очікувана тривалість життя родини не перевищує терміну життя її членів, і мало хто може впевнено затверджувати, що родина, що вони тільки що створили, переживе їх самих» [274.]; партнерства виявляються вже не тим, що повинно досягатися «за допомогою тривалих зусиль і періодичних жертв, а... чимось, від чого очікують негайного задоволення, що відкидається, якщо не виправдує цих чекань, і що підтримується лише доти (і не довше), доки продовжує приносити насолоду.»[275.]

Однією з перших жертв у цьому процесі перегляду цінностей виявляється мораль. Людина починає розглядати собі подібних не в якості унікальних і самоцінних особистостей, гідних поваги і турботи, а в якості своєрідних об'єктів, що задовольняють, поряд з іншими, одну з численних потреб. «Узи партнерства, – пише З.Бауман, – розглядаються як речі, які варто споживати, а не робити; вони підкоряються тим же критеріям оцінки, що і всі інші предмети споживання. [у результаті] утворений союз не може мати своєю метою створення працюючих «взаємин», збереження їх при будь-яких умовах, він не може забезпечити підтримки партнерами один одного як у світлі, так і в похмурі дні, полегшити пристосування однієї людини до іншого, якщо в цьому з'явиться необхідність, заохочувати компроміси і жертви в ім'я збереження союзу... задачею стає одержання задоволення від уже готового до вживання продукту.» [276.]

Втрата людьми моральних орієнтирів веде, з одного боку, до того, що вони втрачають і орієнтацію в часі; цілі, що ще недавно визнавалися безумовно піднесеними, позбавлені сьогодні життєво важливого змісту і значення.

Тонкий спостерігач і аналітик, З.Бауман зауважує, наприклад, що слава, яка завжди дісталася людині в результаті напруженої праці, змінюється тепер популярністю, що сприймаються не більш ніж одним з багатьох предметів споживання. «Художники [минулого] працювали з найбільшою старанністю, бажаючи забезпечити своїм фрескам і полотнинам довге життя, архітектори прагнули зводити спорудження, здатні простояти сторіччя. Тепер улюбленими матеріалами в мистецтві стають ті, що рекламують і афішують свою недовговічність; улюбленою формою візуального мистецтва є «хеппенінги» і «інсталяції», що організуються для єдиного показу, на час однієї виставки, і що підлягають демонтажу негайно після її закриття. В всіх областях культури (включаючи і науку, метою якої, як вважається, виступає пошук вічних істин), популярність приходить на зміну славі і визнається (загально визнано і

безсоромно) миттєвим варіантом безсмертя, що зневажає всіма іншими його формами і є байдужим до них.» [277.]

Разом з тим, визнавши нормою відношення до себе подібних як предметів зовнішнього світу, люди позбавляються останньої можливості використання колективних дій з метою протистояння зовнішнім об'єктивним обставинам, тому що кожна інша людина представляється вже не як партнер і союзник, а як представник цього зовнішнього, об'єктивного, світу. «Віра в рятівну місію суспільства мертва по обох сторонах нині розібраної ідеологічної барикади, – констатує З.Бауман, – у палацах і в хатинах, в елітних кварталах і в міських гетто» [278.], а люди виявляються у владі «відчуття (для якого є низка основ), що відсутні не тільки механізми забезпечення ефективних дій, тим більше – колективних ефективних дій, і особливо – довгострокових колективних ефективних дій, але і шляху відродження таких чи механізмів створення нових.» [279.]

Усі ці коротко охарактеризовані якості й обставини життя людей знаменують собою зміст поняття «індивідуалізоване суспільство». З.Бауман підкреслює, що існуючий сьогодні різновид цього суспільства вкрай суперечливий в першу чергу тому, що індивідуалізоване суспільство сформувалося аж ніяк не в силу прагнень окремих індивідів, а в результаті дії об'єктивних, і навіть деперсоніфікованих, сил і тенденцій.

Парадоксально, вважає британський дослідник, але «зараз, як і колись, індивідуалізація – це доля, а не вибір.»[280.] Що це значить для конкретної людини? «Ми є індивідами de jure, незалежно від того, чи є ми ними de facto: рішення задач самовизначення, самоврядування і самоствердження стає нашим обов'язком і все це жадає від нас самодостатності, незалежно від того, чи маємо ми у своєму розпорядженні ресурси, що відповідають цьому обов'язку. Багато хто з нас є індивідуалізованими, не будучи на ділі особистостями, і ще більше таких, хто страждає від відчуття, що поки не доросли до статусу особистості, що дозволяє відповідати за наслідки індивідуалізації.» [281.]

Таким чином, виникає певне порочне коло: для того щоб вважатися індивідом, тобто особистістю, необхідно лише виявитися в індивідуалізованому суспільстві, але для того щоб бути нею, потрібні ресурси і можливості, з очевидністю заперечувані самим цим новим порядком. Для того, щоб вважатися індивідом de jure, досить опинитися в деструктурованому соціальному середовищі і самому бути здатним розділити своє життя на максимально можливу кількість епізодів, уникнути усякої від залежності від інших людей. Для того ж, щоб бути індивідом de facto, необхідно володіти можливостями контролю над ситуацією, ресурсами, необхідними для забезпечення такого контролю, необхідно мати більш-менш надійні уявлення про майбутнє, що дозволяють утримуватися на гребені змін, а не бути скинутим з його першим же поривом зустрічного вітру чи зміною підвідної течії.

Таким чином, з концепції З.Баумана випливає, що сучасне «індивідуалізоване» суспільство індивідуалізоване, якщо так можна виразитися, «дуже індивідуально», і нижче ми спробуємо знайти причину деякої суперечливості цієї в цілому змістовної, і науково глибокої концепції.

Отже, у роботі професора Баумана даний блискучий аналіз переходу від епохи модерніти до нового соціального порядку, що якісно відрізняється від існуючого в розвинутих країнах аж до середини ХХ століття. Найважливіші зміни, що відбулися протягом цього перехідного періоду, торкнулися не стільки технологій чи принципів господарювання, скільки світовідчуження людей і стереотипів поведінки. Людина перестає почувати себе хазяїном і творцем зовнішніх умов свого існування; упевненість Форда в тім, що «ми хочемо жити в сьогоденні, і єдина історія, ... – це та, котру ми робимо в даний момент» [282.], перемінилася відчуттям безсилля, бажанням втечі від реальності, станом глибокої невизначеності і розгубленості. Загальним результатом стало руйнування моралі і гранична індивідуалізація людського існування, коли людина розглядає як суб'єкта лише самого себе, думаючи про усіх собі подібних не більш ніж як про частину ворожого об'єктивного світу. Суспільство, таким чином, вступило у свого роду terra incognita, і люди, наділені розумом, повинні заради свого порятунку як можна більш ретельно осмислити можливі напрями подальшого розвитку цивілізації.

Говорячи про любов, моральність і відповідальність, Бауман не цілком, на наш погляд, переконливо приписує настільки велике значення тимчасовим масштабам міжособистісних зв'язків і партнерств. На нашу думку слід розділяти те, які фактичні тенденції складаються і те, до чого люди прагнуть – тоді можна говорити про кризу або зміну соціального інституту. Окрім того короткочасність особистих союзів зовсім не обов'язково припускає прагнення однієї людини поставитися до іншої лише як до джерела скороминущого задоволення; будь-які суб'єкт-суб'єктні відносини не є одним лише споживанням, вони в той же самий час виявляються і виробництвом чогось нового: нової соціальної реальності, нової форми міжособистісного зв'язку, нових епізодів життя обох людей, що спілкуються між собою.

Цікавим і суперечливим образом представлена в З.Баумана тема держави. Автор вважає, що держава й у цілому вся сфера політики повинні стати перешкодою на шляху неконтрольованих сил глобалізації, а інструментом боротьби проти хаосу й анархії повинне виступити, як ми уже відзначали, відродження моральних основ людської поведінки: «До вироблення нових, настільки необхідних у сторіччі, що наступило, етичних правил варто підходити як до політичної проблеми і політичної задачі.» [273.] Можливо, це на нашу думку, найбільш неоднозначний висновок, до якого прийшов автор, користаючись настільки ж неоднозначними аргументами.

Реальність полягає у тому, що «політика» за останні триста років прогнала стихійним «економічним силам» щонайменше двічі: наприкінці ХVІІІ століття, коли вона здала свої позиції, відкривши шлях модерніти, і в другій половині ХХ-го, коли вона просто капітулювала перед процесами глобалізації, намагаючись зберегти хоча б елементи власного впливу на події, що відбуваються. Неясно, відкіля в цих умовах можна черпати впевненість у тім, що нові «сили» вдасться втихомирити, а нова «політика» переборе спокусу в черговий раз виявитися корумпованою? І, нарешті, чи варто зв'язувати перспективи відновлення моралі і моральності з можливостями політики, що виглядають дивно і, на жаль, безнадійно вичерпаними? Мабуть, конструктивістська налаштованість притаманна соціології, дається тут взнаки

і Бауман жертвує історичним досвідом, шукаючи виходу з ситуації, яка здається тотально безвихідною.

Одну з причин суперечливості суджень З.Баумана ми вбачаємо в надто різкому протиставленні сучасного соціуму тому суспільству, що він вважає адекватним традиційній модерніті. Можливо, у своїй книзі автор значно принижує ступінь мобільності і мінливості, характерної для модерніті, і в результаті пред'являє читачам надмірно контрастну картину. Він, утім, і сам визнає, що «індивідуалізація», якщо розуміти її як «звільнення людини від запропонованої, успадкованої й уродженої зумовленості його соціальної ролі», являє собою «найбільш помітну й основну рису епохи модерніті... що говорити про індивідуалізацію і модерніті – значить розміркувати про одну і ту ж суспільну ситуацію.» [274.]

Ми думаємо, що сучасне суспільство не настільки сильно відрізняється від учорашнього за внутрішніми своїми основами, як це впливає з міркувань професора Баумана. Та й сам він охоче схиляється до того, щоб розглядати нинішній етап суспільного розвитку як рухливу, розділену, роз'єднану, але все-таки модерніті, і тим самим визнає, що в загальному і цілому цей етап впливає з попереднього. В інших випадках автор прямо затверджує, що “суспільство, що вступає в ХХІ століття, не в меншій мірі належить “модерніті”, ніж суспільство, що вступило в двадцяте століття; у крайньому випадку – можна сказати, що воно належить модерніті трохи особливим чином.” [275.]

Це “суспільство” належить і не належить до “модерніті” – інакше кажучи, Бауман тут має справу з подвійною реальністю – в одній з них існує суспільство модерністського типу, а в іншій – не існує. Можна зробити висновок, що Бауман фіксує положення, за якого на локальному рівні соціальність побудована з індустріальних, модерністських “суспільств”, а то той же час на глобальному вона не побудована з них, вони там існують “трохи особливим чином”.

Таким чином позиція Баумана показує недоліки і небезпеки цього суспільства, розкриває проблеми, що постають перед ним, і фіксує дилеми соціального прогресу в сторіччі, що наступило. Але ці недоліки, проблеми і дилеми не виникли вчора, щоб сьогодні стати помітними лише для експертів. Навпроти, усі вони є природним продовженням і розвитком найбільш позитивних, як ще недавно здавалося, і як не може не здаватися і сьогодні, якостей епохи модерніті.

Фактично з позиції З.Баумана випливає, що протягом останніх двадцяти-тридцяти років людство пережило гігантську трансформацію, але її не варто називати революцією, оскільки вона втілила в собі не заперечення модерніті, як сьогодні стало модним вважати, а навпроти, ознаменувала її повне й остаточне затвердження. Романтична модерніті поступилася місцем реалістичній модерніті, модерніті як такій, у рамках якої всі основні елементи модерніті – граничний індивідуалізм, нічим не обмежена воля, максимальна мінливість, волюнтаристичність і т.д. – знайшли ясне, нічим не завуальоване вираження. Таким чином, сучасна епоха не є епохою постмодерніті, і фундаментальні постулати соціологічної теорії переглядати завчасно.

Усе це, однак, не заперечує виявленого професором Бауманом фундаментального факту: індивідуалізоване суспільство є реальність нинішнього дня.

Таким чином можна констатувати, що постмодерністська соціологія фіксує наступні риси образу суспільства, яке виникає в результаті інформатизації:

- ми живемо у світі, який є створений інформацією. Питання що існування “реального світу”, який так чи інакше є незалежним від інформації, вже не ставиться під сумнів. Інформатизація створює гіперреальність, що поглинає усі інші реальності;
- соціальність має плюралістичний характер. Глобальне без локального не існує, але воно його не визнає. Говорячи про “мовчазну більшість”, яка протистоїть соціальності (бо вона нав’язується), постмодерністська соціологія фіксує тут присутність іншого, ніж національно-державний, індустріальний, способу створення суспільства, яким користуються маси людей і який знаходиться у протилежності до традиційного суспільства. Фіксовано існування двох ресурсів суспільної взаємодії, з якими індивід знаходиться у конфліктності – “традиційного” і “нового”;
- Бодрійар фіксує двоїстість сучасної історичності, вона має місце на рівні національно-державного утворення і не має за його межами, однак друга є реальною (гіперреальною), а перша перетворюється на ресурс, фікцію, яка необхідна для підтримання існуючого стану речей з тим, щоби він не закінчився катастрофічно;
- соціологія постмодерну фіксує визначальний вплив глобального середовища, що формується, на локальні спільноти. Постмодерністи створюють такий образ суспільства, де воно складається з транснаціональної еліти та мас. Перша уособлює здатність безмежного впливу, вона є носієм усіх соціальних ініціатив, але обмежена інерційністю суспільних процесів, які відбуваються надто швидко та включають діяльність дуже великої кількості людей. Масове суспільство, яке виникає на початку ХХ ст., глобалізується, змінюється “супермасовим”, структуруюча дія за допомогою традиційних засобів (політика і культура) стає проблематичною. Цей вплив є негативним відносно традиційних структур і одним з його засобів є інформатизація;
- створення глобального середовища виглядає як трансформація ролі національних держав (якій залишається репресивно-поліцейські функції), що забезпечуватимуть умови для дії транснаціоналізованого капіталу і, з іншого боку, як створення глобального інформаційного середовища, у якому визначальну роль буде належати транснаціональній еліті комунікативних менеджерів (що будуть діяти засобом спокуси), яка замінить собою соціальну групу інтелектуалів;
- суспільство виглядає незмінним, деструктурованим та дераціоналізованим, у ньому неможливе виникнення суб’єктів історичної дії, а людська особистість, будучи статистом у власному житті, постійно знаходиться у деструктурованому стані. Такий образ суспільства виникає, на нашу думку, з позиції суб’єктів глобалізації у її сьогоденішньому вигляді, а тому є частковим та фрагментарними. На

нашу думку це проблематизує ситуацію для тих сил, які намагатимуться впорядкувати соціальну взаємодію як на національному, так і на глобальному рівні стикаючись з нездатністю традиційних інститутів відтворити суспільство;

- людина втрачає контроль над більшістю значущих соціальних процесів, стикається невизначеністю і прогресуючою незахищеністю особистості перед змінами;
- людина прагне відмовитися від досягнення перспективних цілей заради одержання негайних результатів, що в кінцевому рахунку приводить до дезінтеграції як соціального, так і індивідуального, життя;
- як наслідок, суспільство початку XXI століття характеризується, з одного боку, стрімким ускладненням економічних процесів, а з іншого боку – усе більш явною фрагментованістю людського існування;
- протиріччя між цими процесами і складає основну проблему сучасного суспільства. Тенденції до самодостатності господарських процесів, поряд з тим, що соціальне начало стає усе менш значимим - саме в цьому криється основна причина того, що сучасне суспільство просочується антигуманізмом, а сучасна людина стає усе більш дезорієнтованою, обмеженою і безпомічною. На нашу думку, соціологія постмодерна тут фіксує, по-перше, нематеріалістичний (вірніше, “неречовий”) характер соціальної взаємодії та, по-друге, відсутність можливості для окремого індивіда зорієнтуватися у соціумі, який залишається амбівалентним до нього.

Виникає питання відносно того, що означає така позиція – свинцевий фаталізм, чи пропагандистську функцію, призначену для остаточного визнання сучасного стану речей як незмінного?

2.17. Інформаційні риси нового образу суспільства за Е.Гіденсом.

Ентоні Гіденс – один з найбільш відомих сучасних британських соціологів, який виробив власну теорію структуризації, спираючись на досвід попередніх соціологічних побудов теорії суспільства. Цей дослідник, взагалі досить критично ставлячись до онтологічного статусу категорії “суспільство” у соціології, на початку 80-р.р. XX ст., використовуючи поняття “критичної модернізації”, створює образ суспільства, згідно якого суспільні процеси відбуваються як “вибір” у світі “критичної невизначеності”.

Основна соціологічна ідея Гіденса оформлена у вигляді “теорії структуризації”. Уводячи цей термін, Гіденс прагнув підкреслити два моменти. По-перше, те, що структурні властивості соціальних систем існують тільки в процесуальному вимірі і являють собою модальність очевидного інституціонального порядку в суспільстві, яка постійно відтворюється. По-друге, те, що соціальні взаємини людей мають ряд властивостей, не виведених прямо ні з інтенціональності акторів, ні з інституціонального профілю конкретного суспільства.

Можна виділити п'ять базових принципів теорії структурації.

1. Суспільство створене активною діяльністю суб'єктів, рефлексивною за своєю природою. Це основне положення всіх теоретичних розробок Гіденса: “Не створене ніким окремо, суспільство виробляється і відтворюється ледве не з нуля учасниками соціальної події. Виробництво суспільства – суть уміле конструювання, забезпечуване і реалізоване людськими істотами. Воно можливе лише тому, що кожен член суспільства є практикуючим соціальним теоретиком: здійснюючи всякого роду взаємодії, він звичайно звертається до своїх знань і теорій; і саме використання цих практичних ресурсів є умовою здійснення взаємодії взагалі.” [276.]

2. Індивіди своєю діяльністю не тільки перетворюють суспільство, але одночасно змінюють і самих себе.

3. Можливості і границі соціальної участі індивідів історично обумовлені (обмежені): вони створюють суспільство не за власним вибором і не відповідно до наміченого плану, а в контексті впливу неусвідомлюваних умов дії і його непередбачених наслідків.

4. Структури причиняють не тільки обмежуючий вплив, але і створюють можливості для людської діяльності.

5. Виробництво і відтворення структур є результатом рутинної (повсякденної і повторюваної) практики. Невід'ємною рисою сучасних суспільств, за Гіденсом, є “клімат ризику”; ризик виявляється постійно діючим соціальним фактором. Це відбувається не тільки в силу якісної зміни структури ризику (глобалізація соціально-економічних процесів збільшує масштаби ризику), але і за рахунок того, що “і для дилетанта, і для експерта постійним і непорушним досвідом стає мислення в термінах ризику” [277.]

Осмилення прийдешніх подій як у принципі підвладних керуванню і контролю, породжує безупинний процес калькуляції можливостей і ризиків, а майбутнє втрачає значну частку своєї непередбачуваності. У сучасних суспільствах ризику є об'єктом керування і контролю (завдяки науково-технічному прогресу) і стають інституціоналізованими (ринки, біржі). Ризик виявляється не стільки параметром соціальної ситуації, скільки фактором, що конститує цю ситуацію.

Постійний рефлексивний моніторинг ризиків у сучасних суспільствах приводить до виникнення особливих експертних систем, покликаних калькулювати ризику і видавати рекомендації. Однак розвиток системи знання, укладеного в експертні системи, привносить у реалізацію рекомендацій теж елемент ризику. Поширення абстрактних систем змушує людину в її повсякденній діяльності постійно осмислювати ризику, що створює в її свідомості напруга між почуттям ненадійності навколишнього світу і базисною довірою. Ще одним наслідком розвитку і глобалізації абстрактних систем є процес експропріації навичок – вилучення з компетенції індивіда традиційних елементів його життя (ремесло, лікування і т.д.) [278.]

З одного боку, це дозволяє індивіду знаходити нові повноваження, уміння, досвід, з іншого боку – робить його залежним від експертних систем, що саме по собі випробує довіру до них на міцність. Розвиток абстрактних систем

породжує цілий ряд психологічних феноменів, у першу чергу зв'язаних з почуттям надійності навколишнього світу. Цей процес характеризується тенденціями морального порядку, що Гіденс називає “випаром моральності”. З повсякденної практики віддаляються всі ті екзистенціальні моменти, що ведуть до морального занепокоєння і моральних криз. Онтологічна безпека, забезпечувана абстрактними системами, підтримується доти, допоки ритм повсякденного життя не порушується феноменами, що знаходяться поза владою індивіда, по ту сторону його захисного контуру. Індивід прагне ізолювати від себе ті ситуації, що потенційно небезпечні для його устояного психологічного самопочуття (хвороби – клініки; злочинність – пенітенціарна система; хвороби і смерть – лікарні, цвинтаря; сексуальність – трансформації інтимності) [279.]

В умовах радикального сумніву індивід, що не має ніякої опори зовні (віра, авторитет, традиції), приречений на постійний вибір тієї чи іншої системи експертного знання й оцінку свого вибору в термінах ризику. Індивідуальна базисна довіра постійна піддається іспиту. Вимоги до оперативності і точності (адекватності) прийнятих рішень зростають, кризи стають нормою соціального життя, але не стають її повсякденним елементом. Самовідчуття й ідентичність індивідів пронизані невизначеністю.

Власне про інформаційне суспільство як соціологічний концепт, Гіденс пише мало, ця тема цікавила його лише тому, що він досить скептично сприймав саму ідею такого суспільства. З його точки зору сьогодні ми живемо в епоху “радикальної модернізації”, що означає масштабний прояв тих соціальних рис, які взагалі притаманні сучасному суспільству. Так, він пише: “ Хоча звичайно припускають, що ми тільки вступаємо у нову епоху інформації, насправді сучасне суспільство було “інформаційним” від самого початку.

Теоретичі побудови Гіденса приводять його до висновку, що особливе значення, яке приписується інформації, вона вже мала у далекому минулому, а те, що інформація набула сьогодні ще більшої цінності, не є поводом для того, щоби вести мову про злам усієї системи та виникнення нової, на чому наголошував Д.Белл. “Інформатизація” суспільних відносин, на думку британського теоретика, не означає виникнення “інформаційного суспільства”.

Розглядаючи сучасні соціальні реалії, Гіденс спирається на традиції класичної соціології, критично переглядаючи образи суспільства, що їх створили К.Маркс, Е.Дюркгейм та М.Вебер. Він вважає, що мета соціології та саме її виникнення обумовлені виникненням нового суспільства з фабричним виробництвом, бюрократією, урбанізацією, наукою, новим відношенням до природи. Однак ті образи суспільства, способи пояснення суспільства, що їх виробили класики соціології, Гіденс вважає спрощеними та неадекватними. Зокрема, Маркс пов'язував соціальні зміни Нового часу викликаними появою капіталізму, Вебер – раціоналізацією, а Дюркгейм – індустріалізацією. На думку автора теорії “рефлексивної модернізації” вони або не виявили, або не помітили два суттєвих фактори, що визначають сучасний соціальний порядок. Це відстеження та насильство з одного боку, а з іншого – війна та національна держава. Можна сказати, що ці проблеми вже

розроблялися М.Фуко (образ влади як Паноптікону) та, певною мірою, М.Вебером, а підкреслення ролі воєн у історичному процесі є продовженням інтересу до “мілітаристських спільнот” Г. Спенсера, та ідей неомаківіалізму В.Парето і Г.Моска щодо ролі насилля та влади. Однак тільки в Гіденса ми знаходимо думку, що два основних протидіючих поняття, які були введені для пояснення переходу до сучасного типу суспільства – капіталізм та індустріалізація – зацьмарили та витіснили конкуруючі ідеї. Поставивши завдання з’ясувати роль доповнюючих факторів еволюції суспільства, Гіденс зміг по-новому поглянути на витоки, значення та розвиток інформації.

Він виходить з того, що світ, у якому ми живемо, є більшою мірою організованим, ніж це було раніше. Наше життя заплановане та впорядковане так, як ніколи раніше в історії. Ті обмеження, що накладає на людину це впорядкування є платою за ту свободу, яку вона отримала в порівнянні з минулими часами, наше життя більш організоване, але й безпечне. Поява нових можливостей є наслідком розвитку нових необхідних організаційних структур. Організація процесів життя сучасного суспільства є дуже складною і потребує постійного збирання даних про людей. Без повсякденного стеження за людьми ефективна організація, на думку Гіденса, є неможливою. Саме тому інформаційні процеси є принципово важливими для суспільної організації.

Ключовим положення в Гіденса є ідея про зростання організації соціального життя, розвиваючи яку він пише, що з суспільного життя все більше зникають “вбудовані елементи” – такі, що контролюються не самою людиною, а общиною (поселенням, приходом) або самою природою (ландшафтом, ґрунтом, зміною пори року, кліматом). Підкоряючись “вбудованим” віруванням або етичним нормам, людина робить те що “має”, або “повинна” робити, ці норми не є предметом дискусії, вони – безумовні. Поведінка сучасних людей принципово відмінна – вони одноосібно або колективно роблять вибір того, яким чином слід жити. Політична організація, дітонародження, форми сексуальної поведінки, війни і миру, генетичної модифікації живих створінь – все це є предметом вибору. Люди перестали сприймати свою долю як щось невідворотне, для них не діє аргумент авторитета, традиції, безумовності. Ми живемо у посттрадиційному суспільстві, де будь-що піддається сумніву, а то й відкидається взагалі. Тих, хто намагається протистояти вибору, називають фундаменталістами.

Модернізація суспільства – це підвищення можливостей вибору для його членів, вона ж потребує на кожному рівні організації підвищення рефлексивності, саме тому у такому суспільстві є постійний попит на інформацію. На нашу думку це суттєва відмінність позиції Гіденса від тих концепцій, де зростання попиту та ролі інформації пояснюється виключно економічними чинниками.

Суттєві роль в розумінні Гіденсом специфіки інформатизації відіграє розрізнення поняття “індивідуація” та “індивідуальність”. Про індивідуацію говорять, коли йде мова про те, що у полі зору знаходиться кожна окрема людина - вона відома, на неї є окремі записи у інформаційних системах, вона виділена з суспільства. Індивідуальність – а саме вона, на думку багатьох дослідників знаходиться під загрозою, що походить від росту модернізації та

обумовленого нею моніторингу – це здатність розпоряджатися власною долею, вибирати власний шлях та контролювати його проходження. Ці поняття часто змішуються, зростання індивідуалізації сприймається як загроза індивідуальності. Щоб відбувалася індивідуалізація, суспільство має знати про кожну особу якомога більше. Однак це відкриває можливості для контролю за особистістю, тобто позбавлення індивідуальності. В той же час індивідуалізація потребує такого суспільного середовища, яке якомога більшою мірою відповідала конкретним умовам кожної людини, тобто вона має бути індивідуованою у ньому.

Урбанізоване суспільство більш жорстко організоване, ніж сільська община, воно має потребу у більшій кількості більш деталізованої інформації щодо кожної окремої людини. Це середовище, на думку Гіденса, надає більшій свободі кожній людині, позбавляючи її від контролю з боку общини, безпосередньо оточуючих людей. Однак у той же час від податкової служби, органів місцевої влади, людині подітися нікуди.

Гіденс підкреслює, що, кажучи про суспільство, ми завжди маємо на увазі національну державу, слід пам'ятати, що вона є дуже специфічним різновидом суспільства, який виникає у Новий час. Він наполягає, що від початку національні держави є інформаційними суспільства – насамперед тому, що вони мають знати, як мінімум, хто з людей “їхній”, а хто – ні. Він пише, що “національні суспільства з моменту їх виникнення були “інформаційними суспільствами”. У своїй основі усі держави – “інформаційні суспільства”, оскільки державна влада має на увазі рефлексивний збір, зберігання та керування інформацією, яка є необхідною для адміністрування. Однак особливістю національної держави є висока ступінь інтеграції її адміністративних функцій, а це, в свою чергу, потребує більш високого рівня інформаційного забезпечення.” [280.]

Таким чином, якщо ми визначаємо інформаційне суспільство як таке, в ньому інформація відіграє ключову роль, то приклади таких суспільств слід шукати серед національних держав, оскільки вони мають певні кордони, суверенітет та необхідність стеження за ними.

Процеси інформатизації суспільства, на думку Гіденса, ведуть до змін у способах ведення війни. Інформація насамперед стає більш вагомим компонентом усіх складових військової машини. Для командування розташованими по всьому світу військами, ядерними озброєннями, створені складні автоматизовані електронні системи, які забезпечують перевагу і в той же час є найбільш вразливою ланкою. Військові конфлікти майбутнього, на думку Гіденса, мають прийняти “миттєву” форму, зосередження координованих високоточних ударів має забезпечити миттєву перемогу переважаючої технологічно сторони. Війна, на його думку, не буде потребувати широкої мобілізації населення, тому що вирішальну роль у війні будуть відігравати складні технологічні системи, котрі будуть потребувати “інтелектуальних бійців”, висококваліфікованих спеціалістів, які їх обслуговуватимуть. Особливої уваги буде надаватися “спрямуванню сприйняття” війни населенням. Війна майбутнього буде кібервійною, поле бою буде оцифрованим та керування ним буде відбуватися з використанням кібертехнологій, що дозволить підвищити оперативність та гнучкість

маневрування.

Характеризуючи сучасність, Гіденс підкреслює, що стеження з боку держави є певним ресурсом державної влади. Образ сучасного суспільства, що формується під впливом інформатизації, може бути відображений з використанням “метафори паноптикума”.

Першим її використовує М.Фуко, який запозичив її в Д.Бентама, котрий запропонував свій спосіб побудови тюрем, госпіталів та психічних лікарень. Ідея паноптікума полягала у тому, щоби лікарі або наглядачі розташовувалися у центральному затемненому приміщенні та мали змогу спостерігати за хворими або ув'язненими, котрі мають бути у окремих освітлених приміщеннях. Фуко використав цю метафору для характеристики сучасного суспільства - в реальності стіни не потрібні. А люди навіть не здогадуються, що за ними стежать. Сучасні системи стеження дозволяють фіксувати величезні масиви інформації про кожну людину без її волі, вона постійно знаходиться у ситуації загрози використання цієї інформації проти неї або в чийсь інтересах.

Мануель Де Ланда, аналізуючи системи збору інформації, говорить про створення “панспектрону” – “так можна було б назвати новий механізм, котрий прийшов на зміну оптичному спостереженню для збирання розвідувальної інформації.”

Гіденс, пишучи, що “ в нас немає простої та очевидної програми, як справитися з цією проблемою” [281.], приходять до висновку, що стеження не пояснюється ні капіталізмом ні індустріалізацією. Тобто він вказує на таку сферу суспільних відносин, яка не регулюється традиційними політичними та економічними засобами, які є в розпорядженні національної держави.

Капіталізм, індустріалізм та розвинутий адміністративний апарат нагляду і контроль над засобами насилля обумовлюють розповсюдження модернових держав по всьому світу. Національні держави концентрують адміністративну владу більш ефективно, ніж традиційні, тому вони здатні до більш ефективної концентрації ресурсів. Капіталістичне виробництво дозволяє виробляти, концентрувати на цілеспрямовано використовувати соціальні, економічні та військові ресурси роблять експансію цих держав незупинною, що породжує феномен глобалізації модерну. Образ суспільства Гіденса містить комплекс відношень між локальною залученістю (умовами співприсутності) і взаємодією на відстані (зв'язками присутності і відсутності). У сучасну епоху рівень просторово-часового дистанціювання значно вищий, ніж у будь-який попередній період, і відношення між місцевою та віддаленою соціальною формами та подіями стають “розтягнутими”. Глобалізацію можна визначити, за такою логікою як інтенсифікацію всюдисущих соціальних відносин, що пов'язують віддалені райони таким чином, що локальні феномени формуються під впливом подій, які відбуваються на величезних відстанях від них і навпаки. Глобалізація має чотири складові: капіталістична економіка, система національних держав, світовий військовий порядок і міжнародний поділ праці. Як ми вже бачили вище, інформатизація є необхідною для існування усих цих складових. Таким чином у концепції Гіденса фіксується змістовно-структурна сторона інформатизації, а саме здійснення глобалізації. Сучасне інформаційне суспільство – це процеси створення глобалізованого соціального

порядку, де локальні спільноти в рамках окремих державних утворень контролюються віддаленими подіями і, з іншого боку, мають бути постійно під контролем віддалених центрів міжнародного розподілу праці, що спирається на міжнародний військовий порядок. Саме ці явища дозволяють говорити про певний єдиний для усього світу єдиний якісний стан.

Основними рисами “постмодернових” суспільних інститутів, за Гіденсом, є:

по-перше, швидкість процесів соціальної взаємодії в їх межах, яка потребує розвитку відповідної технологічної бази;

по-друге, це сфера змін – різноманітні регіони світу втягнуті у процеси соціальних та інформаційних взаємодій;

по-третє, вони мають символічну та експертну природу.

Усі ці риси роблять необхідними процеси розвитку інформатизації, однак вони не є їх простим наслідком. На нашу думку, експерти виконують дуже важливу роль у такому суспільстві, будучи медіаторами соціального формоутворення.

Можна сказати, що Гіденс фіксує наступні чотири риси нового образу суспільства:

- постдефіцитну економіку, що обумовлена скоординованим міжнародним порядком, ліквідацією загрози війни, створенням глобальної планетарної екологічної служби та соціалізованої економічної організації;
- політична участь багатьох непрофесіоналів у керівництві суспільством через рух за мир, різноманітні трудові, екологічні, демократичні рухи;
- демілітаризація світу;
- гуманізація технології.

Однак, це майбутнє є відкритим та не детермінованим.

ВИСНОВКИ

Розглядаючи розвиток уявлень про інформаційне суспільство, можна зафіксувати декілька вихідних позицій. Насамперед, вони виникали та розвивалися в рамках різних дисциплінарних галузей – футурології, соціальної філософії, економічної теорії та соціології. Перші уявлення про інформаційне суспільство мали прогностичний характер - були, за відомим виразом Д.Белла, “своєрідними утопіями”, які, можна додати, виникли на ґрунті вичерпаності класичних лівих та правих ідеологій в тогочасних західних суспільствах. Ця функція “ідеологічного замітника” досить ґрунтовно піддавалася критиці по обидві сторони “залізної завіси”, доки остання не впала, після чого з’ясувалося, що по обидва її боки набуває активного розвитку нова технологічна, економічна, культурна, політична реальність, центральним компонентом якої виступає кіберкомунікативне середовище.

В нових історичних умовах (або, як тоді було популярно казати, “в умовах кінця історії”) ідеологічна складова концепцій інформаційного суспільства відійшла на другий план, оскільки виникла необхідність впорядкування різноманітних процесів, що стали розгортатися як безпосередньо в новому комунікативному середовищі, так і під його впливом. На цій основі сформувалися як мінімум два дискурсивних простори.

Перший формувався “зсередини” кіберкомунікативного середовища як форма його соціального самоусвідомлення та потребував інтерпретації тих сфер соціального життя, які “підключалися” до нього. Це потребувало вироблення такої універсалістської теорії, яка пояснювала б усі сфери життя суспільства як такі, що породжуються комунікативними процесами. На роль концептуальних засад такої теорії претендували кібернетика, інформаціологія, соціальна філософія. В рамках такого підходу терміном “інформаційне суспільство” стали позначати уявлення про новітні соціальні перетворення як прояви переходу до історично нового стану – “формації”, “хвилі” і т.ін., а соціальність тлумачилася як окремий випадок більш широких, універсальних інформаційних процесів.

Другий дискурсивний простір формувався в рамках предметних галузей тих наук, які досліджували процеси, що відбуваються в окремих галузях суспільного життя – зокрема, в економіці, політиці, сфері правових відносин. Це потребувало такої інтерпретації активного розвитку нового комунікативного середовища та зростання його ролі у відповідних сферах соціальних відносин, де інформаційне суспільство можна було б зрозуміти як продовження розвитку цих окремих сфер суспільної взаємодії. Так сформувалась низка “часткових”, або “предметних” теоретичних інтерпретацій того, чим є “інформаційне суспільство”. Терміном “інформаційне суспільство” в рамках цього дискурсу стали позначати специфічний, окремий сегмент суспільства – новий стан економіки (без

домінування матеріального виробництва), політики (без центральної ролі національно-державних утворень).

На початок XIX ст. сформувалася доволі цікава, на наш погляд, картина: суспільствознавці використовують термін “інформаційне суспільство”, поєднуючи обидва його значення за допомогою простого сполучника “і”.

В соціологічній теорії інформаціоністський універсалізм першого підходу передбачає поєднання з орієнтацію на розгляд нових соціальних реалій як єдності комплексу окремих сфер соціальної взаємодії, тобто з такої точки зору, де вони були б проявами одного й того ж, нового (або ні) стану суспільної взаємодії. Тому, образно кажучи, туг термін “і” мав би поєднати одне й те ж з самим собою, або розуміння того, чим є “інформаційне суспільство”, має бути таким, де обидва описаних вище дискурсивних простори виступали б як окремі випадки, тобто соціологія має синтезувати знання про історично нову соціальність, якщо така дійсно виникає в наш час. Означені вище дискурсивні простори, на нашу думку, можуть бути зведеними на теоретичній платформі теорії комунікативної дії, автором якої є Юрген Габермас. Концепція комунікативної дії, яка поєдбує розгляд соціальної взаємодії як такої, в контексті якої відбувається спільне конструювання шляхом певним чином структурованої інформаційної взаємодії (у вигляді політичного, культурного, економічного та ін. спілкування), дозволяє в перспективі побачити єдність суспільних процесів сучасності. До тих пір, поки задача такого теоретичного синтезування не здійснена, можна говорити лише про певні образи соціологічного суспільства, які формуються в наш час.

Узагальнивши основні тези, щодо соціальних основ інформаційного суспільства, які постулюються в різноманітних його концепціях, можна виділити такі його основні, часом протилежні, риси.

Масштаби суспільства:

- структура соціуму виходить за рамки національно-державного утворення, інформаційне суспільство формується у межах глобальних економіки, політики і культури;
- інформаційне суспільство розглядається як сформоване у межах окремого національно-територіального утворення – США та євроатлантичної спільноти, які домінуватимуть в глобальних соціально-економічних процесах. Його розвиток поза національними або класовими ідеологіями, формує нове, глобальне бачення світу, в той же час в центрі цього світу постають США як законодавчий носій нових технологій;
- двоїстість простору соціальної взаємодії: геополітичне домінування окремих найбільш розвинутих регіонів у планетарному масштабі, жорсткий розподіл світу на інформаційно розвинутий центр та перманентно стагнуючу периферію, яка не має власної автохтонної перспективи розвитку;
- зменшиться роль національної держави та бюрократії, децентралізований комп'ютерний інтелект унеможливить тоталітарні тенденції влади;

- сучасна держава - це не територіальна нація-держава, а “мережна держава”, що створює складну мережу розподілу влади і прийняття рішень, що розподіляє, між міжнародними, мультинаціональними, національними, регіональними, локальними, недержавними, політичними інститутами

Особливості економіки:

- на глобальному рівні відбуватиметься ріст напівавтономних економік постімперіалістичного світу;
- домінуватиме нелінійний, мережаний спосіб організації виробництва;
- основним рівнем нової економіки є глобальний фінансовий ринок, що тільки частково регулюється ринковими правилами. Він формується і регулюється інформаційними потоками і телекомунікаційними системами;
- в економіці буде два рівні виробництва – масове та індивідуалізоване, відбувається перехід від індустріального господарства до економічної системи, заснованої на знаннях і інформації, що призводить до подолання капіталістичної приватної власності і відчуження (у марксистському розумінні), це виступає базисом формування нової системи цінностей сучасної людини;
- у структурі зайнятості переважатимуть інтелектуально насичені види діяльності в “електронних котеджах”, що дозволять перенести роботу з офісу в житло працівника;
- крім економії часу і скороченні транспортних витрат, витрат на забезпечення централізованих робочих місць, упровадження “електронних котеджів” приведе до зміцнення родини і підсилить тенденції до відродження привабливості малих міст і сільського життя, тобто виникне тенденція деурбанізації суспільства;
- економіка і соціальне життя організуються не навколо накопичення - процесу, що зв’язує минуле з майбутнім, а навколо комунікацій, що мають тільки сьогодення;
- на центральне місце засобів виробництва приходять інструменти комунікації, а виробничі відносини поступаються своєю визначальною роллю відносинам, що виникають у процесі спілкування;
- основним предметом праці стає інформація, яка має відмінні від речовини характеристики, що надає переваг структурам інформаційної економіки над індустріальним виробництвом.

Особливості соціальної структури:

- виникає новий тип протиріччя в суспільстві - цифровий, який обумовлює нову стратифікацію, засновану на різних здібностях людей генерувати нові знання. Основним соціальним протиріччям інформаційного суспільства буде протиріччя між основними верствами інформаційного суспільства - одна із яких має знання й

інформаційні технології, а інша – не має;

- структурування соціальних відносин визначатиме ситуація домінування постматеріалістичної системи цінностей, скерованих на самореалізацію кожної людської особистості;
- складатиметься динамічна структура соціальної взаємодії, в основі змін якої лежать синергетичні ефекти, що відбуваються в процесах творчої взаємодії об'єднань вільних індивідів;
- основним чинником соціальної мобільності стає наявність знання та здібностей до сприйняття і орієнтації в глобальних інформаційних процесах;
- на місце соціальності індустріального суспільства побудованої навколо проблематики міжгрупової взаємодії прийде соціальність, побудована навколо проблем взаємодії індивід-суспільство та індивід-індивід, тому основним рівнем соціальної взаємодії має бути мала група;
- однозначна лінійна впорядкованість та централізованість соціальних взаємодій буде розрушеною в результаті розпаду цілісної системи інтегрованого у минулому етосу та потреб соціальних структур, на зміну їм прийдуть такі соціальні характеристики, як неоднорідність, багатомірність, та контраверсійність;
- виникає більш абстрактне, інтелектуальне, невидиме і глобальне суспільство, де будь-кому можна обмінюватися і торгувати, основним класом якого є інформаційні менеджери;
- зростає швидкість процесів соціальної взаємодії в їх межах, яка потребує розвитку відповідної технологічної бази, різноманітні регіони світу втягнуті у процеси соціальних та інформаційних взаємодій, які мають символічну та експертну природу;
- соціальна взаємодія у такому суспільстві відбувається за посередництвом електронно-комунікативних засобів та має характер мозаїчного резонансу, тобто є децентралізованою і не передбачає соціальної ієрархізованості;
- основним формотворчим процесом у суспільстві виступає рух символів;
- соціальний простір зменшується (або зникає), виникає можливість безпосередньої взаємодії з людьми безвідносно їх просторового розташування, соціум формується як “глобальне село” – на основі безпосередніх, міжособистісних, неформалізованих відносин між індивідами, які позбавлені макрогрупового впливу;
- базовою соціальною групою у суспільстві буде місцева громада, основний суб'єкт соціальної дії – представники інформаційного, банківського і фінансового капіталу, що набуває нового, електронного вигляду;
- основною структурною інституцією суспільного устрою є глобальна корпорація, що побудована на ринкових засадах;

- двоїстість масових способів життя: виникнення “нового кочівництва”, яке супроводжуватиметься зростанням індивідуалізації людини та її соціальних рис, поряд з масою “виключених” з соціуму людей, які живуть в абсолютно деіндивідуалізованому та незмінному світі;
- двоїстість релігійних орієнтацій: зростання релігійності як основи соціальної поведінки людини в двох напрямках – співчутливості та нетерпимості;
- в соціальній структурі виникають особливі суб’єкти соціальної діяльності що не пов’язані з традиційною індустріальною системою – етерналісти-аналітики та нексіалісти;
- змінюється інституційний характер класів: правлячий клас здатний створювати моделі соціального споживання, то керований клас здатен не стільки виконувати і пускати в хід ці моделі, скільки пристосовуватися до них;
- соціальні трансформації будуть мати багатонаправлений характер та відбуватимуться у рамках теоретичної парадигми, обумовленої інформаційними комунікативними технологіями, що базуються на електроніці і генній інженерії. Ця парадигма заміщає технологічну парадигму Індустріальної епохи, організовану переважно навколо виробництва і розподілу енергії;
- консолідація загальних смислів у такому суспільстві відбувається через кристалізацію практик у просторово-часовій конфігурації, яка створює культури, що є системами цінностей і вірувань, які визначають зміст кодів поведінки. У цій матриці відносин немає системного домінуючого фактора. Усі шари і каузальні відносини взаємопроникають одне в одне і можуть бути розділені тільки аналітично. Структура конкретного суспільства існує як мережна взаємодія у певному часі;
- значимість ієрархічних відносин поступається місцем значимості положення в системі мережних зв’язків;
- інформаційне суспільство принципово відрізняється від інших тим, що воно відривається об’єктивної основи і переносить людей в область суб’єктивного, перетворює їхнє життя в гру, що радикально відрізняється від усіх соціальних відносин часів модерніті;
- як предмет діяльності людини в нових умовах існує лише єдина недиференційована реальність, в якій зливаються всі сторони життя суспільства, що робить практично неможливим визначення довгострокових пріоритетів; люди керуються логікою наслідків, а не цілей; їхнє поведіння задається скоріше внутрішнім змістом тих чи інших дій, ніж їх утилітарною корисністю;
- людина втрачає контроль над більшістю значимих соціальних процесів, в зв’язку з цим зростає невизначеність і прогресуюча незащищеність особистості перед неконтрольованими для неї змінами, відповідно до чого виникає прагнення людини відмовитися

від досягнення перспективних цілей заради одержання негайних результатів, що в кінцевому рахунку приводить до дезинтеграції як соціального, так і індивідуального, життя;

- суспільство складається з транснаціональної еліти та мас. Перша уособлює здатність безмежного впливу, вона є носієм усіх соціальних ініціатив, але обмежена інерційністю суспільних процесів, які відбуваються надто швидко та включають діяльність дуже великої кількості людей. Масове суспільство, яке виникає на початку ХХ ст., глобалізується, змінюється “супермасовим”, структуруюча дія за допомогою традиційних засобів (політика і культура) стає проблематичною. Цей вплив є негативним відносно традиційних структур і одним з його засобів є інформатизація;
- суспільство стає незмінним, деструктурованим та дераціоналізованим, у ньому неможливе виникнення суб’єктів історичної дії, а людська особистість, будучи статистом у власному житті, постійно знаходиться у деструктурованому стані;

Особливості трансформації інститутів влади:

- основний соціальний конфлікт інформаційного суспільства протиставляє великі апарати керування і виробництва окремим споживачам;
- це суспільство базуватиметься на комунітарності та буде орієнтованим на інтереси окремого індивіду, екологічні та інші неекономічні проблеми;
- домінуючою соціальною групою виступають представники “нової інтелігенції”, які від імені “теоретичного знання” створюватимуть моделі соціальної організації;
- влада і контроль поступово переходять від власників капіталу до тих, хто має знання й інформацію й ефективними технологіями його використання, що не скасовує значення капіталу - як правило капітал перерозподіляється, а центри концентрації знання й інформаційних технологій стають одночасно і центрами керування фінансовими потоками;
- історично новим соціальним суб’єктом виникнення та розвитку інформаційного суспільства будуть виступати корпорації, що виникають у високорозвинутих технологічно країнах, де воно вперше сформувалося. Решта світу знаходитиметься у фарватері інтересів розвитку інформаційного суспільства, але у глобальному контексті його розвиток впливає на соціальні процеси тих країн, де воно ще не сформоване;
- виникатиме глобальна еліта, яка житиме поза межами національно-територіального поділу сучасного світу та поза відповідними соціальними мотиваціями;
- у такому суспільстві всі процеси будуть керованими, спонтанність соціального розвитку стане неможливою, управління соціальними процесами на відбуватиметься на засадах свідомої їх організації і

тотального контролю на рівні повсякденності;

- у суспільстві домінуватиме “спонтанна експресивність”, оскільки виникає нове електронне аудіовізуальне середовище як основа організації соціальної поведінки особистості та групи, що призводить до дераціоналізації та нелінійності соціальної поведінки особистостей і груп, електронні засоби масової комунікації стають відносно самостійними і справляють суттєвий та активний вплив на соціальну взаємодію. Основним каналом сприйняття образів суспільства стає слуховізуальне сприйняття дійсності. Раціональні процедури відходять на другорядне місце, інформаційне суспільство передбачає зміни типів особистості у напрямку орієнтацій не на смисли, а на безпосередні ситуативні відчуття та потреби. Виходячи з цього, міф стає найбільш вживаною та адекватною формою відображення суспільства у масовій свідомості та, відповідно, засобом політичної диференціації;
- виникає технологічна можливість утримувати під глобальним контролем емоційний клімат цілих культур та можливість виникнення соціальних суб'єктів відповідного рівня інтересів і масштабів діяльності, що створюватимуть нову еліту.

Узагальнюючи ці риси, можна побачити, що сформувалося декілька досить непослідовних соціологічних образів інформаційного суспільства. На нашу думку серед них можна виділити наступні:

По-перше: “Ризомне” або “Поліцентричне” суспільство. Воно характеризується такою рисою як “смерть індустріального міста”, що обумовлене переходом від індустріальних технологій (використання високих тисків, енергій та обсягів) до постіндустріального виробництва з основою у вигляді нано- та біотехнологій. Великі міста як індустріальні агломерації зникають і виникає велика кількість малих центрів, які виконують функцію міста – насамперед надання послуг. Процес децентралізації набуде розвитку у процес деагломерації – розукрупнення промисловості на базисі нових “чистих технологій” та зосередження її у різноманітних малих центрах подібних сьгоднішній “Силиконовій долині”. Цей новий процес з необхідністю передбачає співробітництво між різноманітними підприємствами і організаціями, котрі сьгодні ще ігнорують одне одного. Вони будуть пов'язані таким чином, щоби зробити можливим постійний зв'язок між виробництвом, університетським дослідженнями і місцевою адміністрацією. Це передбачає відхід від статусної диференціації, зміщення основ суспільної взаємодії зі сфери економічної взаємодії в сферу культурно-інформаційну. Таке суспільство, однак, має свої негативні сторони, оскільки конкурентні відносини між робітниками досягають рівня, що важко переноситься. Більшість шукає втіхи у алкоголі або інших компенсаційних засобах. Результат всього цього: розрушення сім'ї, алкоголізм, зростання наркоманії, падіння рівня життя. Таким чином, децентралізація не є автоматичним та безболісним процесом. Соціальні суб'єкти у такому суспільстві – місцеві громади та професійні еліти.

По-друге: “Суспільство глобальної диференційованості.” Згідно такого

образу інформаційного суспільства, воно схоже на те, що М.Маклюен називає “глобальним селом”. Використання електроніки робить можливим створення середовища з контрадикторними, на перший погляд, характеристиками: децентралізацією та розсередженням, з однієї сторони, і щільною комунікацією і солідарністю – з іншої. Це село, однак таке, що позбулося свого “ідіотизму” та відкрите комунікаційним впливам планетарного рівня, таке, що характеризується одночасно приватністю, інтимністю, солідарністю. Завдяки телекомунікації виникає новий тип солідаристських зв’язків – “увесь світ у твоєму домі”. Це – механічна солідарність, і люди мають бути готовими до того, щоби вміти критично переосмислювати інформацію, яку вони отримують, оскільки виникає реальна небезпека соціального конформізму. Таке суспільство виникає в результаті некоординованих технічних рішень, як результат незворотнього, безсуб’єктного, історичного руху у напрямку оптимізації суспільної взаємодії. Воно виникає в результаті цього історичного руху, буде результатом спонтанної експансії домінуючих економічних та технологічних сил, монопольного володіння знанням, технічними та фінансовими можливостями, формальної демократії і бюрократичного колективізму. Образ суспільства “глобальної диференційованості” – це перемога техніки, яка із засобу стала ціллю, її значущість стала тотальною та неконтрольованою. Наслідки цього величезні, вони змінюють сферу праці, класової структури, сім’ї, виховання і можуть бути катастрофічними для людства.

По-третє: “Суспільство спонтанної експресивності.” Створення єдиного мультимедійного середовища, яке дозволить спілкуватися новим генераціям у формах безпосередньо масового спілкування у чуттєвій формі, обличчя-до обличчя. Масові спільноти будуть існувати в практиках соціальної взаємодії у наглядно-чуттєвих формах, а не у вигляді абстрактних понятійних конструктів. Прообраз такого суспільства, з цієї точки зору, знаходить свій вираз не тільки у студентських демонстраціях та молодіжних рухах протесту, таких екзотичних формах як “флешмоб” та кіберкомунікативні спільноти. Це досить широкий феномен – від великих рок-фестивалей до масових маніфестацій за найрізноманітнішими поводами. Індивідуалістична культура вмирає, їй на зміну приходить культура групова. Груповим, інтерсуб’єктивним стає мислення, творчість, відчуття. Навіть істина у такому суспільстві стає інтерсуб’єктивним процесом. Соціальні якості суб’єктів змінюються у такому суспільстві зі змінами культурного контексту, що створюється внаслідок спільних експресивних дій та оцінок ситуації. Таке суспільство очікують багато складнощів. Головна з них – та, що люди можуть стаги згодом інфантильними, безвідповідальними, звичних до групової, неперсональної відповідальності. Образ соціального суб’єкта у такому суспільстві – ситуативні масові угруповання, нестабільні у часі та просторі неформалізовані групи “прямої дії” та окремі високорозвинуті індивіди-креативщики. Структура суспільства – анархічна.

По-четверте: “Суспільство-мурашник”. Цей тип суспільства характеризується надто високим рівнем урбанізації і демографічним вибухом. Це постурбаністичне суспільство, у ньому відсутні міста з концентричною структурою, яка робить місто комунією, спільнотою. Разом з подоланням

відмінностей між містом і селом відірвуть також процеси економічного обміну між ними. Сільські райони більше не забезпечуватимуть відтворення міст, міські субструктури (транспортна, енергетична, продовольча) занепадають, відповідно зростає їх вартість. Зростає відчуття самотності і покинутості, результатом чого є зростання клаустрофобії, злочинності, агресивності. Деколонізація трансформує міжнародні економічні відносини, руйнує відносний баланс між колишніми метрополіями та колоніями. Традиційні сільгосподарчі культури йдуть до кризи, занепаду та голоду.

По-п'яте: “Суспільство інформативної корпоративності.” Це – двочленне суспільство, пласка піраміда з вузькою відсіченою вершиною та дуже широким фундаментом. Вершину його складають “династичні” групи “світової еліти”, проникнути в які практично неможливо. Вони взаємно переплетені, однак значним чином роз'єднані за культурними засобами самовідтворення. Тому вони не мають реальної влади над тими, хто складає “фундамент” такого суспільства. Вони як фаланстери або монастирі, особистий склад яких втратив віру або забув її. Це – відносно маленькі групи або конгломерати, технічно дуже “продвинуті”, яким доводиться “плавати” у недиференційованому ворожнечому соціальному морі. Вони політично неосвічені і з соціальної точки зору зашорені у вузькі рамки неоконсерватизму. Вони майже феодално замкнені. Їх політична безграмотність є наслідком того, що сучасні технології, модифікуючи засоби виробництва, продукують низову дислокацію влади та породжують непричетність до неї старих еліт. Нові ж еліти не здатні виробити легітимуючу ідеологію. У такому суспільстві старий механізм політичного представництва, від політичних партій і профспілок, перетворюється на формальну схему, позбавлену субстанції та животворної сили – він не здатний керувати, оскільки не здатен передбачити, займає скоріш захисну позицію, охоплений страхом та недовірою. У суспільстві “інформативної корпоративності” продовжують функціонувати старі цінності, котрі нічому не навчають та втратили функціональний зв'язок з технологіями. Корпоративне суспільство буде супернаселим, буде у постійній кризі сфера праці. Згідно такого образу інформаційного суспільства його технологічна складова є більш багатюю, ніж структура, призначена для обґрунтування використання та розповсюдження технології. Високий рівень технології може породити в рамках корпоративного суспільства такі типи організаційних і політичних зв'язків, котрі приведуть до мультивалентного, багатомірного суспільства. Воно буде водночас децентралізованим і інтегрованим, а завдяки технології – гомогенним, таким, що має загальну культурну орієнтацію, однак не конформістським, а таким, у якому природна соціальність індивіда розкривається та найбільш повно реалізується. Це передбачає появу нових засобів раціоналізації цього більш складного та багатомірного суспільства.

По-шосте: суспільство “тотальної завершеності”, в якому завершено процес відчуження від людей як результату їхньої праці, так і їхньої здібності впливати на власну долю. З цієї точки зору сучасна система створює алгоритм, при якому система тотального соціального контролю циклічно відтворюється з дня в день без якої-небудь пролому, без якої-небудь надії на внутрішні дефекти, що могли б вести до звільнення. Описане положення справ стає остаточною реальністю з приходом “інформаційного суспільства.” З цієї точки

зору дослідники слід звертати увагу на ряд моментів, що характеризують радикальну зміну людського буття в інформаційному суспільстві: скасування духовної волі, заснованої на протиставленні внутрішнього світу людини навколишнім, зникнення принципу вірогідності і категорії норми. Такий образ інформаційного суспільства характерний тим, що згідно нього вперше за час існування людини як розумної істоти, що почуває, зникає не тільки протиріччя, але навіть виразне розходження між внутрішнім світом суб'єкта і навколишнім його об'єктивним буттям. В такому інформаційному суспільстві знімається всяке розходження між живимо свідомістю і “штучним інтелектом”, перетворюючи основну масу людей на продовження автоматизованого світу символічного споживання. Дуже незначна соціальна еліта за допомогою високотехнологічних засобів контролюватиме практично усе населення планети, розподілене за штучними ознаками у віртуальні спільноти, що живуть у культурі постійної реінтерпретації. Виходячи з тотальної завершеності формується також соціальний рух за тотальне скасування цієї відчуженості, глобальний та неструктурований, прототипом якого є сучасний рух антиглобалістів.

Ми можемо бачити, що в процесі вироблення концепцій інформаційного суспільства по-перше використовувався образ індустріального суспільства по-друге, виокремилися дві тенденції – одна тлумачить нове суспільство як таке, що поглинає особистість та сучасні соціальні інститути, а друга – як така, що їх посилює та робить більш дієвими. Інакше кажучи, концептуалізація сучасного суспільства відбувається в двох різних площинах з різними логіками – одна, що спирається на образ індустріального суспільства і друга, яка намагається оджеговуватися від нього, але при цьому приходиться до висновків, що суспільство (як впорядкований континуум соціальної взаємодії) та особистість (як носій відповідних соціальних якостей) перестають існувати. На нашу думку ця ситуація – продовження того, що новий образ суспільства ще не склався і тому частина соціальних взаємодій виходить за рамки соціологічної концептуалізації. Гіперреальність бодрійарівської симулякрової взаємодії, фіксація Дж. Александером мультипарадигматичного характеру соціологічної теорії, образ луманівського суспільства без людини та чітких меж, постановка Гіденсом питання про посилення теми глобалізації в майбутній соціологічній теорії – все це, поряд з доволі контрадикторними описами інформаційного суспільства, говорить про необхідність виходу за рамки образу суспільства, який сформувався за часів розвитку суспільств-націй, побудованих на засадах індустріальних способів виробництва, які потребували синхронізації в лінійних просторово-часових рамках діяльності великих мас людей, створення та утримання відповідного розмежування між індустріальними комплексами.

Розглядаючи проблему концептуалізації образів інформаційного суспільства у соціології, ми виходили з того, що соціологія має зробити свій внесок у розуміння соціального життя, служити орієнтиром і звертатися до всіх соціальних вимірів, наскільки б вони складними не були. Лише спираючись на образ суспільства як загальну, фіксовану засобами соціологічної теоретичної рефлексії картину, ми зможемо вирішувати проблеми описування більш фрагментарних його компонентів.

Основна проблема, що ми її вирішували, полягала у тому, щоб з'ясувати, який новий образ суспільства виникає в процесі різноманітних форм рефлексії процесів інформатизації і на якій основі соціологія здатна його концептуалізувати.

Соціологія може включитися в дискурс про інформаційне суспільство на позиціях теорії комунікативної дії, оскільки ця теорія дозволяє розглядати соціальні процеси що відбуваються в умовах переходу від економічної детермінації соціогенезу до комунікативної. Соціальну взаємодію та формоутворення можна концептуалізувати саме на позиціях теорії комунікативної дії, оскільки поняття “комунікативна дія” дозволяє розглянути в єдності наявні образи інформаційного суспільства, виділити їх соціологічну специфіку, віднайти суб'єктів та структурно функціональні зв'язки в процесах соціальної взаємодії.

Можна також констатувати, що образи інформаційного суспільства не є соціологічними, оскільки сформовані на недостатньо абстрактному рівні, ніж цього потребує соціологічне теоретизування, тому термін “інформаційне суспільство” є запозиченням, яке можливо використовувати в соціології для позначення окремого сегменту суспільства, що виникає та розвивається в процесі розвитку умов переходу до комунікативного суспільства.

Термін “інформаційне суспільство” не є евристичним для соціологічної концептуалізації соціальних змін, які відбуваються під впливом процесів інформатизації, в рамках предмету соціології слід використовувати термін “комунікативне суспільство”, оскільки інформаційна взаємодія є лише засобом здійснення комунікативності, яка є основою соціальної взаємодії.

Соціологічна теорія формується на засадах філософсько-спекулятивного, наукового та утопічно-футуристичного типів мислення. В соціологічному теоретизуванні традиційно використовуються образи суспільства, які були продукованими в період розвитку індустріального ладу, що зумовило не тільки специфіку цих образів, але й стандарти наукового пізнання, що вкорінилися в соціології. Ці загальнонаукові стандарти в наш час зв'язуються, що потребує відповідних змін у соціологічному пізнанні - воно стає багатомірним, мультиплікативним, орієнтованим на суб'єктивну компоненту.

Образи суспільства, які використовувалися в соціології класичного періоду орієнтовані на те, що устрій суспільства є похідним від його економічного ладу, а саме суспільство завжди має централізований і раціоналізований характер. Теза про домінування економічної сфери у побудові суспільства неодноразово критикувалася, однак у соціології під її впливом затвердилося уявлення про одинірний характер соціальних зв'язків в рамках суспільного цілого, про їх раціональний та стабільний характер, відповідно до цього сформувався система стандартів соціологічного знання.

Сучасні образи інформаційного суспільства є результатом осмислення процесів інформатизації та глобалізації на основі використання різних типів соціального мислення: філософського, футуристичного, економічного, соціологічного. Зокрема, на основі філософського типу мислення виникають образи інформаційного суспільства як особливий зв'язок в рамках суспільства та як нової фази вже існуючого суспільства – “суспільства високого модерну”; на

основі футуристичного типу мислення продуковано образи суспільства, як абсолютно мінливого, невизначеного та неструктурованого континууму суспільних відносин; на основі економічного типу мислення виникають образи інформаційного суспільства, спочатку як структурного компоненту, а згодом як різновиду постеконічного суспільства, заснованого на новому різновиді соціального зв'язку – інформаційному, що має постати в результаті революції засобів маніпулювання інформацією. Це передбачає виникнення нового типу господарювання, обумовленого переходом на нові принципи менеджменту, інформаційні технології та нові виробничі технології, що створює передумови розвитку глобального ринку.

Різноманітні економічні та футуристичні образи інформаційного суспільства побудовані з точки зору різних соціальних суб'єктів і передбачають часом протилежні концептуальні картини соціальної реальності, але в цілому не виходять за рамки образу “трудового суспільства”, який був основою соціологічної концептуалізації суспільних процесів періоду кінця XIX – 70-х. Років XX ст.;

Новий образ суспільства, який виникає в наш час, має подвійну структуру та мультиплікативний характер. Тому такий образ буде багатомірним і передбачатиме можливість його розгляду в ракурсі декількох перспектив лінійної концептуалізації. Позначимо деякі перспективи соціологічної концептуалізації інформаційного суспільства у вигляді наступних тез.

По-перше, сучасна соціальна реальність є поліотною, відповідно до чого соціальні взаємодії слід розглядати як такі, що відбуваються одночасно в двох онтичних площинах – локальній та глобальній, які мають власні структурні та функціональні логіки. Подібно до того, як свого часу поряд зі сферою політичних, регульованих державою, відносин, виділилися приватні сфери громадянських та сімейних відносин, в наш час виникає нова, глобальна сфера відносин, що передбачає власні засади. Інформаційні процеси відбуваються як засіб (і водночас прояв) співвідношення двох цих двох онтичних начал соціальності, що за своєю природою має в основі не економічну, а комунікативну дію. Звідси інформаційним це суспільство можна називати лише за інструментальною ознакою відтворення соціального порядку (подібно до того, як раніше називали суспільство індустріальним), а за змістовною ознакою новий образ суспільства слід називати комунікативним (подібно до того, як йому передувало економічне або трудове суспільство).

Тому той образ суспільства, який використовуватиметься в соціології, відповідна система понять та категорій концептуалізації, відбиваючи водночас дві якісно відмінні онтологічні реальності, виконуючи функцію раціоналізації та водночас маючи на меті рефлексування ірраціонального (згідно уявлень класичної раціональності) характеру соціальних відносин, набуває двоїстого характеру. Образ комунікативного суспільства не буде стійким та однозначним, як за індустріальної доби, він буде багатовимірним та багатоплановим, оскільки тривалої, стійкої формалізованої соціальної структурної основи воно не матиме.

По-друге, формування соціологічного образу інформаційного суспільства відбувається в умовах так званої “кризи раціональності” доби Просвітництва

та Нового Часу. В нових соціальних умовах цінності починають формуватися безпосередньо у контексті соціальних відносин, соціальної ситуації – в залежності від того, яким є конкретний соціальний контекст, одна й та ж сама дія може набувати негативного або позитивного характеру.

Ця так звана “криза раціональності” проявляється, зокрема, у спробах побудови системи ідей, орієнтованих на ірраціональність, деструктурованість, безособовість і, за формальною ознакою, на протиставлення типологічних моделей “традиційного” суспільства суспільству “модерна”. В теоретичній соціології це призводить до появи внутрішньо діаметрально зорієнтованих тенденцій, які проявляються, зокрема, у постмодерністських спробах побудови концепцій (які є за визначенням раціональними конструктами), відкидаючи раціональність як принцип відображення соціальності. Звідси система понять та категорій в рамках такої концептуалізації набуває подвійного характеру – водночас виконуючи функцію раціоналізації та маючи на меті створення та утримання ірраціонального (згідно уявлень класичної раціональності таку, де відсутні центр, лінійна детермінація, структурна повнота і функціональна узгодженість) характеру соціальних відносин.

Образ (образи) нового суспільства, створений під впливом такого подвоювання не може бути стійким та однозначним, він постає як серія образів суспільства, що будуть змінюватися у нестійкому соціальному світі за “правилами”, які будуть встановлюватися у кожному винятку окремо. (Кожен прецедент буде подаватися в масовій свідомості як правило, однак ці правила ніколи не матимуть обов’язкової сили) Гра за відсутності правил – дельозівська “абсолютна гра” – так реальність інформаційного суспільства виглядає ззовні, з боку соціальної дії – це реалізація нових соціальних проєктів, які, за З.Бауманом є “біографічним вирішенням системних протиріч.”

Образи суспільства у соціології завжди будувалися з використанням найбільш фундаментальної ідеї для соціології - ідеї раціоналізації усього масиву суспільних відносин. Виходячи з цього, суспільство усвідомлюється як упорядкована взаємодія, раціональна регулярність відносин між великими соціальними групами, що втілена за допомогою певних соціотехнологічних засобів. Вихід за рамки раціональності в соціології пов’язаний або з виходом за рамки її предмету, або з пошуками нових предметних вимірів раціоналізуючих практик.

Образи суспільства в двадцятому столітті формувалися як проєкти формування того чи іншого типу раціоналізації суспільних відносин, за це соціологам ставили в провину “політичну заангажованість”, однак, як переконливо показали свого часу К.Маркс, М.Вебер, К.Мангейм, будь-яка наука, а особливо суспільствознавча, не може розвиватися поза актуалізованим простором соціальної боротьби і тому передбачає так чи інакше орієнтованість на відповідні соціальні механізми. Незважаючи на усе різноманіття, соціологічні концепції суспільства спіралися на фундаментальний образ “трудового суспільства” згідно якого соціальне є детермінованим економічним. Зміни цього співвідношення, формування необумовлених безпосередньо економічними потребами спільнот та підвищення їх значення у соціальному спілкуванні проблематизують процеси відтворення та здійснення регулярного

характеру суспільних взаємодій.

Саме тому відхід від лінійного, одновимірного (економічно, або культурно, або якимось чином ще детермінованого) характеру раціоналізації призводить до кризи соціальних інститутів та сприймається з точки зору створених в минулому теоретичних засобів як “кінець соціального” або “антропологічна катастрофа”. Це спричиняє відчуття вичерпаності соціологічного проекту та навіть раціональності взагалі.

По-третє, виходячи з цих особливостей сучасної теоретичної ситуації, образи інформаційного або комунікативного суспільства, які розвиваються за таких умов, виглядатимуть не повною мірою як “суспільство” (структурована, впорядкована, внормована, стала у часі організація систем діяльності, скерована на задоволення існуючої, сталої системи потреб), оскільки образ нової соціальної реальності має містити момент його внутрішньої креативності, скерованості на постійне створення нових систем потреб, на невідповідність форм спілкування задоволенню потреб як суттєво необхідної риси існування такого порядку відносин між людьми. Різниця між останніми являє собою об’єктивну реальність, яку можна розуміти як “соціальну інформацію”, або як “інформацію” – критичний ресурс існування такого суспільного порядку, використання якого призводить до виникнення відповідної структурної диференціації (з відповідними рисами) та культури.

По-четверте, окрім внутрішньої подвійності (двоїстості) новий образ суспільства має зовнішню, пов’язану з формами його організації, подвійність. Вона обумовлена тим, що процеси інформатизації відбуваються водночас на двох рівнях – глобальному та локальному, при тому що ці рівні відбивають цю подвійність на рівні подвійності образів суспільства, що формуються у процесі розгортання нової соціальної реальності. Використовуючи відомий кіплінгівський образ, можна сказати, що виникає своєрідне “соціальне Задзеркалля”, де образи суспільства як на локальному, та і на глобальному рівні формуються у процесах постійної самореференції. Положення Е.Гіденса про подвійну рефлексивність соціальних процесів та Н.Лумана про самореферентність систем є, певною мірою, навіяними такою двоїстістю.

Так, з точки зору суб’єктів транснаціонального рівня, що діють в глобальних масштабах, суспільство виглядає як єдність “глобального” та “локального” (або “глокального”) рівнів, що потребують постійної динамічної гармонізації за допомогою використання інформаційних технологій на основі розвитку постіндустріальної системи виробництва. Ресурси розвитку суспільства з цієї точки зору полягають у майбутньому – новій, постіндустріальній інформаційній технології, а сам соціальний порядок є результатом встановлюваного актуалізованою діяльністю деонтологізованого конструктивістського підходу, ідеалом якого є континуум абсолютно мінливих та інформаційно керованих соціальних процесів, структурною одиницею яких має бути соціальний кластер. Ідеологічним виразом подібної перспективи соціологічної концептуалізації є лібертаризм в тому числі в усіх його “інформаційних” різновидах.

На відміну від такої позиції, з точки зору суб’єктів, які є національними за масштабами та характером діяльності, інформаційне суспільство виглядає як

історично сформована єдність, що функціонує в системі зовнішніх загроз з боку подібних утворень, які використовують інформаційні технології для дисгармонізації цілісності національно-територіальних утворень, створюючи систему нових, малоідентифікованих ризиків та загроз. Ресурси розвитку суспільства з цієї точки зору вбачаються у минулому – відтворення засад традиційної культури з її ресурсами автохтонної локальної ідентичності, а сам соціальний порядок виглядає як відтворення історично незмінних засадничих рис суспільної взаємодії, яка з цієї точки зору не залежить від окремої особистості або генерації, збереження соціального континууму в усій його повноті. Граничним ідеологічним виразом подібної перспективи концептуалізації суспільства є сучасний фундаменталізм в різноманітних його варіантах.

Обидві ці перспективи, на нашу думку, є проявом внутрішньої двоїстості образу нового суспільства, вони існують як дві протилежності, що є проявами єдиного процесу сучасної соціальної взаємодії в рамках соціальної тотальності.

По-п'яте, соціологічний образ інформаційного суспільства передбачає подвійність його соціальної структури. В результаті виникає концепт подвійної соціальної стратифікації, яка передбачає одночасне співіснування двох стратових структур комунікативного і індустріального суспільства. Паралелізм цих структур можна розглядати наступним чином.

Керування комунікативним суспільством здійснюють представники мережаного краторіату та на різних рівнях, а індустріальним - національні уряди та міжнародні організації. Вищий керуючий клас складають відповідно куратори інформаційних мереж в одному випадку та політики і національні еліти в іншому. Творцями та носіями ідеології символічного капіталу виступають етерналісти-аналітики, меритократи в комунікативному суспільстві та вчені і представники офіційних експертних співтовариств у індустріальному. Творцями та носіями інтелектуального капіталу в першому випадку виступають нексіалісти, проєктивщики а в другому - підприємці сфери високих технологій. Кар'єрна мобільність здійснюється через членство в мережах або через просування у владній ієрархії. Формами правління виступають відповідно плурархія та демократія. Мотивацією діяльності виступають ексклюзивність або економічна вигода. Русійними силами виступають соціальний капітал (насамперед увага, вплив на свідомість та інтерпретацію процесу смислотворення) або промисловий, фінансовий і торговий капітал (вплив на формування потреб та їх задоволення). Соціальне нормування відбувається у формі сетикету (неформалізованого, індивідуалізованого, контекстуального та орієнтованого на ціннісні уявлення учасників співтовариства) та закони і судочинство (формалізовані, орієнтовані на здійснення легітимованого насильства). Нижчим класом виступатимуть в комунікативному суспільстві буржуазія, консьюмтаріат, подібно до того, як у індустріальному ним був пролетаріат. Організаційною формою комунікативного суспільства виступають інтернаціоналізовані мережі, у той час як індустріального - національні держави. Інститут освіти у комунікативному суспільстві виглядає як мережний, проєктний, нерозривний, в той час як у індустріальному він академічний, кар'єрний та

стандартизований. Образ суспільства, яке виникає, характеризується такими загальними рисами:

- нерегулярність, дисперсність, суспільство стає “віртуальним” у тому сенсі, що структура соціальної взаємодії формується як похідне від конкретних обставин, усвідомлюваних індивідами як такі, що потребують спільної дії у складі тих або інших спільнот;

- суспільство постає як постійно виникаюче та зникаюче, нестабільне та залежне від наявності смислового наповнення соціальності. Образ такого суспільства є позбавленим структури, яка була б орієнтованою на відтворення соціальної взаємодії у часі – остання відбувається завжди тут-та-зараз. Усі соціальні мотиви (похідні від групової належності індивідів) стають дуже нестійкими та залежними від розвитку ситуації, значним ресурсом їх усвідомлення є інформаційно-комунікативна взаємодія.

- соціальна взаємодія в рамках такого образу суспільства мислиться як така, що формується актуалізованими у інформаційних процесах чинниками, відповідно до чого те, що не потрапляє до інформаційного образу соціальності не виступає соціальною детермінантою. Взаємодія за таких умов відбувається не як керування, тобто створення альтернативних мереж причинно-наслідкових зв'язків, а шляхом вбудування в образ соціальної взаємодії нового фрагмента, який змінював би значення та напрям соціальної взаємодії акторів, міняючи цілісність соціальної взаємодії.

Причинність у такому суспільстві виникає з будь-якої перспективи - будучи позбавленим класичної суб'єктності, це суспільство знаходиться у стані, коли вона виникає постійно, існуючи віртуально, нестійко, з необхідністю потребуючи інформаційного ресурсу самоактуалізації. Звідси можна говорити про виникнення віртуальних соціальних суб'єктів в медіатизованому середовищі, які є результатом комунікативної взаємодії.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ:

1. Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід / За ред. В.В.Танчера, В.П.Степаненка. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004., С.27.
2. Теоретическая социология. Антология. В 2-х ч. Пер. с англ., фр., нем., ит.; сост. и общ. ред. С.П. Баньковской. М.: Книжный дом “Университет”, 2002. Ч.1, 424 с.; Ч.2, 432 с. - Ч.1, С.167.
3. Теоретическая социология. Антология. В 2-х ч. Пер. с англ., фр., нем., ит.; сост. и общ. ред. С.П. Баньковской. М.: Книжный дом “Университет”, 2002. Ч.1, 424 с.; Ч.2, 432 с. - Ч.1, С.28-29.
4. Мей Крістофер Інформаційне суспільство. Скептичний погляд / Пер.з англійської. – К.: “К.І.С.”, 2004. 220 с. С.204.
5. Теоретическая социология. Антология. В 2-х ч. Пер. с англ., фр., нем., ит.; сост. и общ. ред. С.П. Баньковской. М.: Книжный дом “Университет”, 2002. Ч.1, 424 с.; Ч.2, 432 с.1, Ч.1, С.69.
6. Теоретическая социология. Антология. В 2-х ч. Пер. с англ., фр., нем., ит.; сост. и общ. ред. С.П. Баньковской. М.: Книжный дом “Университет”, 2002. Ч.1, 424 с.; Ч.2, 432 с. Ч.2, С. 395.
7. Теоретическая социология. Антология. В 2-х ч. Пер. с англ., фр., нем., ит.; сост. и общ. ред. С.П. Баньковской. М.: Книжный дом “Университет”, 2002. Ч.1, 424 с.; Ч.2, 432 с. Ч.2, С. 391.
8. Теоретическая социология. Антология. В 2-х ч. 8.Пер. с англ., фр., нем., ит.; сост. и общ. ред. С.П. Баньковской. М.: Книжный дом “Университет”, 2002. Ч.1, 424 с.; Ч.2, 432 с.Ч.1, С.214.
9. Морен Э. Природа природы. – М.: Прогресс-Традиция, 2005., С.10
10. Schauer T. The Sustainable Information Society Visions and Risks» <http://www.global-society-dialogue.org>.
11. The National Information infrastructure: Agenda for action, 1993.
12. www.g8kyushu-okinawa.go.jp/e/documents/it1.html
13. Д.В.Ландэ, В.Н.Фурашев «Электронное информационное общество в Украине: настоящее и будущее»//Построение информационного общества: ресурсы и технологии // тезисы докладов и информационные материалы XI международной научно-практической конференции. – К.:УкраИНТЭИ, 2005. – 167 С.7.
14. Нейсбит Дж. Высокая технология, глубокая гуманность: Технологии и наши поиски смысла. Пер. с англ. – М., АСТ: Транзиткнига, 2005, С. 8 – 9.
15. Лем С. Молох. М.; АСТ; Транзит-Книга 2005. 781с., С.7 - 8.
16. Ferrarotti F. Five Scenarios for the Year 2000. N.Y. 1986. P.60.
17. Мей Крістофер Інформаційне суспільство. Скептичний погляд / Пер.з англійської. – К.: “К.І.С.”, 2004., С.4.
18. Мей Крістофер Інформаційне суспільство. Скептичний погляд / Пер.з англійської. – К.: “К.І.С.”, 2004. С.15.
19. См.: Иноземцев В.Л. Перспективы постиндустриальной теории в меняющемся мире //Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология. М.: Academia, 1990. С. 18-22.
20. Angell I. “Winners and losers in the Information Age” LSE Magasine, 1995, №711 P.7.
21. Machlup F. The Production and Distribution of Knowledge in the Unated States. Princeton., NJ, Princeton University Press.1962.
22. Porat M. Communication Policy in an Information Society. Washington.,1978,

P.32.

23. Poster M. The Mode of Information: Poststructuralism and Social Context. Cambridge: Polity. 1990., P.63.

24. Ракитов А.И. наш путь к информационному обществу // Теория и практика научно-общественной информации. М.:ИНИОН, 1989. 230 с.

25. Курносов И.Н. Информационное общество и Россия: особый путь // Информ-ревью. 1997ю №4 24 С.4-5.

26. Финько О.А., Нестеров Ю.М. О программе нормативно-правового обеспечения формирования в России информационного общества – в кн: Мелюхин И.Н. Информационное общество: истоки, проблемы, тенденции развития. – М. Изд-во Моск. Ун-та, 1999. – 208 с. С.19.

27. Смолян Г.Л., Черешкин Д.С. Социально-экономические предпосылки движения России к информационному обществу.– в кн: Мелюхин И.Н. Информационное общество: истоки, проблемы, тенденции развития. – М. Изд-во Моск. Ун-та, 1999. – 208 с. С.20.

28. Мелюхин И.Н. Информационное общество: истоки, проблемы, тенденции развития. – М. Изд-во Моск. Ун-та, 1999. – 208 с. С.20.

29. Філософський енциклопедичний словник. Під заг.ред. В.І.Шинкарука. К., Абрис., 2002., с.443.

30. див. Т.Запорожець, Ю.Привалов. Феномен утопії в соціальній думці. К., Фоліант., 2004., 143 с.

31. Ясперс К. Общая психопатология. М., 1997., С.432.

32. Тощенко Ж.Т. О понятийном аппарате социологии // Социол.исслед. 2002. № 9. с. 34 – 43.

33. Луман Н. Теория общества / Теория общества. Сборник. М., 1999., С.196.

34. Смелзер Н. Социология. М., 1994. С.84

35. Плетников Ю.К. Общество // Философский энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1983.

36. Платон. Государство / Соч. В 3 т. Т. 3. Ч.1. М.: Мысль, 1971.

37. Аристотель. Политика / Соч. В 4-х т. Т.4. М.: Мысль, 1983..

38. Луман Н. Понятие общества / Проблемы теоретической социологии. Ред. А.О.Бороноев. СПб., 1994. С. 31-32..

39. Августин. Исповедь / Антология мировой философии в 4-х т. Т.1. Ч.2. М.: Мысль, 1969., С.597

40. Фрэзер Дж.Дж. Фольклор в Ветхом завете. М., 1989., С 208

41. Хейзинга Й. Homo Ludens. В тени завтрашнего дня. М., 1992.С. 318.,

42. Соловьев В.С. Смысл любви. Статья пятая // Русский эрос или философия любви в России. М., 1991. С.73

43. Карлейль Т. Теперь и прежде. М., 1994., С.14-15.

44. Тарасенко В.І., Іваненко О.О. проблема соціальної ідентифікації українського суспільства соціотехнологічна парадигма. – К.:Інститут соціології НАН України., 2004., с.117

45. Цицерон. Диалоги: Про державу Про закони. М.: Наука, 1966.Про закони, кн.І, VII 1, с.23.

46. Про державу, кн.І, XXV 1, с.39

47. Августин. “О граде божием”, кн.ІІ, гл. 21 2.

48. Гоббс Т. Левиафан //Соч. в 2-х тт. Т.2.М., 1991, гл.13, 17 с. 93-98,129-134.

49. Давид Юм. Сочинения в 2-х тт. т.1 М.: Мысль, 1965.3, с.699

50. Давид Юм. Сочинения в 2-х тт. т.1 М.: Мысль, 1965., с.231..
51. В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 1, с. 137.3.
52. Мей Крістофер Інформаційне суспільство. Скептичний погляд / Пер.з англійської. – К.: “К.І.С.”, 2004. 220 с. С.3
53. Валлерстайн И. Интеллектуалы в век перехода.// Социология: теория, методы, маркетинг, 2002, №3,с.54.
54. Lash S. Critique of Information. London; Thousand Oaks Ca.: Sage Publications, 2002. XII + 234 p.
55. Соціологія: Короткий енциклопедичний словник. Уклад: В.І.Волович, В.І.Тарасенко, М.В.Захарченко та ін.; під заг.ред. В.І.Воловича. - К.: Укр.Центр. духовн. Культури, 1998., с.516.
56. Соціологія: Короткий енциклопедичний словник. Уклад: В.І.Волович, В.І.Тарасенко, М.В.Захарченко та ін.; під заг.ред. В.І.Воловича. - К.: Укр.Центр. духовн. Культури, 1998., с. 516
57. Соціологія: Короткий енциклопедичний словник. Уклад: В.І.Волович, В.І.Тарасенко, М.В.Захарченко та ін.; під заг.ред. В.І.Воловича. - К.: Укр.Центр. духовн. Культури, 1998., с.516
58. Waters M. Modern Sociological Theory. L. et al.: Sage Publications, 1994., p.4-5.
59. Девятко И.Ф. Социологические теории деятельности и практической рациональности. – М.: «Аванти плюс», 2003 с.36
60. Scott J. Sociological Theory: Contemporary Debates. Aldershot-Vermont: Edward Elgar, 1995. p.235.
61. Scott J. Sociological Theory: Contemporary Debates. Aldershot-Vermont: Edward Elgar, 1995. p.244.
62. Habermas J. On the logic of the social sciences. Cambridge Policy press, 1988. - XVI, p. 88.
63. Habermas J. The Reconstruction of Historical Materialism. -N.Y, 1980. – p.34..
64. Habermas J. The Reconstruction of Historical Materialism. – N.Y, 1980. – p.58..
65. Habermas J. The Reconstruction of Historical Materialism. - N.Y, 1980. – p.60..
66. Habermas J. The Reconstruction of Historical Materialism. - N.Y, 1980. – p.167.
67. Habermas J. The Reconstruction of Historical Materialism. - N.Y, 1980. – p.172..
68. Habermas J. The Reconstruction of Historical Materialism. - N.Y, 1980. – p.173..
69. Habermas J. The Reconstruction of Historical Materialism. - N.Y, 1980. – p.174..
70. Habermas J. The Reconstruction of Historical Materialism. - N.Y, 1980.– p.176..
71. Habermas J. The Reconstruction of Historical Materialism. - N.Y, 1980. – p.176..
72. Habermas J. The Reconstruction of Historical Materialism. - N.Y, 1980. – p.182..
73. див.: Немецкая социология / отв.ред. Р.П.Шпакова. – СПб.:Наука, 2003. – с.433 –451.
74. Цит.за: Outhwaite W. The Habermas Reader. Cambridge. 1996., P.69.

75. Цит.за: Outhwaite W. The Habermas Reader. Cambridge. 1996., P.69.
76. Цит.за: Outhwaite W. The Habermas Reader. Cambridge. 1996., P.73.
77. Цит.за: Outhwaite W. The Habermas Reader. Cambridge. 1996., P.73.
78. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості. Дослідження категорії громадянське суспільство. Львів "Літопис" 2000., с.23- 24.
79. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості. Дослідження категорії громадянське суспільство. Львів "Літопис" 2000., с.25.
80. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості. Дослідження категорії громадянське суспільство. Львів "Літопис" 2000., с.26.
81. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості. Дослідження категорії громадянське суспільство. Львів "Літопис" 2000., с. 27.
82. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості. Дослідження категорії громадянське суспільство. Львів "Літопис". 2000., с.33-34.
83. Габермас Юрген Структурні перетворення у сфері відкритості. Дослідження категорії громадянське суспільство. Львів "Літопис". 2000., с.38.
84. Див.: А.Ю.Севальников. Онтологические аспекты виртуальной реальности.// Виртуалистика: экзистенциальные и эпистемологические аспекты. – М.: прогресс-Традиция, 2004 с. 208 – 242.; Носов В.А. Психологические виртуальные реальности. М.:Ин-т человека РАН, 1994.; Хоружий С.С. Род или недород? // Вопросы философии . 1997. № 6., с. 53 – 68.
85. Култыгин В.П. Тенденции в европейской социологической теории начала XXI века // Социс, 1993, № 8, с.15.
86. Изложение учения Сен-Симона. 1828—1829. М., 1961. с. 122.
- 87.Милье Дж.Ст. Основы политической экономии. М., 1980., Т. 1.С. 137.
88. См.: International Herald Tribune. 1994. May 10. P. 1, 4.
89. Veblen Th. The Theory of Business Enterprise. N.Y., 1994.
90. Сен-Симон А., Катехизис промышленников. СПб. 1912. С. 153.
91. Riesman D. Leisure and Work in Post-Industrial Society // Larrabee E., Meyersohn R. Eds.. Mass Leisure. Glencoe 111., 1958. P. 363-385.
92. Aron R. 28 Lectures on Industrial Society. L., 1968. P. 42..
93. Rostow W.W. Politics and the Stages of Growth. Cambridge, 1971.
94. Tominaga K. Post-Industrial Society and Cultural Diversity// Survey. Vol. 16. 1971. No 1. P. 68-77.
95. Touraine A. The Post-Industrial Society: Tomorrow's Social History: Classes, Conflicts and Programmed Society. N.Y. 1971.
96. Франкел Борис Постіндустріальні утопісти / Пер. з англійської. О.Юдіна. – К: Ніка-Центр, 2005 – 304 с.с.53 – 55
97. Й. Масуда. Комп'ютопія // Філософська і соціологічна думка. 1993 №5, с.36-50..
98. Й. Масуда. Комп'ютопія // Філософська і соціологічна думка. 1993 №5, с.48.
99. Й. Масуда. Комп'ютопія Філософська і соціологічна думка. 1993 №5, с.49.
100. Даниел Белл Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования // Перевод с английского под редакцией В.Л.Иноземцева М: "Academia" 1999.
101. Уэбстер Ф. Теория информационного общества / Фрэнк Уэбстер; Пер. с англ. М.В.Арапова, Н.В.Мальхиной; Под ред. Е.Л.Вартановой. – М. Аспект Пресс, 2004. – 400 с...

102. Steifels P. The Neoconservatives/ N.Y. Simon and Shuster.,1979., p.169
103. Perkin H. The Rise of Professional Society: Britain since 1880/ Routledge, 1990.
104. Brzezinsky Z. Between Two Ages. America's Role in the Technotronic Era. N.Y.: The Viking Press, 1970., P.9.
105. Brzezinsky Z. Between Two Ages. America's Role in the Technotronic Era. N.Y.: The Viking Press, 1970., P.22.
106. Brzezinsky Z. Between Two Ages. America's Role in the Technotronic Era. N.Y.: The Viking Press, 1970., P.31.
107. McLuhan M. The Gutenberg Galaxy. N.Y., 1962.,
108. McLuhan M. Understanding media: The Extensions of Man. N.Y., 1967.,
109. McLuhan M., Fiore Q. The Medium is the Message. N.Y., 1967.,
110. McLuhan M., Fiore Q. War and Peace in the Global Village. N.Y., 1968..
111. Терин В.П. Массовая коммуникация. Социокультурные аспекты политического воздействия: исследование опыта Запада. М., 1999. С. 113-114..
112. McLuhan M. Understanding media: The Extensions of Man. N.Y., 1967. P.20.
113. McLuhan M. Understanding media: The Extensions of Man. N.Y., 1967. P.20.
114. McLuhan M. Understanding media: The Extensions of Man. N.Y., 1967. P.41.
115. McLuhan M. Understanding media: The Extensions of Man. N.Y., 1967. P.203..
116. McLuhan M. Culture is Our Business. N.Y.-Toronto, 1970. P.66.
117. Toffler A. The Third Wave. N.Y., 1980 Перевод на русский язык: Тоффлер Э. Третья волна. М.: АСТ, 1999. 784 с...
118. Тоффлер Э. Третья волна. М.: АСТ, 1999. С. 26.
119. Тоффлер Э. Третья волна. М.: АСТ, 1999. С. 26.- 27.
120. Тоффлер Э. Третья волна. М.: АСТ, 1999. С. 23..
121. Тоффлер Э. Третья волна. М.: АСТ, 1999. С. 38-40..
122. Тоффлер Э. Третья волна. М.: АСТ, 1999. С. 38-40.
123. Тоффлер Э. Третья волна. М.: АСТ, 1999. С. 39..
124. Тоффлер Э. Третья волна. М.: АСТ, 1999. С.68..
125. Тоффлер Э. Третья волна. М.: АСТ, 1999. С. 71-76.
126. Тоффлер Э. Третья волна. М.: АСТ, 1999. С. 92 - 116..
127. Тоффлер Э. Третья волна. М.: АСТ, 1999. С. 115..
128. Тоффлер Э. Третья волна. М.: АСТ, 1999. С. 40..
129. Тоффлер Э. Третья волна. М.: АСТ, 1999. С. 33-34..
130. Тоффлер Э. Третья волна. М.: АСТ, 1999. С. 320-340.
131. Тоффлер Э. Третья волна. М.: АСТ, 1999. С. 335...
132. Тоффлер Э. Третья волна. М.: АСТ, 1999. С.266-277..
133. Тоффлер Э. Третья волна. М.: АСТ, 1999. С. 272-274..
134. Тоффлер Э. Третья волна. М.: АСТ, 1999. С. 284..
135. Тоффлер Э. Третья волна. М.: АСТ, 1999. С. 286.
136. Тоффлер Э. Третья волна. М.: АСТ, 1999. С. 287..
137. См.: Гуторов В.А. Концепция киберпространства и перспективы

современной демократии // Интернет и современное общество. Всероссийская научно-методическая конференция. Санкт-Петербург, 8 - 11 декабря 1998 г.: Тезисы докладов. СПб., 1998. С. 35-38.

138. Тоффлер Э. Третья волна. М.: АСТ, 1999. С. 322..
139. Тоффлер Э. Третья волна. М.: АСТ, 1999. С. 340.
140. Аттали Ж. Линии горизонта. Париж., 1988.- <http://warweb.ru/att.html>
141. Аттали Ж. Линии горизонта. Париж., 1988.- <http://warweb.ru/att.html> .
142. Аттали Ж. Линии горизонта. Париж., 1988.- <http://warweb.ru/att.html>
143. Аттали Ж. Линии горизонта. Париж., 1988.- <http://warweb.ru/att.html>
144. Аттали Ж. Линии горизонта. Париж., 1988..Жак Аттали. Линии Горизонта. <http://warweb.ru/att.html>
145. Аттали Ж. Линии горизонта. Париж., 1988.- <http://warweb.ru/att.html>
146. Аттали Ж. Линии горизонта. Париж., 1988.- <http://warweb.ru/att.html> .
147. Див.: А. Зуев, Л. Мясникова. Глобализация: аспекты, о которых мало говорят. — «Мировая экономика и международные отношения». 2005. № 3. С. 24—27.; А. Бард, Я. Зодерквист. НЕТократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма. СПб., 2004.; А. Зуев, Л. Мясникова. Онлайн-общество в «новой экономике». — «Мировая экономика и международные отношения». 2002. № 11. С. 15—22.
148. А. Бард, Я. Зодерквист. НЕТократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма. СПб., 2004. С. 252.
149. Estarbrooks M. Programmed capitalism: a computer-mediated global society. - Armonk /N.Y./; L.: Sharpe, 1988. - 207 p.
150. Estarbrooks M. Programmed capitalism: a computer-mediated global society. - Armonk /N.Y./; L.: Sharpe, 1988. - p 3..
151. Estarbrooks M. Programmed capitalism: a computer-mediated global society. - Armonk /N.Y./; L.: Sharpe, 1988. - p 16.
152. Estarbrooks M. Programmed capitalism: a computer-mediated global society. - Armonk /N.Y./; L.: Sharpe, 1988. - p 21..
153. Дон Тапскотт Электронно-цифровое общество. пер. с англ. - К. "INT-press". Издательство - М. "Релф-бук", 1999. - 432стр..
154. Дон Тапскотт Электронно-цифровое общество. пер. с англ. - К. "INT-press". Издательство - М. "Релф-бук", 1999. - 432 стр.С.4.
155. Дон Тапскотт Электронно-цифровое общество. пер. с англ. - К. "INT-press". Издательство - М. "Релф-бук", 1999. С.9.
156. Дон Тапскотт Электронно-цифровое общество. пер. с англ. - К. "INT-press". Издательство - М. "Релф-бук", 1999. - С.11.
157. Дон Тапскотт Электронно-цифровое общество. пер. с англ. - К. "INT-press". Издательство - М. "Релф-бук", 1999., С.12.
158. Дон Тапскотт Электронно-цифровое общество. пер. с англ. - К. "INT-press". Издательство - М. "Релф-бук", 1999., С.16
159. Дон Тапскотт Электронно-цифровое общество. пер. с англ. - К. "INT-press". Издательство - М. "Релф-бук", 1999. С.21.
160. Дон Тапскотт Электронно-цифровое общество. пер. с англ. - К. "INT-press". Издательство - М. "Релф-бук", 1999., С.35.
161. Дон Тапскотт Электронно-цифровое общество. пер. с англ. - К. "INT-press". Издательство - М. "Релф-бук", 1999., С. 36.
162. Дон Тапскотт Электронно-цифровое общество. пер. с англ. - К. "INT-press". Издательство - М. "Релф-бук", 1999. С.39.
163. Дон Тапскотт Электронно-цифровое общество. пер. с англ. - К. "INT-

press". Издательство - М. "Релф-бук", 1999., С. 43

164. Дон Тапскотт Электронно-цифровое общество. пер. с англ. - К. "INT-press". Издательство - М. "Релф-бук", 1999. С.44.

165. Дон Тапскотт Электронно-цифровое общество. пер. с англ. - К. "INT-press". Издательство - М. "Релф-бук", 1999. С.66.

166. Дон Тапскотт Электронно-цифровое общество. пер. с англ. - К. "INT-press". Издательство - М. "Релф-бук", 1999.,С.51.

167. Дон Тапскотт Электронно-цифровое общество. пер. с англ. - К. "INT-press". Издательство - М. "Релф-бук", 1999., С.282 - 283

168. Дон Тапскотт Электронно-цифровое общество. пер. с англ. - К. "INT-press". Издательство - М. "Релф-бук", 1999., С. 383-384.

169. Drucker P.F. Post-Capitalist Society. N.Y.: Harper-Collins Publ., 1995

170. Дракер П. Посткапиталистическое общество // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология. М.: Academia, 1990. С.70-71..

171. Дракер П. Посткапиталистическое общество // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология. М.: Academia, 1990. С.90..

172. Дракер П. Посткапиталистическое общество // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология. М.: Academia, 1990. С.92..

173. Дракер П. Посткапиталистическое общество // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология. М.: Academia, 1990. С.95.

174. Дракер П. Посткапиталистическое общество // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология. М.: Academia, 1990. С.95.

175. См.: Алешина И. Постиндустриальное общество и международные коммуникации // Международное сотрудничество. 2000. №1. С. 22.

176. См.: Knowledge-based Economy: Report /OECD. Paris, 1996..

177. Castells Manuel. The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol. I-III. Oxford, 1996-1998. Рус. пер. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. Гу-высшая школа экономики. М., 2000.

178. Castells Manuel. The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol. I-III. Oxford, 1996-1998. Рус. пер. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. Гу-высшая школа экономики. М., 2000.С.95..

179. Кастельс М. Становление общества сетевых структур //Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология /Под ред. В.Л.Иноземцева. М.: Academia, 1990. С.503-504..

180. Кастельс М. Становление общества сетевых структур //Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология /Под ред. В.Л.Иноземцева. М.: Academia, 1990. С.502..

181. Кастельс М. Могущество самобытности //Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология /Под ред. В.Л.Иноземцева. М.: Academia, 1990., С.300.

182. Кастельс М. Могущество самобытности //Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология /Под ред. В.Л.Иноземцева. М.: Academia, 1990., С.300-307..

183. Кастельс М. Могущество самобытности //Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология /Под ред. В.Л.Иноземцева. М.: Academia, 1990., С.308..

184. Castells M. Materials for an exploratory theory of network society. - Brit. J. of. Soc.,2000, N 51, - p.5-24.

185. Castells M. Materials for an exploratory theory of network society. - Brit. J. of. Soc.,2000, N 51, - p.5

186. Castells M. Materials for an exploratory theory of network society. - Brit. J. of Soc.,2000, N 51, - p.7.
187. Castells M. Materials for an exploratory theory of network society. - Brit. J. of Soc.,2000, N 51, - p.8..
188. Castells M. Materials for an exploratory theory of network society. - Brit. J. of Soc.,2000, N 51, - p.9.
189. Castells M. Materials for an exploratory theory of network society. - Brit. J. of Soc.,2000, N 51, - p.9.
190. Castells M. Materials for an exploratory theory of network society. - Brit. J. of Soc.,2000, N 51, - p.13.
191. Castells M. Materials for an exploratory theory of network society. - Brit. J. of Soc.,2000, N 51, - p.18.
192. Castells M. Materials for an exploratory theory of network society. - Brit. J. of Soc.,2000, N 51, - p.18.
193. Турен А. От обмена к коммуникации: рождение программированного общества. // Новая технократическая волна на Западе. Под ред. П.С.Гуревича. М.:Прогресс, 1986.; Touraine A. The Post-Industrial Society: Tomorrow's Social History: Classes, Conflicts and Programmed Society. N.Y. 1971.
194. Lash S. Critique of Information. London; Thousand Oaks Ca.: Sage Publications, 2002. XII + 234 p.
195. Lash S. Critique of Information. London; Thousand Oaks Ca.: Sage Publications, 2002., P.2.
196. Lash S. Critique of Information. London; Thousand Oaks Ca.: Sage Publications, 2002., P.2.
197. Lash S. Critique of Information. London; Thousand Oaks Ca.: Sage Publications, 2002., P.26.
198. Lash S. Critique of Information. London; Thousand Oaks Ca.: Sage Publications, 2002., P.4.
199. Lash S. Critique of Information. London; Thousand Oaks Ca.: Sage Publications, 2002., P.72-73..
200. Lash S. Critique of Information. London; Thousand Oaks Ca.: Sage Publications, 2002., P.15.
201. Lash S. Critique of Information. London; Thousand Oaks Ca.: Sage Publications, 2002., P.146.
202. Lash S. Critique of Information. London; Thousand Oaks Ca.: Sage Publications, 2002., P.17.
203. Lash S. Critique of Information. London; Thousand Oaks Ca.: Sage Publications, 2002., P.176.
204. Lash S. Critique of Information. London; Thousand Oaks Ca.: Sage Publications, 2002.P.157.
205. Lash S. Critique of Information. London; Thousand Oaks Ca.: Sage Publications, 2002.6 P.72.
206. Lash S. Critique of Information. London; Thousand Oaks Ca.: Sage Publications, 2002., P.135.
207. Lash S. Critique of Information. London; Thousand Oaks Ca.: Sage Publications, 2002., P.135.
208. Lash S. Critique of Information. London; Thousand Oaks Ca.: Sage Publications, 2002., P.140.
209. Lash S. Critique of Information. London; Thousand Oaks Ca.: Sage Publications, 2002., P.12..
210. Lash S. Critique of Information. London; Thousand Oaks Ca.: Sage

Publications, 2002., P.10-11.

211. Ferrarotti A. The Myth of Inevitable Progress. Westpont Conn. L., 1985. P.157.

212. Ferrarotti A. The Myth of Inevitable Progress. Westpont Conn. L., 1985. P.161.

213. Ferrarotti A. The Myth of Inevitable Progress. Westpont Conn. L., 1985. P.158.

214. Ferrarotti A. The Myth of Inevitable Progress. Westpont Conn. L., 1985. P.75.

215. Ferrarotti A. The Myth of Inevitable Progress. Westpiont Conn. L., 1985. P.11.

216. Ferrarotti F. Five Scenarios for the Year 2000. N.Y. 1986.

217. Schiller H. The Communication Revolution: Who Benefits? Media Development. 4 18-20 1983. p.18

218. Schiller H. Who Knows: Informations in the Age of the fortune 500. Norwood., NJ:Ablex, 1981, P.12

219. Schiller H. P. The Mind Managers. Boston. MA: Beacon, 1973 P.175

220. Schiller H. Schiller A. Who Can Own What America Knows? The Nation, 1982, 17 April:461-3, P.461

230. Pilger J. Video Nasties, New Stateman and Society, 10091/ 35 january, p.6-7.

231. Schiller H. Informations in the Age of the fortune 500.: An Interview with Herbert Schiller Afterimage, November 1989, P32.

232. Schiller H. Informations in the Age of the fortune 500.: An Interview with Herbert Schiller. Comnotes. University of California. San-Diego, winter 1-5 1990, P3.

233. Shiller H. Who Knows: Information in the Age of the Fortune 500. Norwood, NJ: Ablex., 1981.P.25

234. Dickson D. The New Politics of Science. N.Y.:Pentheon 1984., p.17.

235. Schiller H. The World Crisis and the New Information Technologies. Columbia Jornal of World Busines, 1983 181 spring :86-90 P.88.

236. Noble D. Forces of Productions: A Sosial History of Industrial Automation? N.Y.:Knopf., 1984

237. Gandy O. The Panoptic Sort: A Political Economy of Personal Information. Boulder.1993.

238. Mouzelis N.P. Post-Marxist alternatives the construction of social orders. - L., 1990. - P.79.

239. Mann M. The sources of social power. - Cambridge, 1988. - Vol.1. -P.1-2.

240. Ліотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна.- Санкт-Петербург, 1998. с. 14.

241. Ліотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна.- Санкт-Петербург, 1998. с. 28

242. Ліотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна.- Санкт-Петербург, 1998. с. 43

243. Бодрийар Ж. В тени молчаливого большинства или конец социального. – Екатеринбург, 2000 с.8.

244. Бодрийар Ж. В тени молчаливого большинства или конец социального. – Екатеринбург, 2000 с.10.

245. Бодрийар Ж. В тени молчаливого большинства или конец социального. – Екатеринбург, 2000 с.47-48.

246. Бодрийар Ж. В тени молчаливого большинства или конец социального. – Екатеринбург, 2000 с.47-48.

247. Poster M. The Mode of Information: Poststructuralism and Social Context. Cambridge: Polity., 1990
248. Poster M. The Mode of Information: Poststructuralism and Social Context. Cambridge: Polity., 1990., P.8.
249. Poster M. The Mode of Information: Poststructuralism and Social Context. Cambridge: Polity., 1990., P.8.
250. Poster M. The Mode of Information: Poststructuralism and Social Context. Cambridge: Polity., 1990., P.76
251. Poster M. The Mode of Information: Poststructuralism and Social Context. Cambridge: Polity., 1990., P.14.
252. Bauman S. Postmodernism and Social Theory: Some Challenges and Problems.// Theory, Culture and Society. – Cliveland, 1088, vol.5, N 2-3. p.217-218.
253. Bauman S. Postmodernism and Social Theory: Some Challenges and Problems.// Theory, Culture and Society. – Cliveland, 1088, vol.5, N 2-3. p.221.
254. Bauman S. Postmodernism and Social Theory: Some Challenges and Problems.// Theory, Culture and Society. – Cliveland, 1088, vol.5, N 2-3. p.224.
255. Бауман З. Индивидуализированное общество перевод с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М., “Логос”, 2002.
256. Бауман З. Индивидуализированное общество перевод с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М., “Логос”, 2002. С.281.
257. Бауман З. Индивидуализированное общество перевод с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М., “Логос”, 2002. С.25
258. Бауман З. Индивидуализированное общество. перевод с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М., “Логос”, 2002. С.56
259. Бауман З. Индивидуализированное общество перевод с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М., “Логос”, 2002. стор. 287
260. Бауман З. Индивидуализированное общество перевод с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М., “Логос”, 2002. С.59-60
261. Бауман З. Индивидуализированное общество перевод с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М., “Логос”, 2002. С.40
262. Бауман З. Индивидуализированное общество перевод с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М., “Логос”, 2002. стор. 211
263. Бауман З. Индивидуализированное общество перевод с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М., “Логос”, 2002. С.39
264. Бауман З. Индивидуализированное общество перевод с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М., “Логос”, 2002. С.45
265. Бауман З. Индивидуализированное общество перевод с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М., “Логос”, 2002. С.37-38
266. Бауман З. Индивидуализированное общество перевод с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М., “Логос”, 2002. С.135
267. Бауман З. Индивидуализированное общество перевод с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М., “Логос”, 2002. С.97
268. Бауман З. Индивидуализированное общество перевод с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М., “Логос”, 2002. С.49-50.
269. Бауман З. Индивидуализированное общество перевод с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М., “Логос”, 2002. С.173
270. Бауман З. Индивидуализированное общество перевод с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М., “Логос”, 2002. С.130-131
271. Бауман З. Индивидуализированное общество перевод с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М., “Логос”, 2002. С.256

272. Бауман З. Индивидуализированное общество перевод с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М., “Логос”, 2002. стор. 11
273. Бауман З. Индивидуализированное общество перевод с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М., “Логос”, 2002. С.275
274. Бауман З. Индивидуализированное общество перевод с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М., “Логос”, 2002. С.275
275. Бауман З. Индивидуализированное общество перевод с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М., “Логос”, 2002. С.177
276. Бауман З. Индивидуализированное общество перевод с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М., “Логос”, 2002. С.176
277. Бауман З. Индивидуализированное общество перевод с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М., “Логос”, 2002. С.178
278. Бауман З. Индивидуализированное общество перевод с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М., “Логос”, 2002. С.38-39
279. Бауман З. Индивидуализированное общество перевод с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М., “Логос”, 2002. С.11
280. Бауман З. Индивидуализированное общество перевод с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М., “Логос”, 2002. С.52
281. Бауман З. Индивидуализированное общество перевод с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М., “Логос”, 2002. С.118
282. Бауман З. Индивидуализированное общество перевод с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М., “Логос”, 2002. С.22
273. Бауман З. Индивидуализированное общество перевод с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М., “Логос”, 2002. С.106
274. Бауман З. Индивидуализированное общество перевод с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М., “Логос”, 2002. С.162
275. Бауман З. Индивидуализированное общество перевод с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М., “Логос”, 2002. С.116
276. Giddens A. New rules of sociological method. Cambridge: Polity Press, 1994. , p. 14 – 15
277. Гидденс Э. Модерн и самоидентичность / Реф. Е.В. Якимовой // Современная теоретическая социология: Энтони Гидденс. Реферативный сборник / Под ред. Ю.А. Кимелева. Серия “Социология”. М.: ИНИОН РАН, 1995с. 105
278. Гидденс Э. Модерн и самоидентичность / Реф. Е.В. Якимовой // Современная теоретическая социология: Энтони Гидденс. Реферативный сборник / Под ред. Ю.А. Кимелева. Серия “Социология”. М.: ИНИОН РАН, 1995с.с. 106
279. Гидденс Э. Модерн и самоидентичность / Реф. Е.В. Якимовой // Современная теоретическая социология: Энтони Гидденс. Реферативный сборник / Под ред. Ю.А. Кимелева. Серия “Социология”. М.: ИНИОН РАН, 1995с.с. 108
280. Giddens A. The Nation State and Violence: Volume Two of a Contemporary Critique of Historical Materialism., Cambrige:Polity. 1985., p.178.
281. Giddens A. The Nation State and Violence: Volume Two of a Contemporary Critique of Historical Materialism., Cambrige:Polity. 1985., p.310

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1	
ОБРАЗИ СУСПІЛЬСТВА ЯК ПРОДУКТ СОЦІАЛЬНОГО МИСЛЕННЯ	
1.1. Типи соціального мислення і образи суспільства	24
1.2. Продукування образів суспільства у період протосоціології	34
1.3. Образи суспільства у період класичної та сучасної соціології	43
1.4. Проблема формування образів суспільства в умовах наукових революцій: від класичної до постнекласичної науки	52
1.5. Перспектива концептуалізації образів інформаційного суспільства в ракурсі теорії комунікативної дії: поліонтичний підхід	59
Висновки до першого розділу	89
РОЗДІЛ 2	
ОБРАЗИ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА: СОЦІОЛОГІЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ	
2.1. Витоки інформаціоналістського концептуального підходу	97
2.2. Образ інформаційного суспільства як “Комп’ютопії” в концепції Й. Масуди	104
2.3. Образ постіндустріального-інформаційного суспільства Д. Белла	108
2.4. Концепція “Технотронного суспільства” З. Бзежинського	113
2.5. Соціологічний зміст образу “електронного суспільства” М. Маклюена	115
2.6. Образ суспільства у концепції Е. Тоффлера	118
2.7. Ж. Агталі про “інформаційне суспільство” як останню фазу розвитку “Ери грошей.”	124
2.8. Стратифікаційна структура мережного інформаційного суспільства: концепція “нетократії”	129
2.9. Концепція “програмованого капіталізму” М. Естербрука	134
2.10. Концепція “електронно-цифрового суспільства” Д. Тапскотта	138
2.11. Інформаційна природа “посткапіталістичного суспільства” за П. Дракером	144
2.12. Основні риси «мережного суспільства» за М. Кастельсом.	147
2.13. Концепція «програмованого суспільства» А. Турена	161
2.14. С. Леш про соціальні риси інформаційного суспільства	170
2.15. Риси інформаційного суспільства з точки зору прибічників “критичного підходу” в соціології.	178
2.16. Інформаційні процеси як компоненти образів суспільства у “соціології постмодерну”	191
2.17. Інформаційні риси нового образу суспільства за Е. Гіденсом	211
ВИСНОВКИ	218

Наукове видання

Образи інформаційного суспільства: соціологічний
вимір

Підписано до друку 05.10.2005

Формат 84X102. ; Ум. др.арк.15, Папір офсетний Гарнітура Times New
Roman. Наклад 300 екз.

Надруковано у ТОВ “Агентство “Україна”
вул.Лисенка, 8, оф.18.

